त॰बो॰
उ॰कृ॰
१

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ समस्तजगतामीशौ जगदानंदकारकौ ॥ जगतीजनकौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ लट् ॥ तिङिति तिङ्प्र-
त्ययस्य कर्तृसंज्ञाकरणात् कर्तरि तिङ् ज्ञानाधीनत्वात् तिङ्निरूपणानन्तरमेव कर्तृनिरूपणमुचितमिति तिङो निरूप्यकर्तृ निरूपयितु-
माह धातोः ननु तिङ्निरूपणस्यांगत्वस्य शेषो नुदके किन्न कृत्विकृदधिगिस्यादिना किन्नादिनिरूपणं कृतमिति कथमियमेवदुक्तं सं-
गतिः संगच्छत इति चेदत्राहुः किन्नादिनिरूपणस्य तत्र प्रासंगिकत्वात्प्राधान्येन च कृतत्वात् भेदेन निरूपणान्नोक्तशंकावकाश इति य-
द्यपि धातोरेकाचो हलादेरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तनेन एव तत्प्राप्त्यार्धधातुकसंज्ञायामाश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातोरिति
ग्रहणं कृतं अन्यथार्धधातुकं शेष इत्यनेन तिङ्शिद्भिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्धधातुकसंज्ञायां लूञ्याम् एभ्यामित्यादा-
विहेशुत्रोस्यानां धातोर्विहितत्वेन भ्यामादेरार्धधातुकत्वात् पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तत्र तत्र व्यादय इत्युधातोरित्येव मविधानात् भ्या-
मादेरार्धधातुकत्वं नेति दिक् प्राग्लादेशात्प्रत्ययाधिकार इति यत्तदुक्तमित्याशयेनाह आतृतीयसमाप्तेरिति तृतीयाध्यायसमाप्ति-
पर्यंतमित्यर्थः प्राग्लादेशादिति पक्षे तु लिङ्शित्सार्वधातुकमित्यत्र धातोरित्यधिकाराभावात् शित्प्रत्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वे
न णसोपि सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे च हरीणितारो येऽर्दकोलियणः स्यादिति नैवं स्यादेतत् धातोर्लकारेस्य तितस्थि
नपरत्वो नित्यत्वात्कर्त्रथालीत्यादौ प्रथमस्य प्रत्ययपरत्वान्निवारणसंगः यन्न तु निवा प्राप्तौ विकरणत्वेनैव व्यवधानाभावाङ्वतौ
त्यादौ तिवादयः स्युरिति चेन्नैवं विकरणेभ्यो नियमेवलोपादिति त्योकारात् यथाविहितविशेषणाश्रयणेन धातोर्विहितस्य ल-
स्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धेः नन्वेवं विहितविशेषणाश्रयणेपि हूलाभ इत्यस्माद्धातोर्विहितस्य लटः शविकरणव्यवायेपि विदो ल-
टो वेति लादयः स्युरिति चेदत्राह हरदत्तः धातुमात्रविहितत्वे विशेष्यत्वे विहितत्वानंतर्यमिति तथा चायमर्थः संपद्यते धातोर्विहि-
तस्य विदोऽनंतरस्य लटो णलादय इत्यभ्युपगमात् तेनैव विहितस्य लटो णलादयो भवंति न तु विंदतेर्लट इति दिक् विधेयानिर्दे-
शात्स्वरितत्वाद्वाधिकारसूत्रमिदमित्याह अधिकारोयमिति तेनोपपदमित्यादि एतेन कृत्संज्ञोपपदसंज्ञयोर्विधानसौलभ्या
यद्वितीयो धात्वधिकारः साफल्यकल्पनिर्वं निं अर्थभावः यदि द्वितीयधात्वधिकारो न स्यात्तदा सर्वधात्वधिकारेपि तदुपपदसंज्ञेसा राम॰
१

त॰ बो॰ उ॰ कृ॰ २

स्याऽऽ ण्वुलः भागिति ण्वुलत्वाचापित्यतः आगितयर्थः वेगाभ्यां ण्वुल् बहुलमिति नावधिः प्रत्यासत्तिन्यायात् अवधिविशेषे
ज्ञापकं तथैव कृत्य इत्य च श्चेत्यत्र कृत्यस्य पृथक् कृतचोग्रहणमेव न चैवं तव्यो कृत्यत्वेपि ण्वुलः कृत्यत्वं दुर्वारं स्यादिति प्रयोजनं तयोरे
वेति भावकर्मणोरेव ण्वुलस्यान्न तु कर्तरीति वाच्यं भाष्ये एव ण्वुलः कृत्यत्वमाशंक्य योगापेक्षाज्ञापकमिति सिद्धांतितत्वात् वृत्तिका
रस्तु सूत्रे भाष्ये ण्वुल इति प्रविश्लेष तयोरेव तच्छब्देन भावकर्मणी परामृश्येते एवकारस्तु कर्त्रादिव्यवच्छेदार्थ इत्याह भावकर्म
णोरेवेति यद्यप्येतत्त्रकौ दिन्यायेनेत्यलभ्यते तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवकार इत्येके तन्न यस्मान्नित्यत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये
स्वरार्थाविति तत्कारस्तित्स्वरितत्वार्थः रेफस्तु योत्तमे रितीति मध्योदात्तार्थः कृत्यचः उपसर्गादित्यनुवर्तते रषाभ्यामिति च तत्र
नान्वयामात्वद्व्यामित्याह उपसर्गस्थादिति कृत्यच इति अचउत्तरस्य कृतो विशेषणत्वेनु प्रयायणमित्यादौ न स्यादिति
प्रमग्न इति दुमस्तो शुष्टो ओदितश्चेति निष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वात् स्कोरिति सलोपः चोः कुः निर्विण्णस्येति विदेः कृतसदाभ्यामि
ति नत्वं पूर्वस्य दस्य च प्रयापणीयमिति यापनादेणौ वि अर्तिह्रीति पुक् णेरनिटीति णिलोपः प्रयाप्यमानमिति यात्रेर्णिचि
युकि एवं तस्य धातुत्वेन वर्त्तमानेकर्मणि लटि लटः शानच् तस्य णित्वेन लिङ्गः पिदिति सार्वधातुकत्वे सार्वधातुके यगित्यने
न यकि कृते णेरनिटीति णिलोपे आने मुगिति मुगागमे णत्वे च सिध्यतीति रूपं विहित विशेषणाकरणे तु यकाव्यवधाने न णत्वं
तात्परत्वाभावान्न सिध्यति न चाव्यवायेपीति योगविभागेन बाधे सति आदर्शेनेत्यादावतिप्रसंगोऽभ्य इत्कुप्वादिस्यभो
नियमार्थः आङ्ग्रहणं तु यदव्यवायेपीति निषेधं बाधितुमिति स्थितं सोर्विभाषेत्यत्र तु एवं न कृतो रयवधानस्यापेक्षा कथमङ्ग
हणेन बाध्येतेति भावः हलश्चेति इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् हलग्रहणेन नदादित्वं लभ्यत इत्याह हलादेरिति प्रकोपणी
यमिति कुपक्रोधे माहणीयमिति ऊह वितर्के अतः कृत्यच इति नियममेव णत्वं एवं प्रवपणीयमित्यत्रापि टुवप बीजसंताने इ
जादेः सनुमः कृत्यच इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह सनुमश्चेत्यादि इह हल इत्यनुवृत्तं तदन्तं तपरं न तु तदादिपरं इजादेर्हला
दित्वासंभवात्तदाह हलन्तादिति विहित इति यदि तु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थेनानलभ्येत णीजं तादिहि

राम॰ २

मां२ण्णपत्तो नुसमर्मीनिर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन ङ्गिलुङ्गीत्यादौ लुङ्गं नेउपपदे ङ्गिनित्येवमनिष्टोर्थः प्रसज्येतेति हिः तथा त्वधिका
रप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां कविप्पत्तीत्यादौ सप्रत्ययस्याकृत्त्वेन कृदन्तादिति तिप्रातिपदिकत्वादौत्सर्गिकमेकवचनमिति सर्वसंमतत्वेन मु
प्रत्ययप्रसंगाच्च तस्मादधिकारविशेषोऽनयोः संज्ञयोर्विधानार्थमयं अधिकारः इति वासरूपो अपवादेन निरवबाधे प्राप्ते क्वचिदुत्सर्ग
स्यापि प्रवृत्त्यर्थमिदं अतएवाचोयत् ऋहलोर्ण्यदित्यापवादविषयेन च तव्यानीयौ अपि प्रयुज्येते भव्यं भवितव्यं कार्यं कर्तव्यं करणीयं
वाच्यं वक्तव्यमित्यादि परिभाषेति अधिकारसूत्रमिति सौकर्येन तु अधिकारेण विछेदा वासरूपसूत्रात् प्रवृत्ता आसित्वा भुंक्ते अस्य
ते भोक्तुमित्यादि रूपाणि न सिध्यन्ति इह हि भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालताम्यते क्त्वा प्रत्ययः पश्चात्तु मर्थ्याधिकाराज्ञा वैभवनिलकारोपि
तृच्चैवेति समानविषयत्वादुभयोर्बाध्यबाधकभावः स्यात् किं च वर्णोत्कारस्य त्सर्गः स्वरादिपस्यत्वे न बाध्येत न चैवापत्तिः रकारादीनि
नामानि प्रत्युत्वलोप प्रपावितोत्यादिप्रयोगविरोधात् अनुमेवार्थम नमितिनिपात्यद्र वद्नादिभिः परिभाषितमित्युक्तं एतेन पाकिलिङ् स्थि
तिज्ञापकावासरूपविधेरनित्यत्वेन स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं एव कल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति सिद्धांतः संगच्छतइति दिक्
वासरूपस्य वासरूपइति छेदः अन्यथा लाघवे विशेषाभावेनासंदेहाय प्रकल्पो वेति श्रयादित्याशयेनाह असरूपइति असरूपइति
किं कमित्यण् उत्सर्गः आतोनुपसर्गे कः इत्यपवादः सतत्सर्गस्य नित्यं बाधको यथा स्यात् गोदः कंबलदः न च कर्तेत्यसरूपग्रहणे अरा
रूपोऽप्यसरूपत्वान्नेव सिद्धिरिति वाच्यं नानुबंधकृतमसारूप्यमिति सिद्धांतात् अस्त्रियामित्यत्र स्त्रीप्रादः स्वविते न च अधिकारावग
तिरित्याशयेनाह स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति तेनास्त्रियां किनित्युत्सर्गप्रत्ययादिस्यपवादो नित्यं बाधते चिकीर्षा जिहीर्षा नन्वस्त्रि
यामित्यत्र स्त्रीप्रादस्वरितत्वं प्रतिज्ञायस्वरितेनाधिकारावगतिरित्याद्या आलंबविहाय स्त्रियामपि येप्यायां वासरूपविधिर्ने
ति स्त्रियामित्येव पादमुक्तार्थं विहितेनैवासरूपविधिर्नेति व्याख्यायतामिति चेदत्राहुः स्त्रियां वाच्यायामिति पक्षे लव्यासलविता च
तिपत्तौ विषये लव्यो न स्यात् द्वयोरपि स्त्रीवाचकत्वात् स्त्रियामितिशब्दोच्चारणपक्षे तु व्यावर्त्यो धोतितेति दिक् लव्याः अनेन प्रत्ययस्य
दिवत् कृत्यस्याधिकारेणापि रघुसिद्धे वेदृज् च वचनमनुक्त प्रत्ययसमुच्चयार्थं तेन केलिमरस्योज्ञापकसिद्धाइति नो परस्वोपर

त॰बो॰
उ॰ ह्र॰
३

वतद्धितोऽस्तीति निघाद्यं दंडादिभ्यः केवलस्वरयणादस्यापवादान् प्रत्ययविधौ तदंतविधेः प्रतिषेधात् स्वरे भेदात्तु अशिवप्रवाद्याद्य
ति हिसतीति तत्स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत कृदंतेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण बाध्यत इत्याद्युदात्तः अत एव बध्यशब्देन तद्धितां
तेन सह सुप्सुपेति समासः इत्यपि न वाच्यं अंशोदात्तप्रसंगादिति दिक् । यात्यः इति हननतो विस्तरो रिति तत्त्वं होऽहं तेरिति कृतं योरदुप
धात् यो: किं पाचं यदुपधात् किं कोपं तपरकरणं किं आप्ह्रव्यापि आप्यमूनानुबंधेति अनुबंधानामनवयवत्वात्तदंतप्रसादूष्या
देवणाविषये णोऽभविष्यतीति किं तेन विभाषाग्रहणेन तत्तस्थपदे ध्येपिषाप्यमित्यादौ एयन्नभवतीति भावः एतत्सुदद्दातीत्यादि
सूत्रे विभाषाग्रहणमनुबंधानामनेकांतत्वपक्षेण विषयेण स्याभ्यासौ विभाषा एकांतत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं वि
भाषाग्रहणं लिंगमनीरमायां मेकांतत्वपक्ष एवोपन्यस्तमिति तदनुसारेणेदमुक्तं अनेकांतत्वपक्षे त्वसाधारणं लिंगमुदीच्यांमा
3 ङ इति सूत्रे माङो ग्रहणं मेङ इत्यत्र हि प्रत्यपि ङकारानुबंधेन स्यानवयवत्वादेजंतत्वमविहितमित्यादेव उपदेश इत्यात्वस्वीकारा
दिति दिक् । एयदेवेति सेन तित्स्वरितमिति स्वरितेसति आलंभ्य इत्यत्र समासांतोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरि
तोऽत्र मिष्टं सिध्यति यतितु यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तस्मान्निष्टमिति भावः । उपात्प्रशंसायां यादौ प्रत्यये विवक्षिते उप
पूर्वाल्लभेर्नुम् स्यात्प्रशंसायां साचेहगम्यमानतया विशेषणं धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेव तेन यस्य प्राप्तिर्वीर्यस्मादाप्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भ
वति तदिह नोदाहरणं विपरीतं तु प्रत्युदाहरणं इहापि यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्यर्थात् नुमि कृते ण्यतिसत्यं तस्वरितत्वं भवति य
ति तु सत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् प्रागात्तु स्वरे विशेषमनालोच्य योरदुपधादिति यतमेव स्त्री कृत्य यति परे नुमिति व्याख्यानं तदा
करविरोधादुपेक्ष्यमित्याहुः । गदमद् व्यत्ययेन पंचम्यर्थे सप्तमी एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यत्स्यात् ण्यतोऽपवादः अनुपसर्गे किं निगे
ध्येकार्यमिदं निगाद्यमिति श्रीहर्षः यमेरिति योरदुपधादित्यनेनैव सिद्धेरिति भावः । नियमे साधुरिति यमः समुपयति विषये
ति वैकल्पिकेः प्रत्यये कृते तत्र साधुरिति तद्धितो यदिति यर्थः । यद्यप्यस्मिन्पक्षे कस्तानां कर्त्तरि वेत्यस्याप्रवृत्तेः कर्मेरित्ती राम॰
याडुलभाप्याप्युपित्वयेति ते नेति च करणत्वविवक्षायां तृतीयेति स्थितस्य गतिर्वाध्याकेवला घटं कृत्वा निराकृतेन समास ३

नस्यापि कृन्स्यैन कारस्याणिलोपे कृते हलंतात्परत्वेन णेर्थभावे इति विकल्पं बाधित्वा विधेः संभवात् इष्टापत्तौ तु अणिजंत
प्रकृतिकानीयप्रत्ययांते प्रेषणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किंतु णिजंतप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् किंचास्य सूत्रस्य नि
यमार्थत्वाभावात् संगनीयमित्यत्र कृत्यच इत्यनेन णत्वं स्यात् अतो विच्छिन्नविशेषणमेव यच्छब्दस्वीकार्यमिति दिक् नन्वेवमपि नि
यमार्थता न युज्यते येन्वनमित्यत्र विधेयत्वसंभवात् नुमाकारेण व्यवधानात् कृत्यच इत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह नुम्यर्हणमि
अट्कुप्वाङ्गितिसूत्र इत्यत्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यत इति विधेयत्वमिह न शंकनीयमेवेति भावः यंभणमिति उंभ पूरण इत्यस्मा
ण्णिचे ल्युट् नानिंस कृत्यच इत्यतो नुवर्त्तनादाह कृतिपर इति एवं नमादीनामिति एवं तस्य फलं ल्यंतत्वादप्राप्तेव चनं देरचङीति
स्वेश्च चङीति पर्युदासेन प्रकृत्यिग्रहणे एव षिकेस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुः तदसत् ज्ञापने हि कुत्वप्रा
प्त्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धांतितत्वात् अचो यत् धातोरित्यनुवर्त्तने अज्ग्रहणं च धातोर्विशेषणं विशेषणेन तदंतविधिस्तदा
जं ह आंसलादेति पाक्यमंतुमिति अनेकेचित् अज्ग्रहणमजंतस्य तत्र स्यापि यथास्यादित्येवमर्थमपेक्षितं तेन दित्स्यधित्स्य मि
त्यत्र यति कृते यलो नावइत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति एवं चेक्तेतु नित्स्वरितमिति प्रसज्येत न च दित्सधित्सोरत्र अजहलोरिति एवनः प्र
सक्तिरेवनास्तीति वाच्यं आर्द्धधातुके विवक्षायामेव अतो लोपे कृते हलंतत्वेन तत्संभवादित्याहुः तदापाततः आर्द्धधातुके विवक्षि
ते यद्यतो लोपः स्यात्तदाहीदं संभवेत् लोपस्तु आर्द्धधातुके परएवोचितः अन्यथाप्यनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावेन ण
यतो स्यादादुपधायाः इति प्रसंगादिति भावः सुपस्त्वादिति हृयेधातवोऽजंताः हलंताश्चतत्हलंता एवं वक्ष्यतीति परिशेषादेव य
ड्विष्यतीति भावः तकिशसिलकहसने धासुहेसार्थाच वेत्यादेतेनेयत्तुकेनिच्छेत्यनुस्वारं परे ति तडुपेस्य इडतंर
वृषं स्पृहा एवं तद्गतिसूत्रादिविरोधेन पंसेर्यदपवादौ कर्तव्यत्वात् ह नोवायदिति हलेवीयस्यात् यत्तं नियोगेन वधादेश्या
त्तु मित्येवं च पि वध इति वृद्ध्यः इति भाष्ये छेदाय चेत्येतोयद्दृश्यनुवर्त्तमाने देङाद्भ्य इति तद्धितेनयता पिसिद्ध्यतितथा
प्य मितयोग्रुपनलव्ययत इतिसमासो न सिध्येत् कृतिपर कर्तकरणेकतौ निसिद्धतिवचापि विग्रहे नीतिरतहे कृतसमासेद

त॰ बो॰ उ॰ कृ॰ ४

4

वग्रहणं पुनरार्थमिति भाष्ये स्थितं तन्न ज्ञाप्यस्यास्य साहित्यं प्रत्तमाह कर्मणीति सुप्यनुपसर्ग इति सुपीति किं हसन्तो विस
लो: याति: अनुपसर्गे किं प्रयात: आवेयज् एति स्तु एभ्य इति सुप्यनुपसर्गेभाव इति च निरन्नमिति भाव: इहीति इ एत एवग्रहणं नेह कोः
तयोरपि पूर्वयोरेव ग्रहणं देशोति निर्देशानुपपत्तेः तथा च रत्नार्थ्ये वेदानामप्येयं व्याकरणमिति भाष्ये पदे ग्रन्थकृत: केचित्तु इत्वदि
कइति वक्तव्यमिति वचनादिकोपि मृडीलो। त्याभावे तु दाद्रति ले इत्य इति कथं तर्हि उपेयमिति इङ्गता विनिर्देवा घकाद्यस्य नहइ
ति ईङ्वर्दरेति ज्ञापकात् अत्र हि ईङ्वदिम्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो इङ एव ग्रहणमिति भाव: परस्यापीति ओराववयक इति माम्स
तस्यावकाशोऽवश्यलाव्यमिति त्र्यावश्यकाविवज्ञायां नुस्य इत्यादेरवकाश: अयश्यस्तु स इत्याद्युभयप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमि
ति एषस्यात् तन्माभूदिति पुन: कयद्यति ति भाव: च्यायुर्स्यादेशे इति नतु एवमप्येवं न लोप: कस्मान्नोक्त इति चेन्न कुत्वमसंगात्ति
त्वरमसंगाच्च तस्मात् त्वयवंत एवाज्यपाठ: न त्वेवमपग्रह: प्राप्नोति न चेष्टापत्ति: आज्यं किमासीदित्यादौ पदकारैस्तदकार
णादितिचेदत्र भाष्यम् न लक्षणेन पदकारानुवर्त्या: पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यमिति सत्यप्येवं तर्हि पदत्वे कुत्विजं दधेर्विभितिरिया
दाविवसंप्रदायानुरोधेन क्वचिदवग्रहो न क्रियत इत्यादि तदाशय: तपिचस्योस्त्विति कृत्सामर्थ्याद्धृती हिं साधयनयो: कल्य
मिति कपेर्लीत्वस्यासिद्धत्वात् जाल्लवर्णयोस्तावर्ण्यविधानात्र कुउपधत्वं दृत्स्व: सुपठ इति दीर्घपवत: सत्र हत्वत्वयमाण
य: दीर्घनिर्देश: इहतिप्रश्ले वार्थं तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थ: अन्यथापि विभाषेत्यस्यावकाश: स्त्रायते ख
न्यते इत्वस्यावकाशो यस्मिन्पक्षे आत्वं नास्ति आत्वपक्षे तु उभयप्रसंगे परत्वादन्तरंगत्वाच्चात्वं स्यात् ये विभाषेत्यत्र हि ये इति वि
षयसप्तमी तथा च यकारादौ बुद्धिस्थे एव प्राप्तमात्वमन्तरंगं इकारस्तु कृपा सन् विधानाद्बहिरंगं तथा चोत्तरांशस्यात्वस्यात्वस्य
बाधनाय प्रश्लेषेण द्वितीय इकारविधिरेवमपक इति ई चेति दीर्घोच्चारणं कृतमिति दीर्घप्रश्लेषाच्चरणं एवं भाष्यहृत्त्वत्वप राम॰
माशय: इत्वमन्तरंगं परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् क्यसंनियोगसिद्धं हि तत् आत्वं तु बहिरंगं येति परसप्तम्याश्रयणात् एवं च ४
इत्वेनात्वबाधो न्याय्य एवेति दीर्घो न पठनीय: ह्रस्वपाठे मात्रालाघवमस्तीति तदनुरोधेन य इति परसप्तम्याश्रयणमपि युक्त

इत्यपरे यद्वा यमोऽपरिवेषणे इति दितिमननाश्रित्य पर्येव सिद्धं नियमन्नित्याह। विवमित्वं स्वीकृत्य एवं तादोषाः अथवा संज्ञा एवं
कविधेयं नित्यत्वात् यत्स्येव सूक्तिं नियच्छेति दिक् एवं च वार्त्तिकप्रयोगोऽप्यन्यथा सिद्ध इति तद्बलेन निष्पाद्यादिति न कल्पनीयमिति
भावः अनुद्यमिति अवनदे। कर्त्तव्ये न भवतीयमादित्वात् संप्रसारणं न लोपो नजः तस्मात् नुडचि व्यवहरणीयेति यद्यपि यणित्यप्राप्तो
ऽर्थे रूपसाधारणः तथापि निपातनं स्येदं त्वर्थे त्वा यावद्भवतीत्येवार्थे निपात्यते उक्तं च हरिणा धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नि
यमस्य च अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति अनुबन्धविकाराणां नियमस्य च प्राप्त्यर्थमिति शेषं [illegible] शेलेनेति शब्दश
ब्दोऽनियतपरः कन्यायावरणेव रचितं तृणां नियमो नास्तीत्यर्थः वर्येति संभक्तव्येत्यर्थः वृङ् संभक्तौ इत्यस्मादिदं निपातनं तन्नेबोऽनिरोध
रूपस्यार्थस्य संभवादिति भावः अनिरोधे शित्यत्यानुक्तो वृज्योऽपि स्यादिति ध्वनयति वृण्येति एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् वह्य
सूत्रेऽवद्यादीनि निर्विभक्तिकानि एतत्पदानि तन्न वर्याद्यन्यत्रावर्णेष्वनुक्रियन्ते न तु पदे देनजसंतो निर्देशः तेन वर्येति स्त्रियामेव
निपात्यते अस्त्रियां तु वृत्यः वह्लो एर्यत् वार्यो ऋत्विजः आर्त्विजाः पियकमाने वरणीयत्वात् निरोधोऽस्ति स्त्रीत्वं नास्तीति एयदेव
भवति एतच्च वृत्तिकारमतमनुसृत्योक्तं तिस्तितिकारः पंक्तः तस्य तत्र एव यद्ग्रहणं न तु स्त्र इति निर्दोलात् भट्टिस्तु इदा ज्ञसा निर्देश इ
ति मत्वा प्रहिणोपियतेणां कृतः सुयोरो मन वर्यो सा विति नाम्यमिति वहनकर्मेत्यर्थः उपसर्या उपसर्त्तस्या रतेः सर्गे चायन्निपात्यते
कालः प्राप्तोऽस्याः कालयालद्वयप्राप्तमिति वर्त्तमाने कालाद्याद्रितियत् प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणं भावे प्रजनिवध्योश्चेति वृद्धि
निषेधः उपसर्येति कर्मणि एयत् कर्त्तरि यदिति तयोरेवेति भावे प्रत्येकं तुरीयन्निपासः तदितिभावः संगतं चेदिति नकर्त्तरिकेभा
वेऽस्तः विधेयमिति इत्याजर्यमिति समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो न ज्ञायतः पर्यायाणां युगपत् प्रयोगासंभवेनाजर्यं सतां संगत
मिति प्रयोगानापत्तेः तेन संगतमिति भट्टिप्रयोगानुपपन्ने वदः सकर्मकत्वाज्ञानेऽस्त्य यस्य योऽनुलभः स्वकर्मणीति सूत्रश्च
तयोरेवेत्यत्रापि सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्य एव भावेऽदितिसिद्धत्वात् अतस्माद् भावस्याहूय्यत इति सुबोभावस्य चानुप
सर्गेऽस्त्यनुवर्त्तनात्रिरूपसर्गस्य भवतेरकर्मकत्वात्तयोरेवकृत्येति भावे कृत्यप्रत्ययेति सोऽभावयद्ग्रहणस्येव व्याख्यानं कार्यं भा

मानिशब्दादिषु पदविशेषपरतया निर्द्देशो अस्त्वेति सिद्धे नईरित्वं शीलमस्या भेरी स्वतंत्रः स्याः दीरेति ओरिति ह्रस्वः नञ् इर्वैस्तु अ
त॰बो॰ उ॰ह॰ ५ भेरी इत्यकार इति अनुकंपायामिति कन् उष्णासकाः पदिमगाः छेकाः तेरएकाश्वेत इत्यमरः विभाषाहकरोतेः अप्यप्रा
प्तेन्नमधस्तु अङ्गुपथत्वान्नित्यं प्राप्तेः यमारंभः पर्वं वाहनमिति पदं स्वनेनेत्यर्थं दाम्नोशमेत्यादिना करणे ष्ट्रन् अग्यागोरिति यद्यपि यद्
त्रिरथ्ययुगप्रासंगमिति तद्धितयत्नादिरदं सिध्यति तथापि एवं तं यावद्वर्धितमिदं सूत्रं अन्यथा हि भोग्यो गोरिति स्यात् अन्येत्वाहुः
योगो हस्तीति हिरन्नालुदाहरन्तं तत्तु न हि तेन सिध्यति हि हस्तीत्युगंबहिति कृतात् तु सिध्यति युज्यते संबध्यते स्वसोकुर्यादिने तिन
लश्चात्र वैयर्थ्यं शंकेव नस्तीति दिक् वृद्धौ सत्यामिति तेना माबाध्यायावेति विहितस्तद्धितो ह्रस्वपक्षेपि सिध्यति एकदेशविकृत
5 स्यानन्यत्वात् यदितु यस्यस्यथांतस्येदं पाल्किं निपातनमित्या भीमेलक्षणयतायुक्ते ऽधिकरणे एषदेवताव तु र्लभः अथापि वाङु
लका लम्बेतएव मपि एषदंतमनूद्य विहितस्तद्धितो यदंतान्नस्यादिति दिक् अहलोः पंचम्यर्थे षष्ठी अ इति अ धातोर्नग्रहणं लिं
तु अवर्णस्य हलासादचर्णात्परं कार्यमिति निर्देशाद्वीडं वदेत्यादि लिंगाच्च अ हलो रित्यत्र दनुवर्त्तमानस्य धातोर्विशेषणं किश
षणेन तदंतविधिस्त देतदाह अवर्णान्तादित्यादि अत्रेदमवधेयं मूलउक्तेषु सर्वत्र विभाषा हृक्रमो रित्यत्र पक्षे एषद्गवती तिव
कुरेत्र अहलोरिति सूत्रे पवितव्यापश्चात्पश्चाद्यपंचपत्रे अमावश्यदन्यतरस्यामिति व्याख्याय पश्चात् अ हलोरिति सूत्रं व्याख्यातं
थैवात्रापि व्याख्यातं गर्ज्यमिति गर्जशब्दे अहलोरिति एयति चजोरिति कुत्वे प्राप्ते ऽयं निषेधः कुलंसादंवेति उदितो वेति क्त्वायामि
ट्विकल्पात् विभावेति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः विपरीतमिति सूत्रकारमते गुजुरतुजप्रभृतीनां नकादेरिति कुत्वं न भवती
ति वार्त्तिककारमते तु निष्ठायामनिट्त्वा चजोरिति कुत्वं भवतीति परस्परविरुद्धमित्यर्थः पण्येत्यमिति तल्याच्च वार्त्तिकादुरोधे
न कुत्वं स्वीकर्त्तव्यमिति भावः समानइति अजगति क्षेपणयो रित्यस्माद्धात्वोर्निचजोरिति कुत्वे प्राप्ते ऽयं निषेधः एवं न्यूजेऽपि
न्युब्ज इति उब्ज आर्जवे निपूर्वेस्यास्य जस्य कुत्वाभावो दस्य च बकारो निपात्यते घञ्सिद्ध इति उच समवाये इत्यस्माद्घञि च राम ५
जोरिति कुत्वे लघूपधगुणे च ओक इति रूपं सिध्यति परं तु जि निसादिनित्याद्युदात्तमनिष्टं स्यादिति भावः एयन्नावश्यके अव

निष्पादेतत् इचेति ह्रस्वादेशाभ्युपगमेन तस्यादेशस्य इर्थेत्यत्र ह्रस्वाकृतो तस्यासिद्धतया ह्रस्वस्य पितीति तुक् स्यात् षत्वन्तु कोरसि
द्ध इति षत्वे तु किं च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वस्यो कारात् लोपो दीर्घ एव विधीयत इति चेन्मैवं पदान्तपराद्योरादेशोऽसिद्धो नत्वन्यो
पीति सिद्धान्तात् अन्यथा स्वदेशे छत्रमित्यत्र रूपवादुणस्यासिद्धतया छे चेति ह्रस्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यात् इष्यते तु दीर्घात् पदान्ताद्वे
ति वैकल्पिक इति दिक् भ्रूणोऽसंज्ञायामित्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्धात्वर्थेत्यत्र सूत्रान्तरेणापि कप् प्र न भविष्यतीत्यत आह ड्रुंसिचरिता
र्थ इति भार्यानाम सन्ति त्यागच्छ इत्यत्रेत्यर्थः तदस्तु बंधे निट् भ्रूणिरित्यनेकार्थत्वात् विभर्त्तेः कपोऽप्रसंग इति भावः भ्रूजे र्विभा
षा भ्रू इषधत्वान्नित्यं कप् विधानेऽप्यमारंभः च नो । यथासंलक्ष्य नेह विवन्दितं तेन रक्तं रामादिति लिंगादिनिवेकयट ह्रदत्तादि
भिरुक्तं तदालोच्याह भ्रूजस्यवेत्यादि चितिरूप नित्यं तस्य कुत्वं चितिविवेकः न्यङ्कुरिति ताभ्यसारं तु मांकुरंकुशंवरो द्विधा
इत्यमरः राजसूय यदित्रिशाजानं कीलं ली स्यादेतत्पादपनादि दिभावः भुज् न्युभिषव इत्यस्य रूपं तस्मादाह निपातनाद्दी
र्घ इति निपातनं च रूढ्यर्थमपि तेनायपदे न्याभ्रमेथादेदृतिपयसे जोनिशेषमादौ चनामिप्रसंगः उत्वमिति तस्य परत्वाद्गलि चेति
दीर्घ इति भावः नित्यक्वाविति नव्वदः सुपिकदृत्ति प्रत्यययो नेति भावः भिदेर्ण्यो क्वचिति उव्वाइति लोपदागमतु चोध्यं भिद्ययानो
मध्यपसहशं विवेहिलमीति वृः भ्यसिद्धो न स्वे नैकं पोषणं सेधनं अधिकरणेल्युट् पुष्पं सिकयोः पर्यायत्वेपि स्वरूपपरत्वा
त्स्त्रेनेदृक् ध्येतु सिध्यति ध्यानित्यमरः आपाविति चेति तयो न कल्को प्युयनं न कल्क इत्युपक्रम्य तान्येव भावो महतानि कल्क इ
ति भावे लेदृशोनात्कल्कः पापाशये पापेदं मेविट् किद्वयो रपीति किलो पादेति भावः वन्यामिति हन्निकतानु सूत्रेण दिनेकापउरा
हरणं तु छदसे वमन्नस्य न शतिमूर्ण तस्मान्नापि लोके चिति एप रेवेति भावः भवान्त्र वि नेमेर्थेण यहेः नपरस्यात् अवग्रह मिति
पस्यपदस्यावग्रहः किं यतेलत पदं अवग्रहो विछेदः अवांतरपदसंज्ञा सूच्यितुं पदपाठकाले किं चितात्तमवसानम् प्रग्रह
मिति यस्य प्रग्रहस्तस्य दं प्रग्रहस्तु प्रकृतिभावाद्यन्यभावेपरस्वरं भोगे स्वनिकर्षः प्रत्ययस्य सज्ञा विहितान त्वग्रहणमिति
तिः यद्यपि महावयवस्थ्यदिवचनादेः प्रगृह्यसंज्ञा न तु पदस्य तथा प्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारो बोध्यः अवग्रहप्रग्रहशब्दो

त॰बो॰ उ॰ हि॰ ६

श्रीतिविषयीभावनापेक्षया लाघवान्नीतिरेव संमतिस्साय स्मिन् आरादौ नास्ति लोकानां सोऽसंमतिरितियथासंमतिः श्रीतिर्विषये पुय
स्य नास्ति स विरक्तोऽसंमतिः तेन णार्थे कृत्य मुपिगृह्यते याप्य सौम्ना ग्य वतु स र्थेषु चत्वारो निपात्यन्ते मोचले ऽनेन भतिमाङः करणे
ल्यत् भेयमन्यत् हविर्विशेष इति ऐंद्र दध्य मावाप्यायां पंदूयपो मावाप्यामिति विदि नोर्दधि पयोनूप्यः धीयते ऽनयेति अत्र सामिधेनी
नया द्या किंतु समिध्यमानवतीति समिद्ववतीं चांतरेण विरतिष्ठ पद्धिष्यमाणष्ट पुवाजा अमर्त्य इत्यादिके व अयं च विशेषो निपा
तनाय त्रस्पष्टता लभ्यते मन्त्रे वं निपातनात् सामिधेनी विशेषवाचकत्वे सामिधेनी ग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः सूत्रेण सामिधेनी
ग्रहणं प्रयोगविषयोपलक्षणार्थं तथा च सामिधेन्या मपि इष्यते धाय्याः शंसतीति न हि धाय्या सूत्रेण समिन्नद्धिष्यते क्रतौ कुंडपाय्य
6 इति कुंडशब्दे तृतीयांते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते नन्वत्र यपदेव निपात्यतां प्रकृतत्वात् एवं चातो
युक् चिण्कृतोरिति सिद्धत्वाद्युक्च न निपातनीय इति लाघवमस्तीति चेन्मैवं तित्स्वरप्रसंगात् इष्यते तु यतो नाव इत्याद्युदात्तः कुंडु
त्तरपदप्रकृतिस्वरः तथा च प्रयुज्यते प्रणयात् कुंडपाय्य इति संपूर्वाच्चिनोतेस्तु ण्यदायौ निपात्येते क्रतौ किं कुंडपानं संचेयः अग्नौ प
रि आग्निरिह न ज्वलनः किंतु स्थापरणार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तदाह स्थलविशेष इति एते साधवः स्थलविशेषेऽभिधेये
परिपूर्वाच्चिनोतेः ण्यदायादेशयोः संपूर्वस्य वहेस्तु संप्रसारणं दीर्घयोश्च निपातनादिति भावः चित्याग्निचित्ये चिनोतेः कर्मणि क्यप्
यलोपवादः इहसूत्रे ऽग्नौ इत्यनुवर्तते तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्य तस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् अग्ने
रन्यत्र चेयमित्येव शब्दकौस्तुभादौ तु अग्निचित्ये त्र भावे प्रकारप्रत्ययस्तुक् निपात्यते न तु क्यप् तेनांतोदात्तत्वं भवति क्यपि तु कृते
रूपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण चित्य इत्याद्युदात्तः स्यादिति स्थितं नन्वत्र समूहविधिनाकृत्यापि भविष्यतीत्यत आह अस्वा
धिकारादूर्ध्वमित्यादि कृत्यादीति हसितं हसनं छात्रस्य नपुंसके भावे क्तः ल्युट् च तुमुन् योर्विषये भावे इति प्रत्ययः इति भोक्तुं अत्र इच्छा
र्थेषु लिङ्लोटाविति लोपन लिङ् भवत्येव समानकर्तृकेषु तुमुन् लिङ् चेति वचनात् ईषत्पानः आतो युजिति युच् अत्र ईषद्दुस्सु राम॰ ६
ष्विति खल् न लिङाबाधेति चकारेण लिङ्ग्रहीत्यतो लिङनुकृष्यत इति भावः भव्यगेयेति कर्तरि यग्रामेवचनं सान्नाभि

पंपभावः आवश्यकं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् अस्य यानं भगान्ते इति लोपः अवश्यस्य वाचीति आवश्यकार्थं मर्पयोगीनिः कृत्यास्त्वेति एत
त् आवश्यक शब्दोऽर्थयोल नार्थ्यां मनुमयोगार्थः तेनार्थी भक्त रलादि गम्येपि तस्मिन् एपत्त कृत्याभाव स्त्र भवति य यात्रशो यानन्व शो
चस्त्वमिति केचित्तुर्णो चितुमर्हाः शो च्याः न शोच्याः अशोच्य इति भागवतीता स्वरं वाच दाने न च्छित्वं शोर्हेत्त सत्तच स्थेति एप तिच
जोरिति कृत्यप्रसंगात् पञ्चयजेदेनश्जादौ डुयाच्याचवां कुचरी ज्ञो पश्र्वीयचयविभाषणेऽन्यचल्लुतो ये पविशेषइति ताचवं सेजेय
मिति वचोणद्वसंज्ञा ब्याभित्यस्या प्रसंगान्निषेधोऽयमिति भावः ज्ञापकादिति सच्चपत्वात्त्वासन्नूपविधिना एवञ्ज्वेदिति शोकनीयं
मितिभावः वाक्यमिति तिडूसवंतवच योग्याकांक्षो ज्यंमव्यमिति अन्यवन्हार्थ नाज्ञे विवक्षितं नतु स्वरविशरमध्यचहार्थं तेनभोज्याप
वागुरीसादुः भोग्यमन्यदिति वालनी यमुपभोग्यं चेत्यर्थः न पिदिभ्यांचेति योरुपधादिति प्राप्तस्य यतो पवादः जपादिस्सत्तु आसुय
वपिरपीति सत्रेलपिंग शिष्यरपिलापि त्रयीति पदित्वात्कुल समुत्रयार्थं नवकारेण दंभेः संयहरस्य कृतान् तत्र वैयर्थ्येन व्याख्या
नं निर्वीजंभाव्यविरोधश्च स्यएवेति तोर्थ स्वीकार्यमिति कास्यनेकाव आस्यकव्य स्वलुलं पाद्यं यपितिवान्निकव सापयाचलुप
दिष्य आमस्त्वोक्तिय लेत्तद्दिति भावः तथा च मद्वज्योते नवानरात्रिनद्भातिलस्कारः विसुर्गोपाऽसाध्य इत्यादि लाघ्यमिति आवश्य
के उपदेशस्य व्याख्यानेन तु नेदं सिध्यतीति भावः कथंतु लापवं प्रत्यनाद्वान् व निषेधे साक्षोऽव्यतिशव्द वलघो तिनान्येस्या पित्र्यं योगोर
ण्यले अवश्य लाव्यं अत्रोपसमासासमेपि मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः आसुयुत्र आसाव्यमिति युज्यमिषवृदस्य
येन्यत्वेन तु सुप्रसवेण्यर्थे योरितिकस्यतु दोर्धं कुलमिति तत्कुलम यह एवादि तिभावः वामिध्यएदृति युन्नवंधनेऽतितु नयस्त्वेतसा
गुर्वंधकत्वादितिभावः अनयुमनत्वीनं ऋदं हृत्वा यथास्य मुशब्देनं हृदः तेनास्याचूर्णमिति यशब्द स्यस्र्वं निपातः शंक्यः इहाद्य
योरवीपादिस्य ने नरवित्वपि च मां सुयोरष्ठा दिहित्वाने नयस्मत्वेपाने अवमारंभः अनित्यमानेयदिव योगस्त हि घराद्यावति प्र
संग इत्यत आह दन्तिणाग्नि विशेषइत्यादि वेपा कुलादेरितिद्विताधिद्वियो निर्विकल्पत्वेनैव एवकुलादित्त्वतो भ्रा द्वादशगार्ह
पत्यादेति कर्मव्यापारइति लघ्वाचायम ध्येः लोकानां यापीति स्मृतियभवंचयामित्राज्ञाप्तियोरादौ कोऽसमानेति इति वस्तुतस्तु

त॰बो॰ णिन्यायेण न यो कं तत्र हि अकार इति शिद्वस्यैव पञ्चोल्लुगिति सर्वसंमतत्वे नस्यानित्यत्वाभावादिति चेन्नैवं रचंतर्द्दि आर्द्धधातुकस्यधा
उ॰कृ॰ त्ववयव लोप निमित्तत्वाभावे न यङ्लुगंते तथा लुलोपे निषेधस्य शत्वभावान् नं दिपदि कं दाते श्रूयमाण आदिशब्दः अस्मेकंसे यथ
७ ते नराह नं घादेश्चुरित्यादि मधुसदन इति मधुदेत्यं सस्यतीति विग्रहः सदन कारणेः इत्यार्द्दिसृदि प्यां कर्मत्वाणि मा अनेघादिपाम
कृत्युः विमोषण इति मिषो हेतुभयेष्वकृ आहोति णिनेणिल्वादुपधावृद्धिः स्याथोति आतेरुकृ मं नोति मंनीति चुरादौ विद्या टान्नुमणे
रनिटीति णिलोपः विषयीति षिञ्बंधने धात्वादेरिति षत्वे आदेश प्रत्यययोरिति प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्योरिति निषेधाद
ह इहयमपीति निपातना दित्यनुषज्यते परीति विष्यतीति सत्रे सितस यो ति स्कां नाजं तसिनो लेर्थ्यै हलान् णोन्यंत सिवो ते निपात
ने विनाषत्वं दुर्लभमिति भावः जारभरेत्या दि नारं विभर्ति भवानंयवतीति विग्रहः स्व पाको पी ति कर्मण्यण पिभवती तिभावः चेको
यइति संयोगस्वीत्वादेरनेकाचइतिनयण लोलुच्छति इ दस्तुवभावादेः स्युपीतियत्वेति भ विस्युधात्विति वद्गृ मरीमृजइति री ग्रङुपधस्य चे
लि रीगागमः हलादिशेषश्चे नेति सतिलुहलादिशेषे आगमस्य आदेश स्य वा विशेषो नास्ती त्याचाभ्यासस्येत्यवयु यादिति भावः पादे
णिलुगिति णेरनिटीति लोपेदि मस्यपलत्तणन्यायेन पादुपधेइत्यजो उपधा वृद्धिः स्यादितिभावः इहापि एवंव तु हृस्व हलादि शेषयो
रभावः इगुपधाइ कृउपधायस्यसः ज्ञावबोधने मीञ् लपि णौ क्र विलेपेण बाइत्यरे लरयोगं हंदे व्यत्यये नपंच मैकयवने इत्याद्स्यथा
ति त्वनुकरणत्वेन प्रसक्तिवदनुकरणमित्यंदेशाहलइत्यातो विति दत्वं समाहारद्वंदे तु नपुंसकहृस्वत्वे सति दुत्वं नस्यात् जइति ज्ञा
नातीतिज्ञः आतोलोप इति चेत्यालोपः पाघ्राध्मा पापाने यार द्गण इत्ययं तु नगृह्यते लुग्विकरणत्वात् इहप्र त्रे उपसर्ग इति केचि
दनुवर्त्तयन्ति नद्वहनामसम्मतम् तथा च श्रीहर्षः फलानि धर्मस्य यमान्योमुखानि तिश्रूयते च यशोपयः पश्यते रूपवर्ण इ
ति अनुपसर्गाल्लिंपविंद इति लिंप विंदेतिभा विनानुमासनुम्को निर्दिष्टो तेन लाभार्थे स्येव विंदे श्रीहर्षं नतुसत्तायर्थीकानांधारय
इति धञ्धारणे धृङ्अवस्थाने एयंतयोर्द्वयोरपिग्रहणं अतकथं न मस्यमत्रो त्तरधारयस्यते इति श्रीहर्षः परत्वाद्धि सूत्रे यारादे राम॰
स्ति वकर्मण्यणाभावं तथा च वार्त्तिकम् अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति सर्वकर्मणः पोषत्व विवक्षायामणो ७

ति कर्मणि च यदीत्यादीति प्रवक्तीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः उपस्थानी
यो गुरुः शिष्येण जायते जन्यः जन्यम् अनेन वा आप्लवते आप्लाव्यः एवम् आप्लाव्यम् अनेन वा पाणिनिलिङ्ग वोटय्य इति वहमायणेऽन्त्या
स्यानव्यः द्रव्यादोरहति दत्ते ऽकपत्तयोरिति यत्वे पुनाद्रुदिति दुत्वे दो दोलोपः सद्विवहो रित्यवर्णस्यात्त्व अत्र टलोपे कृते व्योधुमसिद्ध
मिति नाधार्यं आप्रयासिद्धत्वात् वा धामामुदिति कत्यानामितिषो पः कृत्वो क्षिपिति कल्यानुकर्षकपकारो क्षित्विरस्यर्थः लाघवादिति
रहविकारमात्रेण शनिरुपसंख्या एतुनत्वो एकारोऽकाद्यर्थः लकारोल्लतीति स्वरार्थः तच्च प्रकारस्तु तुरिष्टेमेयस्तु तुछंदसी
त्यादेः सामान्यग्रहणाविघातार्थः चितः इतो दानार्थस्तु न भवति आद्युदात्तत्वेनैव सिद्धेः एवं च आप्तनः इति सूत्रे तनूत्वाः प्य
ग्रहणं विहाय अप्तृस्वसृ इत्येव सुवचमित्येके अन्ये तु सामान्यग्रहणेपि कश्चिद्विशेषस्यैव ग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थम् अप्तृन्निति सूत्रे
तृन्तृचोरुभयोर्ग्रहणं तेन क्रोष्टग्रहणेन ज्ञापितम् ग्रहणमित्येन न सिद्धमित्याहुः वोढेति आर्हे कृत्यतृचश्चेति तृच् ढत्वादयस्तु वोढव्य इ
त्यत्रैवात्राप्यूह्याः रंधितेति रधादिभ्यश्चेति वेट् रंधितेति रधिजभोरचीति नुम् वर्णाश्रयत्वाविरोधात् नेत्रश्च परत्वाभावान्नुमन्नकृति
टुमस्जो धातोः मस्जिनशोर्झलीति नुम् अंत्यात्पूर्वः स्कोरिति सलोपः तस्य कत्वे च त्वं अनुस्वारपरसवर्णौ बहूनां समवाये द्वयोर्द्वयोः
संयोगः इति पदे नुमागमः स्याच्च परत्वेपि स्कोरिति सलोपो भवतेवेति ज्ञेयम् मंक्तेति रधादित्वाद्विकल्पे नुमभावे मंक्ता कपस्त
योरिति घः भकारस्य जश्त्वं लभेश्चेति नुम् लुम्भयत्यचीत्यनुवर्तनात् एवं लिंगेति सनि लुब्लिप्सू इति वचनात् योगविभागेनेति
कत्यास्त्वेवं कुलमितिसूत्रे कर्ता बहुलमिति वाक्यं स्थितं तथा च योगविभागाविनेव सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः मंक्तेति प्रोपाभ्यां स
मर्थाभ्यामिति क्रमेरात्मनेपदविषयता अनन्याभावे विस्पष्टार्थं इति न तत्त्वा विषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्याभावस्तथा च विकल्पा
ईस्य क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयभागि विषयत्वान्निषेधो नेति भावः सेडिंगामि खिन्नेति संपूर्वाद्भ्रमेः सन् सन्यङोरिति द्वित्वं हला
दिशेषेण लव्यल इत्यभ्यासस्य उत्वं आर्धधातुकस्येतीण्नइट् षत्वं सनंतात्तृच् णेरनिटि इति णिलोपः स्यादिति प्राचा तु णधातुलोप इति सूत्रे इ
क इत्यनुवृत्तेः इडेरनिषेधः पापाचकवस्तुत्यं लाक्षणिकत्वे अश्लोपस्य स्थानिवत्वे न तद्भेदः आशयाभावात् ननु पद्मगंतपापाचकस्य पा

त॰ बो॰
उ॰ तं॰
८

णं नोपपदं गृहपतिनासंभवेत्युक्तेरिति निर्दृष्टादिस्वाभिप्रेत्याह गेहे कर्तरीति एतत्सूत्रं तु एतु कामकरते गृहंगृह्णते इति व्याद्रित्युपयल
त्तणेकमस्य येन्हतेगृहणस्यात्सिद्धेः नात्स्यादिति भवतीद्रिलास्यात्ताक्कदंमंचात्कोपालोवादोमंचपदेनउत्स्या आपितपदिपं
एवंगृहणव्दो वेश्मनि मुख्यो दारेषु तौपचारिक इत्यर्थः अत्र दमवपेयं गृहपल्दोयमर्द्धचीदित्वादुभयलिंगः तत्र नपुंसकलिंगोऽभि
धेयवचनः उलिंगस्तु बहुवचनांत एव गृहाः पुंसिच भूम्न्येवेत्यमरोक्तेरिति शिल्पिनि ष्वुन् पूर्वेण साहचर्यात् शिल्पिनीत्यणप्रत्य
यार्थस्य विशेषणं नतु एप मित्याह तद्धितिकर्त्तेति मन्मनेवितितस्यार्थत्वे रजकरजनरजेः सपसंख्यानमिति वार्त्तिकं मत्वा त्वा
तुं भाष्यकृतो कं रजकरजनरजस्सुकित्वात्सिद्धं कितएव लेखो णादिकड्ति तत्र केपटं स्यादृजक इति कुन्‌रजनमिति रंजेः
क्युनिति क्युन्‌रज इति भरं जिभ्यां किदित्यसुनप्रत्ययइत्यादिगणेकतृगासादायहतो ष विशेषेपिगेपादस्य इत्ययमेवेत्युच्यते
ननुगाङ्गताविति एकन्‌प्रत्ययो हि गायत्यर्थे विषयमेव विधीत्यनमभिधानं तु समर्थीइत्याशयेनाह गायतेरिति एवुन्‌बोधवि
भागउत्तरत्र अप्येवानुवृत्त्यर्थः गायन इति आलोयुक् जहात्युदकमिति उदकादधिकं वर्द्धनात् भावानिति भावाः पदार्थाः
तान्‌ त्रिहाते अोहाङ्गतौ भ्सातिरिति अभ्यासस्येत्वं मुखत्वंः पंचमोस्थाने स्वत्ययेन जम्‌ओस्सुपीति यण्‌तत्वपत
इति भूयः सहचारात् यो हियां क्रियां उनः उनरजनुभवति तत्र प्रायेण कौशलं लभते तेन सलदपियः मुष्करोतिनत्र तु प्र
यस्तु वडुष्णोपिडुष्करोति तत्र नेतिभावः आशिषिच अप्रावस्मार्ष्यनमशिषिः सा च प्रयोक्तृधर्मेन प्रत्ययार्थाः कर्तरिहृदि
ति कर्त्रर्थे विधानादित्याशयेनाह आशीर्विषयार्थेत्यादिना जीवतादिति जीवनं तव भूयादित्यर्थः जीवक इति स्त्रियां तुटा
पि आशिषि वुन्‌ अस्येति निषेधात् प्रत्ययस्यादितिइत्वाभावः जीवकाकर्मणयण्‌ उपपदसमास इति तत्रोपपदमिति कर्मादि
वाच्यकुंभादिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायामुपपदमतिङिति समासइत्यर्थः कुंभकार इति अणि कृते कर्तृकर्मणोः कृतीति
षष्ठ्यंत स्य कुंभशब्द स्य कारशब्देन समासः पोषत्वविवक्षायामिति पदसंस्कारपक्षेतु धरतो तिधरः गंगाया धरइति
कर्मणोयाषष्ठी तदन्तेन समासइति सुबन्तस्यादेवतत्थातोर्विधीयमानस्याणादेः पदघित्वाभावेन समर्थपरिभाषयात्रा

रामः
८

प्राप्यापेक्षत्वेनोपपदत्वं ते न समासो भविष्यति एतेन गोगापदभृद्धर जलधरादयो व्याख्याताः पारे इति पारकर्मसमासो चुरादि ण्यन्तः
पूपालनपूरणयोरिति वा हेतुमण्ण्यन्तः वेद इति विदेश्चेतनाख्यानानिवासेषु चुरादिः ज्ञानार्थानामन्यत्र मोवा हेतुमण्ण्यन्तः इक्षुरा हरणे
कालिविदिभ्यां लुप्ता दिव्यः शः शोमुचादीनामिति नुम् धार्यादिभ्यस्तु शः एनुणा पृषे शो अरविंदमिति चक्रस्यनाभिनेभ्यारं तराशेखि
तानि काष्ठानि अरः तराकायाणि रला निलत्वाद घ्याद राला चिंदं तिलभनत्र त्यर्थे कर्मण्यणोवा भनायेर्द इदानिद्धात्वो विभा
षा ददः इधइति चोपरे जुहोत्यादिभ्य इति श्लुश्लाविति द्वित्वं अपित्सार्वधातुकस्य सस्थाने ज्ञाला लोपश्च स्यालोपः व इत्यमाणे एत इ
तिथ्या श्वधेति णमत्यभो आतोयुगिति युक्किरायः थायः मदः मध इति अत्र सर्वोपसर्गाद् इति कः स्यादेतत् इददानेदधाताणे आ
भ्यां अविदे इध इति द्विश्च दाधाभ्यां आदंतलक्षणेऽणमस्येयज्ञायो थाप इत्यपि लल द्वितं तद्व्यर्थमिति निचेतत्वं सरार्थमिदं सत्रं अ
ददः अस्यः इह द्विस्वययर्थपदमलतिस्वर इष्यते अजेतत्वेतु अचकावचको विसंतेन्दात्तत्वं स्यात् इति शाव्दस्याघर्थेऽइति वि
पातानामनेकार्थत्वादिति भावः प्यायाया अनुपसर्गादिति निवृत्तं उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात् एवंचतत्सेवकं विभाषामहणं
मपिनिवृत्तं लदाह नित्यमिति इदं सूत्रे पैदृग नलाविनस्याभावे प्या आनइति प्रश्लेषः ननु पीढो युणादेशेनाऽपि आनतेः अच्छ
दंतानां वायति पश्चलीनां नाप्यकारंतानां वा प्रश्लेषेण ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः कं वाधितुमिति अन्यथा आतश्चोपसर्ग इति
विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य णस्य वाधकः स्यादित्यर्थः सुगतो भावात् सूत्रे आश्रुसंश्रु इति लाक्षपठित्वा श्रुणो निरुवा
स्तः लदनाकरं लनप्या वनयुज्यते अना भवावः किमहं कदापि वर्क विशेषः परमत्तिशेष इति नेषधादेः अमरोप्याह वचनेस्थित
आस्यव इति यदितु सूत्रे अत्रि नश्रुणो नैश्रीहणं स्यात्तर्हि अदोश्रवति सामान्यविहितमप्यं वाधित्वा आद्यूर्द्वकात् श्रुणोते विशे
षविहितो णएव स्यात् तथा चाश्रव इति रूपं नस्यात् किंतु आश्राव इतिस्यादिति दिक् नेहं मेषइति इग्रुपधज्ञेति कप्रत्ययेणो नस्या
दितिभावः पुनोतइति इङ्डुउपलापइत्यस्मात् इवतेरिति ऽगतावित्यस्मात् द्रवइति द्रवट्टाको वनाराणपवन्हाइ त्यमरः काशिके
ति भाष्येत्वेव कारेतिकेनास्तीति लभ्यते भावशब्दो ऽयाधुरित्यत आह आयमते त्वितिगेहकः गेहइति अप्यत्र पर्यकर्तृ विशेष

त॰बो॰
उ॰कृ॰
९

चातुरस्यस्यस्येति व्याख्यातमेरस्यः स्यस्येति व्याख्यातम् तदाकरविरोधेन कपत्ययो नस्येत्यपाहत्यव्यापेयम् द्विष्टः त्रिष्ट
इति कयोस्तिष्ठतीत्यादि विग्रहः एवमंबष्टः आंबष्टः गोष्टः भूमिष्टः सव्यष्टः अपष्टः कुष्टः शेकुष्टः शंकुष्टः अंगुष्टः संयुजिष्टः
परमेष्टः बर्हिष्टः दिविष्टः अग्निष्टः आभ्यामिति परिभ्रज्जाधनुद्वेरित्यत्र पञ्चम्यर्थे गणो नेति भावः लुपदपरिमज्जदइति प्रचमज्जे
रजादाविति वैकल्पिको वृद्धिः ग्वंवस्थित विभाषयाने येके स्यादेवेत्यभिमतविभुजादिम्य इति लादपरामा चतुर्थी मूलविभु
जादिसिध्यर्थमित्यर्थः मेदागमादीग्रहणे पवि पिपासाद्‌सुरूपादिति पन्थिप्रज्ञइति पंथानं प्रकर्षेण जानातीत्यर्थः प्रादस्य
सिन्निति पण ब्रह्मा ज्ञोपपदे अस्य सूत्रस्य च वितार्थत्वाडुपसर्गान्तरे सति आतोनुपसर्ग इत्यनेनापि न भवतीति भावः गोसंख्ये
ति गां संचष्टे इति विग्रहः चक्षिङः ख्याञ् व्याप्रकथन इत्यस्य तु संपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः सार्वधातुकमात्रविषयो
सो ज्ञो धातुरिति च मनोरमा शोस्थिरं जायोष्टक इह गामादाग्रहणेष्वविशेष इति पिबामते रेव ग्रहणं न तु गाङ्गतौ गास्तुनाविस्यन्य
योः अनभिधानात् सामगः सामगीति एतेन टकः कित्वमालोपार्थं टित्वं तु ङीबर्थमिति ध्वनितं प्रत्ययाधिकारादकः प्रत्यय
त्वे प्रत्ययः परश्चेति धातोः परएव स्यात्ततो टकितावित्यस्यासंभवः शंकैव नास्तीति बोध्यं सामसंगायइति कर्मण्यणि स
त्यातो युगिति युक्‌ पिबतेरिति सुविकरणात् सुविकरणस्येति परिभाषा लव्ध्यार्थं कथनं उपपदपरिगणनेतु वाचनिकमेव
तीयतेति सीरंपि वपि आनोनुपसर्गे कः शास्ती ति घस्यग्रहणेनैव सिद्धे घटिग्रहणं लिंगविशिष्टपरिभाषायास्त्वनित्यत्वज्ञाप
नार्थं तेनमद्ररज्ञी स्यत्र टच्‌न द्विषतीलापश्च त्यनद्विषत्परयोरिति वचनेतिदिक्‌ कवचहरइति कवचोद्यमनं क्रियमाणं संभाव्य
मानं वा वयोगमयतीते नासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवत्येव हस्तिसूचकयोरिति अन्यत्र तु स्तेवेरं ताकर्णेजपिता
शमिधातोः शमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायाम् अच्स्यात् पुनर्धातुग्रहणमिति असति धातुग्रहणे शमि संज्ञायामित्यस्यावका
शः शंभवः शंवदः कत्रो हेतुताच्छील्येत्यस्यावकाशः श्राद्धकरः शंकर इत्यत्र उभयत्र प्रसंगे परत्वादएवस्यात् धातुग्रहणेन राम॰ ९
तेतु तत्सामर्थ्यादजेव भवतीत्यदाह शंकरानामेत्यादि अनधिकरणार्थमुपसंख्यानमिति दर्शयति पार्श्वमित्यादि कुरु

नुपस्थानान्नव्यति कुंभंकरोतीति कर्तृविवक्षायां तत्सामर्थ्यादपि धातोरणादयः स्युरिति चेदत्राहुः कुंभाद्युपपदे विधीयमानस्या
णादेरपि यदा खिलविधित्वात्सामर्थ्याच्च परिभाषोपस्थानान्नोक्तदोषः उपोच्चारितं पदमुपपदं पदं पद्यते स्वमुपपदं तस्मिन्निति प्रागेवोक्त
त्वादिति क्वाचामप्यकार्यवादइति नेऽयुपालने आतोनुपसर्गे इति सार्वधातुके थ्वा क्वगे कायइत्यादिके अन्त्रबिन्दोरादेचइत्यात्वे आतो
लोप इति यक मोऽङमाने मद प्रालिङ्ने अनुपो रिदुग्रहणं न तु मामान इत्यस्य अकर्मकत्वात् कविधानस्य फलमाह आतो
लोपइतिपार्ष्णित्र मिति पार्ष्णिं त्रायत इति त्रैङ्पालने गोसंदायइति अणसूक सनस्य लिप्य प्रसारणमिति संप्रसारणपर्यायः
जिनातीति ज्यावयोहानौ ग्रहादिभ्य इति श्नाप्रत्यये ग्रहिज्येति संप्रसारणे पूर्वत्वे हलइति दीर्घे च कृते घादीनामिति ह्रस्वः वसे
ज्यइति ऽिल्वसामर्थ्यादस्यापिटेर्लोपः पूर्वेणके हृसतीति क्वित्वात्संप्रसारणे कृते च प्रसजियइतिस्यात् आकः प्रकृइतिके हि
सतिवचिल्वपीत्यादिना कृतः संप्रसारणे सत्याहुवः प्रकुचइतिस्यादितिवोध्यं सुपिस्थः सुवितिप्रस्थाहाद्विभ्यचते न तु सप्तमी
बहुवचनेकृतिप्रस्थेयग्रहणात् आरंभसामर्थ्यादितिकर्तरि पूर्वेणैव सिद्धत्वादिहकर्त्तरिकृदितिग्रसंबध्यते अनिर्दिष्टार्थश्च
स्वार्थेधातोः स्वार्थेभाव एवेत्यत्रैव अर्थक विधानमिति तेन नगतार्थे तेति चेन्न घातिके इष्टाः स्वरूपतोऽप्रवृत्तः किंच पष्ठीतित्स
त्रेण प्रातिकसमासे प्रसक्ते उपपदमतिङिति नित्यसमासार्थोऽयंम् अतएव लुङ् इत्यादौ अस्वपद विग्रहमाह आवल्नामुस्थान
मितिन च्वेवं घञर्थे कविधानं स्यानमितिनन्वेवं घञर्थे कविधाने स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमितिवार्तिके स्थाग्रहणं व्य
र्थमितिचेदत्राहुः अकर्तरिकारके विधानार्थं तत्र स्थाग्रहणमिति आलस्य इति स्थाइत्यस्य के परे आतोलोपइति आलोपः
उदस्थास्तंभोरिति उदः परस्यसस्य थः उदोदस्यचत्र्वे अवभावात् त्वंवर्त्तते इति न अं सर्वपठितं तदुपेदस्थमितिमनोरमायां
मुक्तम् आखादेोसर्वत्र लिङ्गस्यैव उदाहृतत्वात् त्युः कर्तरि मनिज् वाचेकः किर्वोः पादितोन्यतरस्याम रो को यो भावे कस्य
पुंस्त्वविधानात् भावेन णक विक्रोन्य इति नपुंसक विधाने कस्य पर्ठहासा इति नणक विभ्रइत्यत्र चकारः इदिघस्य चित्तु स्वस्मा
च्च कस्य विद्य नणक चित स्लेभ्यो न्यइति विग्रहः आर्वाच कप्रत्ययोनकेतिने नभ्यमिस्थितं गोस्थानमित्यादौ नेति भावः पा

ल॰ बो॰ इति स्त्री क्रियते तथा चैतल्लाघवविवक्षायां किंयत्नादिति वार्त्तिकेनाप्रत्यादिवन्मात्रायां लुप्तरत्वात् ट इति विषयविशेषे आख्याभेदा
उ॰ ल॰ त्फलितं विकल्पमाश्रित्य पञ्चिकायां ऽज्वेतिप्रावोक्तमिति । छित्वस्य गतिः सामर्थ्यनीया कर्मणि भवेत्तो भवतिर्वैतनं कर्मानुवृत्तो
१० पुनः कर्मग्रहणात्स्वरूपपरत्वे स्याद् कर्मणा इति स्तंबकरिरित्यादि इनोनित्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं कुर्व
भरिरिति एवं च गिरिस्तुकनकाचलः कतिनंसंतिकुर्वन्ति भरः इति केचित्वितिसयोगा। प्रमादिकं एव रजो । रव शर् रजकं पने एनेविति एवं
तस्य निर्देशो न तु पृष्ठदस्येकानिर्देशः खशः शिल्पकरणाल्लिंगात्तत्त्विसार्वधातुकत्वे सति पाव्यधास्यादिति न च पुरुषस्य पिस
त्यतिवाविशेषोऽस्ति नच उत्तरार्थं शिल्पमिति वाच्यं इहार्थत्वे संभवति केवलो त्तरार्थस्या न्याय्यत्वात् तदाह एवं ताद् जेरिति अ
10 रुरिधपत् वर्णग्रहणे तदंतविधेः सिद्धावर्थ्यं तग्रहणं श्रुनियय इत्यादौ हृस्वेकृते मुम् प्रवृत्त्यर्थं तथाहि ०००० अतः शब्दस्यासी
पयरः अन्तासावेतत्प्रवेति विग्रहः निवाततन्नाद्विशेषणस्य परनिपातः समीपः रेविस सत्त्वयस्य ति सूत्रे णविहितो यो ऽच् तदंत
स्य मुमिति व्याख्यायते एवं च जनमेजय इत्यादौ स्वतो हृस्वोपि मुम् सिद्धये प्रथमं विंतिहस्वः प्रवर्त्तनाय इत्यवधेयं शार्ङ्गं जह
ति शार्ङ्गशार्ङ्गः परशुर्वा व्रकुत्सायां घञ् तं जहातीति ननु मायाः शार्ङ्गस्य न शब्दत्याजयंतीति नतु स्वतो जहतीत्याशंकायामाह
अंतर्भावित ण्यर्थ इति यथा संख्यां वा स्थितुमाह अत्रेति शेषः टित्वादिति अवयवे अचरिता र्थत्वादिति भावः तशप्रत्यययोस्ता
देव धेट्टो ङी विशेषान्यत इति वर्द्धमान स्त्रीरत्वामिहस्वदसताहथः ते नया घाध्मा धेद् दृशिःशप्रत्यये आतो उपसर्गे क इति कप्रत्यये च
टावेव यथा कन्यागां धयती ति गोधा अत्र च संप्रदाय एव शरणं नासिकंधम इति पाघ्राध्मा धेधशादृशः नाडीमुष्ट्योश्च यथा
संख्यमेति एतच्चेहेवसूत्रे भाष्ये वृत्तौ च स्थितं यत्तु यथासंख्यमिति सूत्रे नाडीमुष्ट्यो रित्युदाहृतं भाष्ये तत्माप्तिमात्राभिप्रायेणे
त्येके शब्दकौस्तुभे तु मतभेदेन तदेष्यमिति स्थितं घटीघारी खरी धितिजयादि स्पस्तु वा नशाब्दं मप्युदजहाभ्वां तथमः वातथय इ राम॰
ति तत्तु भाष्यादौ न दृश्यत इति मूले ऽनोपेक्षितं उदि कूलेन तु कूलमेव उद्वह कृस्यापि समर्पं तत्वात् उपपदत्वे स्यात् तत्रश्चरूज्जिव १०
हिंसं त्सहस्य पासं त्यादिति चेदमान्तः नाडीमुष्ट्योरिति व कृतघवाउत्कूलयोरितिवक्तव्ये उरी निरित्यस्तोत्वा रणान्नोपपदस्य एवं चे

चरइति कुरुषु देशेषु चरति आद्गतौ त्यर्थे भिक्षासेना अनधिकरणार्थे आरंभ। भिक्षांचरतीति चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने
वर्त्तते चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः सेनाचर इति सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः पचादिष्विति टविधानं तत्रोपपदमतिङिति नित्यं समा
सार्थं सह चरः सहचरी इत्यत्र तु सुप्सुपेति वैकल्पिकसमासः कृञो हेतुरिह लौकिकः ननु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति कृञि मः केवले कृञि
न तु संभवात् हेतोस्त्यक्तेति न तु ताच्छील्यकृतीरिकृ दित्यस्य बाधापत्तेरिति भावः हेत्वादिष्व कर्मण्युपपदे उदाहरति यशस्करी विद्यादि एवं किं
कुंभकारः इह मा भूत् कु तरत्वात् आनुलोम्यं कोपि कर्णेति तत्र गच्छते ननु कृञ् हिंसायामिति हेतुः कारणं आनुलोम्यं आराध्यचित्तानुव
र्तनं दिवाविभा ननु अलंकरशब्देन नञ्समासे स्त्रीलिंगे लोपः सिद्धो सत्यं तेनैतच्छब्दाभ्यस्य ग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः स्वरे तु वि
शेषोऽस्ति नञ्समासे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः स्यात् अलंशब्दस्योपपदत्वे तु गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरप
दप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति दिवाकर इति दिवा दिवसं करोतीति विग्रहः दिवाऽस्त्रा रात्रिरित्यादौ विवक्षितदिवाशब्दस्याह्निति विष
येऽशक्तिमत्परत्वात् अलातानुत्कान्यपि कानिचिदुदाहरणानि सूत्रानि कारणकारः प्रजादिका दण्डकरोतीति कारकः आदिकारः
नांदीकरः किंकरः बलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः चित्रकरः क्षेत्रकरः जंघाकरः बाहुकरः आदिकरः इति नान्दीकमिति कैयटहर
दत्तादिरीत्योक्तं माधवस्तु इति इयमिष्याद्दृष्टयोगेऽपीति यत्तु न्यासकृतोक्तं हेत्वादिषु पूर्वसूत्रेणाट एव भवतीति तेन किंकरणपो
ला किंकरीत्युपपन्नं भवतीति तन्नादर्तव्यं परत्वात् टचा टचो बाधितत्वात् पूर्वविप्रतिषेधस्यानिर्मूलत्वाच्चेति भावः वृत्तौ तु संज्ञा
या मण्डूकप्लुत्या पचादिषु पाठः करिष्यत इति दिवाविभेत्यत्र विन्यस्ते किंमात्रग्रहणमपनीय पचादिषु च किंयत्तद्बहुषु कृञः
तिप्रदिशत्वं वार्त्तिकमपीत्यस्य मन्तव्यमिति तत्रस्वाध्याय अस्मिन्पक्षे कर्मण्येव भिक्षाचरितार्थमिदं वचनं हेत्वादि विवक्षा
यां परत्वाल्लटेन बाध्यते तेनैवं योगं विनापि किंकरी स्यादेवं योगविवक्षायां तु निर्विवादो ङिप् किंयत्तद्बहुषु चेति भाक्ति
पायां विस्योतिकरत्वाकर विरुद्धत्वात्कर्मण्यणोपि पदेश प्रसंगाज्ज्ञापकेनैव नवा जभावे दिवाविभेति टचस्पादि नियाचस्ववेकि
मादिग्रहणापनयनस्य दृष्टत्वादिभिरुक्तत्वात् अपवादत्वे किंमाद्यपनयनं भाष्यत इति भो दिवक्षेन यक्षियमं यः मदन

त॰बो॰
उ॰कृ॰
११

स्तंभ इः केदमशिन रसावित्रंभसाः ध्वि राइत्यमरः अत्यकिमात्र मिति नत्फलं तु स्वरावग्रहो रथंतर माजभा राव पिष्टइत्यत्र द्रियमित्य
व श्रृंकृ तिकृ इत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं च विधीयते अ वेडत्वेतु अवग्रहो न स्यात् नविमयस्येत्यादौ तस्य स्यान् इत्युक्त मितिमा
धवाद्यनुरोधेनेत्यर्थः मतान्तरेति हरदत्तादिमतमित्यर्थः चित्तव्यापारोपरमः शमः इंद्रियव्यापारोपरमस्तु दमः इत्यादिवेदांतग्रंथाश्चेदा
नुकूलाः संज्ञायां किं कुटुंबं बिभर्तीति कुटुंबभारः गमश्च पूर्वसूत्रएव गमिर्नोक्तः उत्तरसूत्रे गमेरेवाश्रुश्रुतिर्यथा स्यात् गद्य पठन्तीनां
मामृदिति सुदुरोरधिकरणे कर्मणि तु ईषत्सुखेति खलेव सुखेन गम्यते इति सुगमः पंथाः दुर्गमः दारावितिणत्वाद्ये त्ययाप्तुलिंगत
दाह दासस्यादेशः इति काशिकादार विघनं त्वेधश्च स्यमरः ट विधानार्थमिदम् अन्यत्तु कर्मण्यणित्येव सिद्धः अलोन्त्यस्येत्येव सिद्धेरंतग्रहणं
स्पष्टार्थं अन्यथा ष्टिटः प्रत्ययः संभावेत दार्वीहंतीति दार्वाघाटः गोधा कालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां कुम्भपांबधे ... णिनिः ए
तयोः कर्मणोरूपपदयोर्हंतेर्णिनिः स्यात् सुप्यजातौ विस्यादिभिः सिद्धे नाक्षेल्पावप्यकाथमर्थविरहे पिणित्यर्थः शिरसः शीर्षभा
वार्थं वचनम् लक्षणवतीतिस्त्रे लक्षणशब्दोर्शआद्यजंत इति भावः जायाघ्न इति जायामरणसूचकं पाणिरेखाविशेषादिकंय
स्यास्तिस तांहेती तिगोणो व्यवहारः एवं पतिघ्नीत्यत्रापिवोध्यं अमनुष्यकर्तृके च मनुष्यभिन्नकर्तृके वर्तमानाद्धंतेः कर्मण्युपपदे टक्
यद्यप्यमनुष्यशब्दो न द्व्यारक्षः पिशाचादीनाहेतिमाधुक्तं तथापीहलक्षणानुरोधेन व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह तिलकालक इत्या
दिनानुवंधलत्वमसारूप्यमिति टग्णिनोः सारूप्याभावसरूपविधिप्रवृत्ते राहवाकुलकादिति शक्तौ हस्ति शक्तौ किं विशेषणां हस्तिनं हंतो
ति हस्तिघातः यद्यपीदृशशक्तिरस्ति अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापिशक्तिग्रहणसामर्थ्यात्कर्णविशाय ते तेन स्वबलेनैव हंतुं
पाशक्तिः साम्यत्ते कपाटघ्न इति किं शिरः पाटयति प्रविशतः इति कपाटंयातौ लरेतुल्प्रटतेः पचाद्यच कवंचो मिश्रत्यत्रयोगविभा
गात्कोः कवादेशइति हरदत्तः सुभगच्चार्थे श्चिति अम्भृतनज्ञावविषये श्चित्यर्थः आढ्यंकरणमिति लिंगविशिष्टपरिभाषया ...
शावेष्वुपपदेयदाख्युनतदापितित्पनव्ययस्येति कृत्वेनएतदेवतत्र्यं आभूतो कुर्वंत्यनेनेति नन्विह ख्युनो भावेपि करणयोश्चेतिल्यु राम॰
टाभवितव्यमित्यतआह प्रतिषेधसामर्थ्यादिति न त्याद्भिख्याद्यौकरणमितिरूपं ल्युटख्युनोस्तुल्यम् नचख्युनिमुम् ... स्यात्तामि ११

ढीति पंचम्याख्याने सप्तमी कृजिवदो दिति तु पंचम्याख्याने षष्ठीति एतच्चय्याख्येयत्वसूत्रे कैयटेस्पष्टं किंच रुजेः स्वकर्मकत्वात्कर्मणो सुपति
ष्ठेतेन रूत्वे विरोध्यते नो स्थूलः असत्वचात्वित्वेनासंभवात् तदेतदाह उरुर्वाभ्यामित्यादिना विधुंतुद इति अरुर्द्विषदजंतस्येत्युकारान्तरो
मुम् नमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदस्त्वमरः अरुंतुद इति अरुंतुदं तु मर्मस्पृगित्यमरः द्वलोस्त्रियामीमंमरुरिति च असूर्यपश्याइ
ति पाघ्राध्मेति पश्यादेशः गुप्तिपरं चेदं एवंनाम राजदारा गुप्ताः यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यंति किं पुनः परपुरुषमिति तेन सूर्येपि
सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते यत्त्वनुसूर्याभावदर्शनमात्रं तत्र्यैनरचं हादेर्दर्शनं का विचालितं तदा अलश्नभवत्यनविधानादिति न्यासकारा
दयः उग्रंपश्येरंमदः खच् खकारो मुमर्थः चकारस्तु खचि ह्रस्व इति विशेषणार्थः इति वृत्तिः ते ह्रस्व इत्युच्यमाने राज्ञेः खश्यिजनमेजय इत्य
वापिस्यादिति तत्राशयः एकानुबंधग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्येत्येतत्खशि न भविष्यतीत्याक्षिप्त्वा निर्देशस्या अरुन्तमाहुः खशीयत्नतो
प्रत्ययांतस्य करणमुत्तरार्थं द्विषत्परंतप इत्यत्र ह्रस्वाभिलोपेमा प्रसक्तौ माभूदिति चेन्नैवमुत्तरत्रैव कृत्येनाभिलीने तत्र इह करणमन्यतो
पिसू विड्वतीति ज्ञापनार्थः तेन गमेः सुपीति नाप्रसर्वंवा किं तु ज्ञापकसिद्धमेव असंज्ञार्थमिति संज्ञायां तु वस्य गोत्र नगमसंज्ञेति सूत्रे तो
च सिद्धमिति भावः विहंगम इति विहायसा आकाशेन गच्छतीति विग्रहः एवं चानभिधानेनं कृत्वा खच डिदिति टि पचकरणसामर्थ्यादन्यत्रा
पि खङ्वसीत्याशयेनोदाहरति भुजंगमंभुजंगम इति इहगमेः सुपीति खच् डिंत्र चेति आवर्णिं पदीति मुमि कृते संयोगांतलोपः वाचंयमो
वते नियाम्य इति नच्चेदं खच् प्रत्ययोप्यतेव निपात्यतामिति वाच्यं तत्रान्यत्रापि मुखं गमत्वयदि तु निपातनत्वतादेव तत्र विषयता(
आम्भीपले तन्नैवचान्नत्यग्रहणं नियतेवाचंयमो व्रतेभ्यादेरश्चेति सदाहृत्वा वियमो व्रत इति सत्रेष्टः सर्वयो दिस्यत्र द्विदिति दित्वंपश
स्यघाक्यमकर्तृषु पदं सर्वयोः दृ विदारणे अयमेवाद्य तेन न तु दृ भये आदरस्येत्यत्व विनि संभाव्यः असंज्ञार्थमिति संज्ञायां तु संज्ञायां
भृतृवृजीति वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति भावः भावे आग्नेरंगम इति यावतां भोदयेन मिति पन्थानं मायादिर्मो जितो भवति स एव मुच्यते इह चास्स्रु
प विधिंनेति स्त्रुटो निषेधः शंकाः यत्र हि घञादेर्बाधकत्वेन त्खच्हृतः अत्र सकास्त्वविंशे बाधः ननु विकल्पेनेति तत्स्यार्थः इहलुटो
पवादः खच् अनवयास्स्य न्यायो निरवधि एव एतत्कण्ठ आश्रित्य च न वा निस्रदाह रत्नेजयादिस्स्याभिसंभवत्ये चेति दिक् संज्ञायां भृत्ये

त.बो. ण्वो रूं न चेह कर्त्तरि भव यार्थे लदा कर्य्याक मिति प्रां कं प्रयं न स्यगोत्यादेः क्विवापि लिङ्गेः नवक्विधिकुत्वं नस्यादिति वाच्यं क्विन्प्रत्ययो यस्मा
उ.कृ. दिति बहुव्रीहिवलादेकुत्वं संभवादिति दिक् सङ्गिमिति नञिषेधे प्र यः कंति जना: शङ्काय संपश्यति ज्ञान विषयो भवतीति युजम्यां कर्त्तरि
२२ प्रत्ययः रज्वर्यानुगुणत्वात् नन्व मन्द्रविषर्तीत्यादौ स इति क्रियासाहचर्यान्न लेरादादिकस्य ग्रहणं न तु सुव तेः स्यत्योः युजिर योगे
युज समाधौ द्वयोर पि ग्रहणं विद ज्ञाने विद विचारणे विद सत्तायां त्रयाणाम पि ग्रहणं विद्लृ लाभे इत्यस्य तु न ग्रहणं विदेत्यकारस्य
विवक्षितत्वात् युस इति पूर्वपदाविति सत्वं तु न भवति छंदसीत्यनुवृत्तेः तथा च माधः मन सुये म युसदां न्यधीयतेति आदिनेयादिवि
षयद इत्यत्र तु सुषामादित्वात्षत्वमिति माधवादय: उपनिषादिति सदिप्रते रिति मः अग्न्याग्नामाभ्यामिति सएवांग्रामण्यीरिति निर्दे
शाज्ञापितत्वात् नीरूप प्रत्ययविषय चेद्दतेन कर्मण्युपपदे णत्वं न भवति यामनाध्यः आयकास्य सामान्य विषयत्वात् अत्र नाद्रोपपदस्यापि
णत्वं ते ना ग्रणीरित्यपि सिद्धमित्याहुः अदोनन्नो विद्वस्यादिति जनसनखनक्रमगमा विडिति पूर्वसूत्रादनुवृत्तेः पूर्वसूत्रं त्विहनोपन्य
स्तं नहि छंदसि स इत्यत: छंदसीत्यनुवर्त्तनात् कामदुधेति धेनुरिति शेषः कामं दोग्धीति विग्रहः अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इह विजय
छंदसीत्यतो विच् प्रत्ययः आतो मनिति सूत्रान्मनिनादयश्चानुवर्त्तन्ते तराद मनिन् क्वनिवित्यादिसु शर्मेति स्त्रवः स्य णानीतिवि
ग्रहः भालः रातीति भालरित्वा इणः क्वनिपि स्वस्य पितीति तुक् अवावेति अनुनासिकस्यात्वे अवादेश: सो दीर्घन लोपो रेद्रे इति
रुषरिष हिंसायां उपधागुणः जश्त्व चर्त्वे वाहभ्र डिति वाहाद् श्वाङ्गुष्य ती ति विग्रहः भ्रूणो तु वहभ्र डिति पाठः वह स्कंधः अन्येषामपि द
श्यत इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति ह रद्दतः अंत: अनिन्तेति वर्त्तते अंतो नूपदायेलोग् स्वते नानिनेरपे ह्नपात्र्यभिचारादन
आह पदांतस्येति हेमाणीति अनशाणने क्विप् अनुनासिकस्येति दीर्घः नहि मंद्रो रिति तेन लोप निषेधः अन्यत्र तु न लोपन भा
व्यमिति संयुग्धं लमुरा स्तते मित्रध्रीरिति लुप्ते पि क्वि प्रत्यये प्रत्ययलक्षणन्यायेनहलादिति भावः आशासः इति आसुअभु
शिष्ठो आङः शासु इच्छायमात्मनेपदी शास इदित्यादिना सिद्धे काववे धोपधाया इत्वमिति नियमार्थमिदं तेन आशास्त इति सि राम.
द्धमित्येके अन्ये तु विध्यर्थमेवेदं मनियमार्थं प्रासभावान्नमश्शास इत्यहलो रिति इत्वस्य प्राप्तेरस्तीति वाच्यं अनाङ्गाहच २२

तिवाच्यं अनव्ययत्वे तिपर्युदासात् ऊर्यादिच्विडाचश्चेति निपातसंज्ञा कृतेपि नत्वेनस्य अव्ययत्वात् नच खिष्णुनिसानितिउपपदसमास इति
नित्यसमासोलभ्यते ख्युरिति तिवाच्यं ख्युक्त्वापि गतिसमासस्य संभवात् तस्यापि नित्यसमासत्वात् नचास्त्रीप्रत्यये विशेषः ख्युरि टिड्ढेति
सूत्रेण ख्युनित्यत्र ङीप् ख्युन उपसंख्यानेन च ङीपस्तु ल्यत्वात् नापि स्वरे विशेषः ख्युरि लित्स्वरेण ख्युनि नित्स्वरेण च आद्युदात्तत्वाविशे
षात् नन्वोत्तरार्थमस्त्वाविरित्युक्तमिति वाच्यं केवलोत्तरार्थत्वे ह्रिलंनैव कुर्यात् तदेतदुक्तमिद्स्युटुपिनेति भाष्यमतेत्विति भाष्यवार्तिके
ष्वसेनस्युटुप इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते अतस्तार्किकैरेव स्यात् तिहन्मतमेयुक्तमिति केचित् कर्तरिभुवः आढ्यंतेष्विति च्चाविस
त्यनुवर्त्तते अन्यथा आढ्यीभविष्णुः आढ्यीभावुक इति स्यादिति भावः कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थं उत्तरार्थं चेति प्राञ्चः वस्तु
तस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेव अननुवृत्तिसिद्धेः उत्तरत्रापि उपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात् खकारो मुमर्थः चकारश्चित्स्व
रितिस्वरार्थः भकारोस्वर्थः स्यादेतत् विष्णुस्नुइकारो मास्तु खस्नुरित्येवोच्यतां एवं च कारोपि न कर्त्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैव अभिम
तसिद्धेः इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृते प्यागमानुबन्धा इति न्यायेन अनुदात्तत्वात् न च कन्सो केस्युच्चारणार्थ इति स्वरस्त्वेनस्य
ग्रहणं न स्यात् चकानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात् षत्वणत्वयोरसिद्धत्वे न ष्णुरिति रूपाभावाच्चेति वाच्यं कृते पि इकारे न तद्व
बंधग्रहणे तदनुबंधे ग्रहणमिति परिभाषया अलौकिकानां ष्णुच एव ग्रहणं स्यात् नत्वेतस्य इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति
चेत् हंतैवं ख्स्नुजयमस्तु नत्वेति टित्करणेवकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्तीति किं इकारेणेति चिन्त्यमेतत् नचैवं लाघवा
भावादिकारोस्तु चकार एवमास्त्विति वाच्यं एकमात्रो ह्रस्वः अंजनेंचार्द्धमात्रमिति सर्वसंमतत्वात् अनुद्वहणेनोक्तं षत्वणत्वयोः
सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तदापाततः स्नुजये तथाष्णु गकारोभयत्र सिक्थ्या लाघवेन षत्वणत्वकरणस्योचितत्वसामर्थ्यायो
गादितिदिक् वितन्वानमिति नचुस्युणोः सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदे इश्वेयमाप्नोते इति वेदच प्राञ्चः सर्वत्रचात्कर्त्रीरीत्यनुवर्तते साक्षा
द्गृहीते कर्तरि कृदित्यनेनैव कर्त्तरि सिद्धे न सिद्धत्वात् व्यर्थं सति कर्त्तृप्रत्ययार्थं कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता करणादेश्चायाज्ञस्येव
कर्तृप्रत्ययस्तथा च सर्वत्र उपपदे इति फलितं भवतीति मेनस्य गौरवाच्च पि सिद्धमिति वस्तुतस्तु कर्तृग्रहणं व्यर्थमिति सर्वसत्रे

त॰ बो॰ उ॰ कृ॰ २६

13

परिभाषणेनुणादित्वं दर्शितं । इदं त्ववधेयं ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वान्न स्यात् एवं न लोके तिनिधे धातुजात्तानि सच्चकर्मणि घञो नहि
ना उपसर्गभिन्नस्यैवेति उक्तं च भाष्ये सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य इत्यत्र सुपि किमर्थं अनुपसर्ग इत्येवं तदभून् इदं तु सूत्रे यथा स्यात् उद्
सारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति अयमाशयः सत्यं दृष्ट इति सूत्रे सुपि स्थ इत्यतः सुपीत्यनुवर्तमानेन तत्र उपसर्गे न स्यात् उपसर्गेपीति प्र
योगस्तु न दिहानुवर्तमानं अर्थाधिकारात् उपसर्गेन प्रथमेव स्यादिति निष्कर्षं तु भाष्ये दृष्टं तु अयं उपसर्गे यो नित्यं गृह्यत्वात् अनुवृत्तौ
निर्वाहात् सर्वथापि सुप्यात् उपपदे णिनिः न त्वनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टं प्रतिपादितमिति एवं च पाणिनीया
नुसारिणोमिति मह्याकारप्रयोगोपि निर्बाध एव अमरश्च प्राञ्जलं लिङ्गयोर्विविधस्थ विशेषेर्य अथवा धिन इति दिक् साधुका
रिणीति एतज्ज्ञापकसिद्धं आकेरिति सूत्रे हि तच्छीलादिष्वेव साधुकारिण्यवस्थितज्ञानेऽव्यता ताच्छील्यं विनापि णिनिः साधुस्येव संगच्छते
ब्रह्मणि वद इति दर्दं तु वाचनिकमेव अन्यताच्छील्यार्थमिति एतच्चाके पटह दृष्टा दिग्ग्रन्थे स्पष्टं यत्तु भट्टवार्तिके वदनवादि शब्दस्य ता
च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया व्याख्यानं कृतं आकेरित्यधिकारे ब्रह्मणि वदे णिनिविधायकं वचनं नास्त्येवेति कथमिदं संगच्छ
ते इति चेदत्राहुः भट्टपादानामयमाशयः सुप्यजातौ इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः उपसंख्याने न तत्र यकेन वा साधुकारिणि णिनिः आ
वश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यादौ चकारेण णिनिस्तु तद्धर्मे पर्यवस्यतीति न त्विहाकेरिति सूत्रस्य व्यापार इत्यलं ननु ब्रह्मवादिनो वदन्तो
त्यत्र कथमिदं इति ब्रह्मशब्दस्यापि जातिवाचकत्वात् कथमिह ताच्छील्ये णिनिरिति समर्थनमिति चेत्सत्यं अत्र सुप्यजाताविति अत्र
प्रातिपदिकजातिरिव यद्यदस्य तेन ताच्छील्यसमभिव्याहारात् तज्जातस्वरूपेण मेन यतीति प्रत्युदाहरणम् उष्ट्रक्रोशी ध्वाङ्क्षरावीति न कोप्यनुपपत्तिरि
ति मनः बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह मनज्ञान इति दैवादिकस्यैव ग्रहणं न तु मनु अवबोधन इति तानादिकस्येति नोक्तसूत्रेऽपि ए
नैव भवति न तु प्रत्ययस्तदाह मन्यतेरिति आत्ममाने मननं मानः परवेयरु आत्मनो मान इति कर्मणि षष्ठ्या समासः स्वपर्याय आत्म
शब्दः प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः कर्ता स्वपदार्थस्तदाह स्वकर्मक इत्यादि चादिति ननु वा सरूपविधिना लभ्यते एव णिनिरिति किम राम॰
र्थ चकार इति चेदत्राहुः चकारेण विच्छेदे यणिनिः समुच्चीयते तेन करणे यज इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते न तु खश् एवं चोत्तरप्रयो ९३

यीस्परस्मैपदिन एव शामेर्ग्रहणात् यद्यपि सन्निधानात्तीति सूत्रे इष्यग्योगकरणादर्ङ्लुङि आरन्तस्मात्स्त्रे तिपदद्वये प्यादिति सिद्धांत
स्तथाप्युत्तरार्थं तथापरस्मैपदग्रहणानुवृत्ते रप्याकरे स्यात् तथापरस्मैपदे हृष्टोयः पाशिस्तस्मान्यारस्यादिति निष्कर्षः तथा चाशा
स्ते इत्यत्र इत्यप्रसक्ति रेव नास्तीत्याहुः वस्तुतस्तु आशिषि लिङ्लोटौ इति पाणिनीये धिर्घास्यादि निर्देशो नैव सिद्ध मिति नेदमर्थं वार्तिकं त
न वक्तव्यं वाच्य मित्यस्य इत्यं व्याख्येय मित्यमित्यर्थः आशिषीत्यायुक्तनिर्देशादिति दिक् सुभ्वादि रिति आसुपीति पणस्य यः कचसंस्थाः
इति किं पिलुषे धुमास्थेति ईत्वं नस्यात् निकटा वस्थानं त्विधादिति निर्देशात् प्रत्ययलक्षणसूत्रे तु प्रत्ययस्य साधारणं श्रेष्ठाम
लेलत्रैवेति नियमार्थमिति निष्कर्षात् यत्तु के चिन्मते ईत्वमच कारादा विति वचनाज्ञापकारी बोदाहरणमामात्या इमत्यय लक्ष
णे नईत्वं नेति तत्र आत्तरणेऽश्नित्यादि सिद्धये प्रत्ययमाधाने आत्विधिं प्रत्ययलक्षणस्त्रेनाभि निपत्तगमि प्रेत्यत्र चाप्य वकारादा
विति वचनस्वीकारे सुधीवेति न स्थिरे चेदिन्यपरिते पेणपत्तांतर स्वीकारः इतिबोध्यं तत्तु नियमार्थं मिति निष्कर्षपक्षे तु मागुरुमिति त्रपी
त्यत्र कथमित्वं भवेदिति चेदत्राहुः भासइत् क्ङिति न नस्यादि नियमार्थमिदंत्र्यजादौ चेदित्वं स्यादहो वनान्यत्रेति ह त्र्यहणमा॥
त्विनिजेयमिति नेचेवमपि हल्यादौ पितिसार्वधातुके तरणं इमो विधानात् तत्रणे इत्यादि तु नियमपदेन सिद्धानीत्यल विस्तरेणेत्य मि
ति पक्षेऽपि स्त्रीकार्यं इति वाच्यं उत्तरे सतिरिति सत्राम्भ्रहणमनुवर्त्य तरणादीनां च्यानिरुवारणयनाभ्यस्तस्याचो नि सूत्रादस्वी
त्यनुवर्त्याव्याख्यानात् रलम्बरूपादिगणरचनाख्यानं स्यादेतत् सुपि स्यः हिश्चेति सूत्राभ्यां कङितीति किम् ननाह् पामीत्यादिधातु
ग्रहणसामर्थ्यात् क्ङिद्धातुमात्राद्भवन्नरू प्रत्ययो हेत्यादिवृत्तत्वं यावायंते तस्याति हलः कक्ङिपाव पिवाध्वने निस्यः कचे
तिआरम्भ इति भावः नन्वेवंप्राप्यधातोरे स्याद्यानं तरे स्यः वचेति सूत्रतां चकारेणाचि समुच्चिते सवर्णदीर्घे एतत्स्याद्इति भ
विष्यति एवं चोत्सर्गापवादयोः समानदेशतया संदर्भ दुष्टिः रपि लभ्यते इत्याभावा पं चनयल नीयमिति महद्गौरवमिति चेदत्रा
हुः न्यपरा स्थाइत्यत्र अकारावशात्का विति सूत्रेण सवर्ण मेलो दानस्यात् तद्रूपेणेति कारकत्वं सापेति संस्यापराट्स्यात्
नत्वात् क्ङिवंते नन्यमासेतु न अपूर्व एवयस्कति स्यः सिध्यतीति उत्सर्गो...

त॰बो॰ उ॰कृ॰ ५४

येन नियमोऽत्र भवन्न तेनैवं भवति तत्र च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे हन्तेस्तदन्येतरनिर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबंधनिवृत्तिफलो नियमो भवति ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे तु अनन्तरत्वाद्विशेषविधायित्वाद्वा उपपदनियमः स्यात् तन्निवृत्तिफलकः ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूत एव क्विबिति मध्यमावधारणे तु क्विपः प्रत्ययान्तरैः अविशिष्टे हि बाधान्न कालान्तरसंबंधनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूत एव क्विबेवेति वचनमध्यौ प्रत्ययान्तरसंबंधनिवृत्तिफलकः कालनियमः सोऽयमुक्तउपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः अगृह्यमाणविशेषत्वात्तु चतुर्विधस्यापीष्टत्वं तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले च उपपदान्तरमिष्टं भवत्येव उरुषं हन्ति हनिष्यति वा उरुषघ्नः हरिस्त्यो रिष्टयोगविचक्षणः हरीन् हन्ति अरिहा स चासौ योगश्च अरिष्टयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः प्रकृतिनियमफलं तु उरुषं हतवान् उरुषघ्न इति भूतार्थे प्रयोगाभावः ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेवेत्युपपदनियमेऽपि भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानभविष्यत्कालयोर्धात्वन्तरादपि भवत्येव वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति उपपदनियमफलं तु वृत्रं जितवान् वृत्रजिदिति प्रयोगाभावः भूत एव क्विबिति प्रत्ययनियमेऽपि ब्रह्मादिषूपयुक्तैः उपपदैरेव वर्तमानभविष्यत्कालयोर्हन्तेः क्विबभावेऽप्युरुषं हन्ति हनिष्यति वा उरुषघ्नः अरिहेति प्राग्वत् प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्तीति ब्रह्महेत्यादिप्रयोगाभावः भूते क्विबेवेति कालनियमेऽपि कालनियमेऽपि ब्रह्मादिषूपयुक्तैः उपपदान्तरैर्भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती इह कर्मणि हन इति भूते णिनिः कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्रयोगाभावः सोऽयमुपपदप्रत्यययोर्नियमेन आवर्तनेनिष्टानुभवस्येव वृत्रं हतवानिति भाष्यकारास्तु प्रकृतिकालनियमाभावेऽपि चेष्टसिद्धिः आश्रयत् तस्यायमाशयः धातुकालौ हि नेह सूत्रेऽश्रुतौ किंतु प्रकरणलब्धौ अजघ्नप्रमाणेन उपस्थितौ न्याय्यतस्तयोरेवोपरोधो न्याय्यः न तूपपदप्रत्यययोः श्रुतयोरुपस्थापितत्वा एवन्यायोपष्टम्भेन भाष्येण सह विरोधात् इति मतमुपेक्ष्य भवतीति केयटस्थितं यान्ति हरदत्तेनोक्तं धातूपपदविषयं नियमद्वयं भाष्येऽप्रदर्शितमिति तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयं सुकर्म त्रिविध इति धातुनियमस्त्विह ने राम॰

ष्यत इति भावः क्विबेवेतीति भूते क्विबेवेति प्रत्ययान्तरसंबंधनिवृत्तिफलककालनियमादित्यर्थः कृञ्वेनेति सुकर्मादिषूपपदेषु चे ५४

अनानुरोधे नवानुरूपणो नरत्नेनैह्नवर्जनेन इति पंचुनमात्मानमिति एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं पंडित्वविशिष्टरूपेण च
कर्मत्वं बोध्यं आत्ममाने किं दर्शनीयमानी देवदत्तो क्तंतद्भसोक्तमेव मानिनरूपाभावस्येष्टत्वात् द्विवामन्येति आधिकरणशक्तिप्रधान
स्याप्यस्य इति स्वभावात् कर्तृत्वं इत्येककाचा अमग्रहणमिहावर्तते नच्छुरकेन अम् विधीयते परेण प्रत्ययो विशेष्यते तदाह स्वाद्य
म्बादिति एवं च न विभक्तौ तुस्मा इति निषेधाभावकारस्येनेत्ता अत्र एव पदस्य भवति आतो म् शसोरित्यत्र समाहृचयोस्तुचेवाद् मृगलान्
इत्युक्तत्वाल्लोत आकारश्च भवतीत्याशयेनोदाहरति गांमन्य इति नरंमन्य इति अतोडोत्यादिना गुणः भाष्यकारेति अयंभावः यथा
प्रशास्यः पाल्याः संयोगात् त्रियां वर्तते प्राग्गणि केनित्याद्यदर्शी पाठः पवित्यक्तवलिंगः क्लीबस्य नकुले वर्तते तत्र ह्रस्वो न पुंसक
इति ह्रस्वः सुमलुक् अपवादेन पाणाधात् स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुक् नचैवं मामन्य इत्यादावपि सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक् स्या
दिवाच्यं अम्विधिसामर्थ्यादेव तद्बाधादित्याहुः अम्प्रत्ययस्य तु पद्योः पवादत्वात् इति न्यायेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुकमेव बाधेत
तुस्वमोर्नपुंसकादिति लुकम् इति भाष्यादौ स्थितं स्यादेतत् नपुंसक ह्रस्वे कृते पुनः आप्तिरेव नास्ति कथमत्र एवं देनाभावाद्यादिस्य
किः संशब्देत् अपरादिषदिति ह्रस्वेदिव्यंत ग्रहणसमीपवादित्वेन लिप्यन्यायपर्येति ह्रस्वे कृते पश्चान्मुमिति न्याप्ताख्यातत्वात् समम्
जनमेजय इत्यत्र स्वनः सिद्धेऽपि ह्रस्वे यथा लिप्यन्यायपरेति तिष्ठन् ह्रस्वो मुम्र्यस्तो किमर्थे तथाऽचा विभेदादित्येस्य च मुमः माप्ति रि
ति भ्रंशेधातोरित्यधिकाराद्धातवर्ती स्याद्विशेषणमिदं भूतेर्दोर्विदुमानाद्धातोरित्यनेः करणे स्वरितत्वात् तिनि रेवानुवर्तते न च शिष्टा
द् त्तिनिः स्यादिति सोमेन सता विशेषेणाग्निष्टोमं कृतवानित्यर्थः अग्निष्टोमेति अग्निष्टोमस्तोत्रे ण समाप्यमानो यो याग स्तल्लक्षण्या
अग्निष्टोमस्तेमाग्नेर्भावितवानिन्यर्थः उक्तं च काशिकायां अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति करणेति इन: पित्रव्यपानिनि अत्र
कां कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमित्यभिप्रेत्य नोदेशं स्यात्मा निति यद्यपीदं भाष्येनास्ति तथापि राद्धान्ति स्वाभाव्यादिदं लभ्यत इत्याहुः ग्रहणं
विधत इति अपभाषणाय इह सर्वे मुख्यत्वाल्सर्वे नरणादय उदाहरण्यास्ततोनंतरं मृतलिन्याकं इति सतः परिशेषाद्भूतमिति किन्तु सर्वो तमि
र्देवः विधेयत्वात् लटेवं वर्तमाने कि: अस्मादि स्वपदे छंदसे भूते किं विति एवं स्थिते यत्र एव कारस्ततोन्यत्रनियम इति न्या

ण्वदिति यस्य अङ्गत्वं तस्याचेति प्रकरणेऽन्यत्रापि दृश्यते तद्यथा संख्यातं तत्तद्भूतकालं विनापि यथास्यादित्येव समर्थम् वस्तुतस्तु मह
त स्तनस्य स्तनस्यापि यद्गुणस्य सर्वोपाधिकव्यभिचारार्थत्वात्तदा नित्यमनेनैव मङ्गलार्थं विभावितं चेदग्निको गुणवृद्धी इति सूत्रेणानेङ् प्रक
ष्य गमेरप्ययं डो वलन्त इति वदता भाष्यकारेणैवं चमत्कृतम् तत्र्यमत्रमोऽपि दृश्यत इति वा नित्यत्वमपि गतार्थमिति बोध्यं क्तक्तवतू निष्ठ
न तु क्तक्तवत्वोः सिद्धयोर्निष्ठेति संज्ञासिद्धिः सिद्धायां निष्ठासंज्ञायां क्तक्तवत्वोर्विधानमित्यन्योन्याश्रय इति चेदन्न कृञ् भाविनी संज्ञात्र
विज्ञायते सम्भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञा भवतीत्याश्रयणे सामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोर्विधानमेतदिति नास्त्यन्योन्याश्रयदोष इति त्यद
र्थो भावकर्मणोरिति यद्यपि व्याख्यास्मिन्स्याद्येकरणाद्यावप्यक्तफलकात् एतद्भवति तथापि तत्कर्त्रेवेति वक्ष्याणावकर्मण्येव साहाय्य
पाक्तोर्थ इति स एवेह विवक्षित इति भावः द्वयोर्द्विवचने त्वानि वा सम गत्योः कृयोरपि ग्रहणं त्वितः कामइति अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन स
कर्मकत्वात्कर्मणि क्तः एतच्च भाष्ये द्वितोऽलस्यनेदिमम्मिति मंत्रव्याख्यायां माधवग्रंथे स्पष्टं भावे तु त्वितं कामेनेत्याद्युदाहरणीयम् इति
षेधस्त्वं स्मारयति भुक्तः कितीति स्तुत इति टुस्तुञ् शब्दे वृत इति णुस्तुतो हत इति हुङ् संभक्तौ हृञ्वारणे रञ्ज्यां इहरदाभ्यामित्यनेनन
कारो विधीयते न निष्ठतेन वरितं मुद्रितमित्यत्र तकारस्येटाव्यवहितत्वात्तदेतदाह परस्यानिष्ठां तस्येति वरिसंयत्वे नेति निषेधक
राद्गृहिर्मूलतत्कृतान्निम्नत्ययमाम्यिस्याङ्गस्यादेस्त्वो विधीयमानत्वात्प्रवृत्तिर्विहितेङ्गेति भावः इण्इति ग्लाकुस्त्यां गतो ग्लानः ग्ला
नश्चास्ते म्लैहर्षक्षये एतावेंगते रीति क्रियादिषु घाद्योर्धाविंगातिः यथं लेनाप्रज्ञां विहाय त्वाद्योज्ञेयाः जीन इति सिद्धत्वान्नि
त्यत्वाच्च ग्रहिज्येति संप्रसारणे कृते संयोगादेरत इत्यस्याप्राप्तिः गूर्ण इति गुपूरीषोत्सर्गे विनष्ट इति धातूनामनेकार्थत्वान्निय
त्वात्स्मृत्यपवनाः त्यस्य विना शोपिहतिः सिनोतेरिति षिञ् बंधने ग्रासेस्वं कर्मग्रासकर्म तत्कर्तृस्यस्य सिनोतेस्तस्य परस्यानिष्ठा
तस्य नः स्यादिस्यर्थः सिनो ग्रास इति विपाडीतिकिममालोर्ग्रासोपलादत्यानिं संजनवशांबंधनेऽनुकलो भवति तदाकर्मणाएवक
र्त्वमिति बोध्यं ग्रासेति किमिति ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थमित्यर्थः कर्मकर्त्रिकेति किमिति ग्रासकर्मजसोस्ये वास्तु जरूपरं ते

निपात्यं तत्र संबंधे निरुक्ति फलकोपपदे नियमादित्यर्थः भूत एवेतीति भूत एव क्विबिति कालांतरे संबंधे निरुक्तिफलकभावात् नियमा
भावादित्यर्थः सोमे सुञ इति इहापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः एवमुत्तरसूत्रेऽपि तत्र भूतकाल एव क्विबिति नियतत्वात् सोमं सुतवान् सोमसा
वः अग्निं चितवान् अग्निचायः इत्यण् न भवति सुनोतेः सोम एवोपपदे नियतत्वात् नान्यस्मिन्नुपपदे नियतत्वात् अग्नेस्तु चिनोते
र्वा सुतवान् सुरासुत इत्यत्र क्विप् न भवति किं तु सुरासावः इत्यत्र कर्मण्यण् इत्यण् भवति सोमस्य सुनोतेश्च यथा नो
नियतत्वात् अग्नेस्तु चिनोतावेव नियतत्वात् सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः अग्निं भृतवान् अग्निभृत् इति क्विप् न भवति किं तु सोमक्रायः अ
ग्निभारः इत्यण् एव भवति भूत एवेति नियतत्वात् सोमं सुनोति सोष्यति वेत्यर्थे क्विप् न भवति तथा अग्निं चिनोति चेष्यति वेत्यर्थे
क्विबभावः किं त्वण् एव कर्मण्यग्न्याख्यायां श्येनचिदिति समुदायो यस्य आहवनीयधारणार्थं इष्टकानिमित्त स्थलविशेषे निरूढः
कर्मणीति कुत्सितग्रहणमिति एतच्च वार्तिकं हनः कर्मण्युपपदे यत्र कर्मणि क्रियया संबध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति
तत्रेत्यर्थः सोमादयश्च विक्रीयमाणाः प्रायः सोमविक्रयिणः कुत्सावहाः कुत्सितग्रहणात् धान्यविक्रायः इत्यत्र न अन्येभ्योऽपि
दृश्यत इति सिद्धे नियमार्थमिदं क्विब्विधानं यथा स्यात् तत्र स्मर्तव्यं मुनिभिर्नियोगः नवा अन्यत्र इति सोपपदप्रत्यय
स्यैव नियमेन निवर्तनान् अनुभवतो बणाः एवमिति एवं विग्रहे अनया वयमेवेत्याद्यो विग्रहदृश्यानि
लादिन घनादि येषां ते विग्रहयना इत्येकं विग्रहे कर्माद्यर्थान्तरनिरूपणं इत्येव वृत्तिकारादि
भिः ख्यातत्वात् कालान्तरनिरसनार्थमिदं इति केचित् राजनि युधि कृञः सहे च सप्तम्यां जनेर्डः
कर्मणि नियमार्थं भूतेऽपि विधानाल्लोपे च सप्तम्यां
जनेर्डः द्विजः
जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः पञ्चम्यामजातौ ब्राह्मण इति अपि

त॰बो॰ उ॰कृ॰ १६ ह्रस्वार्थमित्युपलक्षणं फुल्लवानिति निष्ठान्तरप्यनिष्ठाच अजनादित्वाद्घुस्थानस्य चरितार्थमिति बोध्यम् उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति उपसर्गात्फु
ल्ल इति वक्तव्यम् फुल्लः पचाद्यचा सिद्धं तथापि उत्फुल्लसंफुल्ल इति प्रयोगनिर्वाहार्थं वचनं बुद्धारम्भाभ्यां संयोगादेरात इति निष्ठा सेट्ही
त्यस्याप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् घेन्ने स्थितिरप्याच्च भाष्ये येन्ने स्तुविदितो निष्ठाविधानेर्वैन्न इत्यत्र विदेर्विन्नश्च विन्नश्च भोगे विन्न
श्च विंदेरिति उन्ना उत्त इति अनिदितामिति नलोपः नत्वस्य योर्विंतायाम् त्वोपकथने एपाल नश्चरणयोः मूर्छा मोहसमुछ्राययोः
मदी हर्षे दर्ली इति स्मुकः क्तितोऽति इति सेधः छलोपविधि स्मारयति राल्लोपः इति मूर्त्तः इति आदितश्चेति नेट् मत्त इति श्वीदित इ
ति नेट् विन्नो ज्ञानार्थकाद्विदेरिटोभावात् मत्तार्थक विदेर्विचारणार्थक विदेश्च भोग प्रत्यययोर्ह्रतिर्न संभवतीत्याशयेनाह विदेर्ने
रिति विद्लृ लाभे इत्यस्येत्यर्थः स्वस्य इति भोगः प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मसाधना वेत्ता वित्तिर्व्याचष्टे भोग्य प्रतीते चार्थे इति
भिन्नं शकलं भिदेः क्षीरदाभ्यामिति प्राप्तनत्वस्याभावो निपात्यते भिन्नं शकलखंडे वा इत्यमरः भिन्नमन्यदिति विदीर्णमित्यर्थः
ऋणमाधमर्ण्ये अधमर्णः ऋणमस्त्यस्यासौ अधमर्णः तस्य भावः आधमर्ण्यमिति न व्यवहारविशेषो लक्ष्यते तेन उत्तमर्णेऽपि
सिध्यतीत्याशयेनाचष्टे अधमर्णव्यवहार इति स च व्यवहारो दातृग्रहीत्रोः संबंधी भवतीत्युत्तमर्णेऽपि प्रयोगो न विरुध्यते ल
क्षणानां सुधारे ऋणमर्ण इति निर्देशो लिंगं स्फायस्फी स्फायी ट्धौ कथं तर्हि स्फीतिकाम इति स्फीतमाचष्टे इति ण्यंतात् क्विप् च
लोपः णिलोपो यलोपेति निरंकुश इति विकल्पिते ज्ञादि लिभावः उषित इति यजादित्वात्संप्रसारणं शासिवसीति षः वसतीति श
पा निर्देशः स्पष्टार्थः वस्तेः सेट्कत्वाद्वसितमेवेष्टं क्षुधित इति एवं च तत्स्यालमेण क्षुधितस्येति निर्बाध एवेति क्षुधेर्भ्रा
नौ वेक्षिपिता इकादिलक्षितेति यानुद्गात्ति सुप्र उत्क्लन्नादन्तं समानन्यास तथा क्षुधित्वा तावुपयोग्यसत इति वा कथं क्विन्निति युवेः
उदित्वात् क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां यस्य विभाषेति निषेधे वचनं अंचित इति नाचेः पूजायामिति नलोपनिषेधः अक्त इति राम॰ १६
अनिदितामिति नलोपः लुभो विमोहने इति क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनं पूङश्च क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति निषेधे प्राप्ते व
चनं पूङः क्त्वा च न क्त्वा सेडित्यनेनैव सिद्धे क्त्वाग्रहणमिह व्याख्यार्थमित्यत आह उत्तरार्थमिति क्लिशो वेति नलुनिष्ठा चानुवृत्त्यादि

16

मर्थमित्यर्थः कर्मणि दे विहाय ग्रास कर्त्रे कस्येत्युक्तौ नुग्रासेन कंठमिति इत्यत्रापि बोध्यं भुग्न इति भुजो कौटिल्ये नत्वस्यासिद्धत्वात्
झलि परतः कुत्वं उब्जेर्न इति स्वपतेर्यजादित्वात् संप्रसारणे पूर्वरूपे च हलः इति दीर्घः प्रहीण इति षु मास्येनीत्वं सून इति सूङ प्राणिप्र
सवे द्रून इति द्रु परितापे ओदितश्चेति य द्विर्णद् ऊट् स्यान्न दीर्घान्तः परो निष्ठा नकारो न संभवतीति तत्वार्थः वातो ऽनर्थः स्यादिति भा
वः न च ओदितश्च पाठसामर्थ्यादित्यत्र यथाने नत्वं भवेदिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शंक्यं लक्ष्यानुरोधेन इडभावकल्पनाया एव न्याय्यत्वा
त् स्यन्येतु सत्यपि इडागमे मन्यतेः दीर्घे चेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादिडा व्यवधानं नास्त्येवेति ऐसिद्ध्यतीत्याहुः संप्यान इति स्येङ्
गतावित्यस्माद्विचरस्मात्वे संयोगादेः इति निष्ठानत्वम् पक्ष्य विभाषा य स्येत्था ईधानुकापेक्षया य दीर्घ दीपस्याई धातुकस्येत्यर्थः
सप्तक इति अंचु गतौ इति शुष्ककयोः संप्रदायः नत्वस्यासिद्धत्वात् झलिपरतः कुत्वं उदक्तमिति उदक्तमित्यर्थः व्यक्तमित्येव तु अंजू व्यक्ती
स्यास्यान्नत्वं चेः तेनात्र नत्वाभावः दक्त इति ओ हस्क छेदने यदिर्ज्यानि संप्रसारणे नत्वस्यासिद्धत्वात् स्कोरिति सलोपः चोः कुत्वं च अदि
त्वेन वेड्त्वाद्यविभाषेति निष्ठायामिडभावः नु द्विषिलादेशाविनामेभुवर्णैकदेशस्यापि वर्णत्वेन ग्रहणात् हकारेकदेशो रेफो निमित्त
मित्यक्तु स्वादि त्वेन णत्वे णत्वस्यासिद्धत्वात् निषाणौ संज्ञा न स्व लौ न स्यणत्वमिति पाठव्यतत्पत्ते पेणत्वनिषेधाय चक्रादिष्व
मनशब्दपाठादकारोनि द्विलोकत्वापि ऋकु स्वादित्वेन णत्वं भवत्येवेति दिक् परिस्कंद इत्यादि निपातनं स्थपवान निपातनकारस्य लोप इति
काशिका षूण इति पूङ प्राणिप्रसवे उदित्वेन इट् धूनमिति विजिगीषया हिनचाप्रत्तः यास्यं न इति सम्पते विजिगीषा निर्वाणो वाते वा गति
गंधनयोः निर्वाद स्मान्नि ष्ठातस्य नत्वेन णत्वं वात कर्त्ताने इति एवं च वातेनेत्यत्र निर्वाणोदीपमुपत्य चानिषेधो नेत्याहुः निर्वातइ
निगत्यर्थो कर्मके तिकर्तरि क्तः निस्तरं वातो गत इत्यर्थः षष्क इति शुष शोषणे णत्वामस्ति वेदय आदेचई त्वात्वं मस्तीनम्लीत
इति ष्ठेये ध्यैपाद्व संघातयोः आत्वे कृते संयोगादेरिति एत्वासिद्धत्वात्संप्रसारणे पूर्वेण पेके इत्यः इति दीर्घः प्रत्याग एव त्वादेत्त्व
यो विरहान्न नत्वं संस्त्यानः इत्यत्र तु भवत्येवा दीवादिषिति द्योहमदे इति अनुत्वे क्ता पशका वुत्वर्दः षष्यः क्तः न नु फुल्ल विकसन
इत्यस्मा उत्का घेञ्च्यपचायनि इत्यत्रा भ्यामिपुपथलक्षणेनी प्रत्यये च फुल्ला इत्या सिध्यति न किं सत्वे ते त्यत्र आह सत्वं त्विति ने

तिभावः शोशिष्यत इति एरनेकाच इति यण् आदिकर्मणीति आद्येषु क्तेषु भूते भूतसंज्ञस्याः क्रियायाः प्रारब्धत्वाभावान्निष्ठानमाशेतीति व
चनमादिकर्मणि क्तः स च कर्तरि विधानार्थं चेत्याङ्‌ः चादिति आनन्याल क्रियौ द्विनन्यायेन भावकर्मणोर्न्स्यादिति भावः प्रस्वेदित इति प्रप्र
ष्ट आदिकर्मयोग नार्थः स्वेदितमित्यादि भावे आदिस्वेति ञिष्विदा स्नेहनमोहनयोरिति पठितः स्विद्यते स्वेदितेति ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे इ
ति दिवादिषु पठितस्य स्विदित इत्येवेति कित्वनिषेधाभावादिति भावः नच ञिष्विदितिरेवादिकोपि नीदितिवाच्यं हरदत्तग्रन्थविरोधादिति भावः अत्र
17 हरदत्त। ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिग्रहणेन तु ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे इति भ्वादिरपि मिदि मामाहचर्यादित्याह् नक्ष्वेलमित्यादि
धृषिमिदेः पठ्यमानत्वात् तस्मात् द्विविधोप्युभयोः प्रहणं न्याय्यं तदेतदाह दिवादौ भ्वादौ चेति क्ष्विदादीनामादितश्चेति इत्यस्मिन्नेवार्थे संस्पष्टान
संभवतीत्यादि कर्मणि निष्ठा क्ता आदिकर्मणीति प्रयुक्तत्वादिति निष्ठायामेव वृत्तिसत्त्वेपि तत्रस्यात्तिति ज्ञापकद्वयमेव ज्ञापयत्यने
कार्थधातव इति स्वेदितमिति स्वेदितो गात्रस्यार्थाकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः कुषमिति कुष निष्कर्षे नेटोदन्ते च कुष्णादिना षत्वे ष्टुत्वं गुधि
तमिति गुध परिवेष्टने दिवादिः संप्रसारणमिति वश्चिस्वपीत्यनेन घस् न इति हुष्णात् अध्वगतिरञ्जोः हलङ इति दीर्घः ओदित्त्वेति निष्ठातस्य नः
गृढ इति यस्य विभाषेति नेट् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ततः तत इति अनुदात्तोपदेशेति नलोपः सनिवेट् कत्वादिति तन्नियमनिद्र्ञ्ञ क्लिष्टः
सनोवा इडागमः इति वचनात् कं तत्यादीनामिति त्वरीदित इति निषेधायामनिट्त्वार्थं ग्राही छेदने वृक्ती हिंसाग्रन्थनयोः नृती गात्रविक्षेपे इत्येते
षामीदित्वकरणेन यस्य विभाषेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाद्धायते इति सिद्धमित्यर्थः क्षुब्धः क्षुभ संचलने रुष रिषोरिति धत्वं स्वन ध्वन शब्दे
रुडभावे अनुनासिकस्याक्झलोरिति दीर्घः लगे संगे ध्वान्तः अन्यत्र शब्दे ध्वन्ति निषत्वे ष्टुत्वं रेभ शब्दे फण गतौ दीर्घः ष्टुत्वं वा हमथ
त्रेइडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः अनायासस्य शब्देन तत्साध्यो लक्ष्यत इत्याह अनायाससाध्य इति क्षुब्धो मथ जालमुदके मन्दिष्य
सद्यो भिक्षुत्य प्रत्यायतीयते तत्स्फाटमित्याङ्ः वेद्भाष्य इति नेदेनवनीतं भवतीत्युत्तदेवानो फांटमस्तुप्यामिति प्राप्तपश्यमुते।
आख्याभ्यामित्यर्थः अन्यत्र त्विति मंथ्यादौ वा अत्वेत्विति अर्थः धृषि प्रासोत्तेर्थ्यामागल्भे शसु हिंसायां अनयोरादितश्चेत्यस्य विभा
षेति सूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधे प्रत्ययोर्वैयात्य एवानिट्त्वं नान्यत्रेति नियमार्थमित्याह अविनयेएवेति विरुद्धपाते विपातः अवि

त॰बो॰
उ॰कृ॰
१७

गीतस्तस्य भावो वैयात्यं ननु पक्षे विभाषाभावादिकर्मलोपेनेति विकल्पे माप्ते नित्यार्थं कस्मान्न भवति। इत्याशंकायामाह नास्तीति अ
नभिधानादिति भावः अत्र प्रमाणमाह अनप्तेवेति माधवस्त्विति एवं च आदित्वस्य फलवत्वात् ह्रस्तो क्रयाचिं यंत्रदेवचिं त्वमि
तिभावः दृढः स्थूलबलयस्यास्तीति निबलः अर्शआदिभ्यो च्तत्राह बलवतीति स्थूलो मांसलः स्त्र निर्बलोपि बलवान् स्यो। पिदृढ इ
ति फलितोर्थः नस्येति नकारस्येत्यर्थः दृढस्येति ननु होढ इति ढत्वे ढो ढे लोपे नैव सिद्धमिति तस्य ढत्वं हस्य लोपश्च न तिपात्य
तामिति चेन्नैवं तथा हि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन दृढिमेत्यत्र त्यपि लघुपूर्वी दित्यादेशो न स्यात् परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी
कन्येत्यत्र गुरूत्तमलक्षणः ष्यङ् स्यात् अतोऽसिद्धत्वनिरासाय हत्ला पोनिपात्यं तस्य निभाव्यादेशस्थित अतएव ढलोप इति सूत्रे
अण: किं दृढ इति प्राचोक्तं पर्यस्वशामार्दकत्वामामे प्रे स्याद्दृढो दृढ इति प्रपदाहृतं प्रयोगो निपातनेमिति हलोपे प्रयोजनमपि वृढिमापरि
ष्ण: किं दृढ इति प्राचोग्रं यस्वशामार्दकत्वामाभे प्रत्यादृढो दृढ इति प्रयुदाहृतं प्रयोगो निपातनेमिति हलोपे प्रयोजनमपि वृढिमापरि
दृढ्ये न्यादि सिद्धिरिति प्राग्वदेवबोध्यं कष्टं गहनयोः कृच्छ्रं कष्टं वृत्तलक्षणं स्थले कपतिर्हि साधेः कष्टो मोह इति दुः
खहेतुरित्यर्थः घुषिरवि घुषिरशब्दार्थ इति भ्वादिः घुषेरविशब्दन इति चुरादिः कयोर्वाप्सामान्येन ग्रहणं ननु विशब्दार्थात् घुसेष्टु
रादिणिचाभावं लक्ष्यणिचा व्यवस्था हृष्टेः परनिष्ठानामतीति वक्ष्यमिति निषेधप्रसंगः किंच विशब्दनेपि निषेधाभावात् णिज्जुप
धावुणेनिष्ठायां सेटीति णिलोपे च घोषितं वाक्यमित्यपि स्यादिति चेन्नाह: पर्वेलं हि विशब्दनमतिविषय एवज्ञापकः विशब्दनार्थस्य च
रादिणिजनित्य इति नास्त्यत्तदेष इति हि क्त्वयोः विशेषणं दृढं नेत्यादविहृतं स्वभावः आविर्भूतप्रज्ञालक्षणादित्या ध्यात्मा
स्यादेव निर्देशान्ननञ्चर्वत्सरूपादिति निषेधो न भवति साभोक्ष्यमस्य तु नोक्तं नापि हस्यात् संग्रहायेत्त्त्देनदृढयन्त्वाप्रचे
नातिह्रमासन्नं वेति एवं च सामोत्प्रा इति प्राचोव्याख्यानमुपलक्षणतया नेयमित्याहुः लो अधीयन्न इत्यध्ययनं कृत्वा लृढइ
तिवड्डलवचनात्कर्मणि लृढः णिलुचेति निपात्यत इति भावः लोपे हिपस्य यलक्तलेन गुणः स्यादिति भावः स्तन् भ्रान्तिम
गपत्वोदिति प्रापादरस्य दादेशो ह्युते दुरादानविषया दि प्रापिपवृत्ते पित्वार्थे धे पाक इति च भादेः तस्यापि कतात्वस्येत्यग्रहणं
निपातनामर्थो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रोयत इत्याहुः प्रभावोनिपात्यत इति ष्यङ्: संप्रसारणमितिप्रकृतमेव संप्र

राम॰
१७

त॰बो॰ दाप्लवने अदाविति निषेधात् घुत्वं इह तु सर्वं प्रदास्य पुणादाः इत्याह नान्तोवेत्यादिना दोर्घो घ्नन्तिरिति विदत्तमित्यादावुपसर्गस्ये
उ॰कृ॰ त्यर्थः दत्तीस्यत्र दोपदेशोदा इत्यस्य स्य आदेशस्तत्र कार्येन तस्तकारादिर्नेति नत्वाग्रे प्रवृत्ते अपंहोनोनान्तो इत्याशये नोक्तदोषं परिहृ
१८ रति तकारादाविति निष्ठानत्वमिति रदाभ्यामित्यनेन संनिपातेति सादिति मिसीकृत्य विहितो यो दान्तादादेशः स कारविधानन
न्तादि विधेर्निमित्तं न भवतीति भावः अच उपसर्गात्तः तकारादकार उच्चारणार्थः अच इत्यावर्त्तते तत्रैकं पंचम्यंतमुपसर्गे
विशेषणं द्वितीयं परं षष्ठ्यंतं स्यात् निलाभायेत्याचष्टे अजंताद् इत्यादिना यद्यप्यच इत्यनावृत्तं पंचम्यन्तमेवास्तु किंतु द्वितकारको
यमादेशस्तेनानेकालत्वात्सर्वस्य घोर्भविष्यति एवं तकारे स्थले तस्येति वाधित्वा आदेः परस्येत्यादेरेव स्यादच इति पंचमीनि
र्देशात् यद्येवमयोमील्यन्तरस्यत्रेपि द्वितकारक एवेति सर्वादेशः स्यादिति चेदत्राहुः पंचम्यन्तस्याच इत्यनुवृत्तेरचः परस्य यकार
स्येव भविष्यति तस्मात् अस्य संयोगान्तलोपे एवं स्याज्जपत्वे न सिद्ध्यतीष्टमिति अवदत्तमित्यादि आदिकर्मणीत्येतत्त्वदत्तमित्यस्येव
विशेषणं नेतरेषामसंभवात् दातुं प्रक्रांतमारब्धमिति निदत्तमित्यर्थः इष्यत इति नादेशावाधनार्थं निपातनमिष्यत इत्यर्थः अ
न्ये तु अवादीनामुपसर्गं प्रतिरूपकत्वाश्रयणे स्यवदत्तमित्येत्तमित्यादि सिध्यति उपसर्गत्वाश्रयणे तु पूर्वोक्तमवत्तं वीत्तमित्यादी
नि तारूपमिर्दं वचनमित्याहुः दस्ति इकः काशः इत्यातः इक इति उपसर्गस्य घञ्यमनुष्य इत्यतः उपसर्गस्येति हुलोपे पूर्वस्येत्यतो दीर्घ इति चानु
वर्त्तते अलुत्तरपद इत्यतो ऽनुवृत्तस्योत्तरपदे इत्यस्येति विशेषणं यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिस्तदंतत्त्वकल्पमपि प्रत्याख्यात
ए इगंतोपसर्गस्येत्यादिना नतु वर्त्त्वस्यासिद्धत्वाद्दादेशात्तकारो नास्तीत्यत आह आश्रयात्सिद्धमिति अलोरो रित्युत्वं मतिकृत्व
वदिति भावः धीतमिति दधाते हिरित्यत्र श्लुविकरणस्य निर्देशात् धेट् पाने इति भ्वादेर्हिर्न भवति नापि दत्, दो दद्घोरिति दयुप
दानादिति भावः उच्चारणार्थ इति इदित्त्वे तु नुम्स्यादिति भावः धत्वमिति झषस्तथोर्धोध इत्यनेन झरो झरीति अनेन पाक्षिको धलोप इत्य
र्थः इदानीं कार्यमित्यस्य प्रपंचयति आदिकर्मणि व्याख्यातं प्रकृतः कटमिति कर्तृकर्तुमारब्धवानित्यर्थः प्रयाव्यमादिकर्मयोगान्नार्थः राम॰ १८
लेनोक्तत्वात्कर्तरि प्रथमाकर्मण्यनुक्तत्वाद्द्वितीया प्रकृतः कटस्तेनेति कर्मणि प्रयोगे तु विपर्ययः नदीभ्य इति नद्यां नस्नातः न

सारणं न विद्धि तं अपयते इति गुणमेव यथास्यादिति अत्र विभाषाभ्यवहार्यस्येति विभाषानुवर्तनेन साचव्यवस्थितानतेन दोर्द
विबोरेवण्यभावो नित्यश्च अन्यत्र तु नेव भवतीत्याशयेनाह चौरह विषो: पाक इति अन्यत्रेति शाकादि: अपितमिति रोगमितो
दूत्स: वादांत शमुदमु उपशमे द्वी आप्यायने दिवादि: सुरादिश्च दमु उपशमे पश्चाद्यने ह्वद अपचारणे शपि मित्वं ज्ञायां मारण
तोषण निशामनेषु इत्युक्त: रूप्य रूपरोषे तोषसदेतिति विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति नित्यं निषेधमाप्ते विकल्पो विधीयते अम
गत्यादिषु अमरोगे इति चौरादिकस्तु नग्रस्यते एकाच इत्यधिकारादित्याहु: अंति इति अनुनासिकस्येति दीर्घ: तसीड्डिति इत्वरां
भ्रमे ज्वर ज्वरे त्वर इति घानत्वे आविति श्वेति निषेधमाप्ते विकल्प: एवं च आदित्वस्य फलमात्मनेपदमात्रं तत्त्व एयत्यादिवत्
स्यानुवंधत्वेपि सिद्धत्येवेत्याशयेनाह वदं संदमिति संपूर्णत्वानि संपर्की कुसे विधान्द्रने इति माभवति कल्पोयं अविधान्द्रने पिसंश्रत्वस्य
परत्वादयं विकल्प एव आस्वांत इति आङ् पूर्वस्य स्वने मनोभिधानेप्ययमेव विकल्प: परत्वात् आस्वांतं मन इति स्वेरं स्वस्थली
के उदित्वान्निष्ठायामनिट् स्वल स्खेसेट् उभयोरपि महणमिस्तुमयत्र विभाषयेयं योगमिति ओदित्वान्निष्ठानत्वं प्याग इतिसौ
दिलो निष्ठायामिति इडभावे रूपमभिनित्यं तानि स्पानि दोत्त्ववतं इनेवोत कर्मणि माद् माने मेड् प्राणिदाने ष्ठा गति निवृत्तौ इति
पानिर्देशो धातुविशेषणार्थ: नहि प्रतिपवि नाप्यन्न्त्सुलभ: यत्नु पसादाकत्तो हं पितपा निर्देशो यङ्लुनिरस्यर्थ: दास्ते: सासात:
इति तन्न यङ्लुकि द्विर्भाभावे दादिल: सासित इति नचति कितो लिवचनानास्ति प्रसंग: किंच रोद होदिति विधीयमान आदेश:
अनेकाल्त्वात्सर्वस्य तानि विवादं लपाचदते यङ्लुगंतस्य यथा देशकत्वाभ्यासस्य प्रवर्तेत तेति हन्दत्वइति त्वदुदाहृतं रूपं कथ
मुक्तिसंभवं लभे तेत्याहु: लाकाशोतनूकरणे ओ छेदने द्यतेर्हि: पितपानिर्देशोथेटोनिवृत्यर्थ: तेनत्सु तदूने वेडलुकि
नाद्यापित: अत्रापि प्रसादकतादिति पानिर्देशस्य यङ्लुकि नत्यधीना हूयीन इति पाध्येतीत्यमुदाहृतं शस्वेवदेव हे यम्दोर्
द्धो: इह्यादेश: धांत एवन्तु तद् धांता: जस्तेत्यते संहितायां ललयतेपि पक्षे पाधांतेशोकादिति मीच: तपाचाहु: संतते दोर्घ
घेत्वा स्यो शाले दोषो निष्ठानत्वं धांते इगोधत्वात्म: स्पानिर्देशत्वास्यांतो आत्यस्य इति तरत्तु दारेण्यह इष्यसादिति शांत इति

जेविति इडु भवति आदिवानिति अजतो अस्य स्तत्तामिति गुणे कृते द्विप्रर्व वत्कृते घयप्रयेकाच् इदिवानिति इ दा जक्षनेकृते द्वित्वे
क्रादिनियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येटो नियमोयम् स्यात् नान्यत्राप्तिति आदिवानिति अट् भक्षणे द्वित्व हलादिशेषाभ्यां सदीर्घ सवर्णदीर्घेण नायमेका २
कृते द्वित्वे नायमेकाच् इत्यानि मित्त आलोलोपो नासति तस्मिन्भवतीत्यनेकाजर्थमा कृहणम् जघ्निवानिति लिट्यन्यतरस्यामित्यदे
घस्ला देशः द्वित्वे कृते नायमेकाज्निति घसिग्रहणं अत्र या चष्युः द्विवात्पूर्वं परत्वात् गमहनजनखनघसामिति उपधालोपः स्यात्तस्मिंश्च कृते अन
च्कत्वाद्वित्वमेव न स्यात् नचास्य द्वित्वे कर्तव्ये द्विर्वचनेचीत्यनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा यांका द्वित्वमिति तस्याचोभावात् ततश्च
नायं कृत द्विर्वचनम् एकाच्भवतीति घसियहणं तत्सामर्थ्यात्तु परत्वा दुपधालोपस्तस्य चाग्निमित्तत्वे न स्थानिवत्वाद्वित्वं यद्वा द्विर्वच
नेचीति निषेधयदेतत्पधालोपात्प्रागेव द्वित्वं पश्चादुपधालोपः शासिवसिघसीनां चेति षत्वं च सिद्धत्वमिति तु अभ्यासे चर्चेत्यभ्यासघका
रस्य जत्वामिति निवेडुषीति ति षद्लृ विशरणादौ लिटि धातोरिति द्वित्वे अतएकहल्मध्य इति एत्वाभ्यासलोपौ उगितश्चेति ङीपि वसोरिति
संप्रसारणे वलादित्वाभावान्नेट् सदिप्रतेरिति निषत्वं प्रसितुनिषेदिवान् अधूषपइति व सनिवासे अधिष्व वस्विस्वपीतिसंप्रसारणं द्वित्व
हलादिशेषसवर्णदीर्घाः ङसिभेत्वात्संप्रसारणं प्रथमैकवचने तु अधूषिवान् उपेयिवानना इडिति वलादिलक्षणएवेट् नेकु शिकृती
तिनिषिद्धः क्रादिनियमास्तुनः प्राप्तः वस्वेकाजाद्घसामिति सत्रेण कृतद्वित्वानामेकाजामादंता नां घसेश्च वसोरिट् स्यान्नान्येषामिति
नियच्छतात्प्रतिषिद्धः नित्यत्वाद्वित्वे कृते अनेकाच्वात् नच सवर्णदीर्घे एकाचत्वम् दीर्घ इणः किती त्यभ्यासस्य दीर्घे कृते तत्सामर्थ्या
त्सवर्णदीर्घाभाव इति परत्वाश्रयणात् सएवलादिलक्षण इट् इण्प्रतिस्यते नाप्यत्र विधीयते तेन संप्रसारणविषयेनभवति
अत एवोदाहरति उपेयुष इति सतिलिटि लस्य यणादेशे उपेयुष इति स्यादिति भावः अविवक्षितमिति व्याख्यानमेवान्न शरणं
ईयिवानिति इणो द्वित्वे सवर्णदीर्घे वा धित्वा अंगत्वादिणो यणि लियएभवति वसोरिडागमे द्विपरत्वाजादिप्रत्ययस्यसत्वात् वचे रि
तिवचयरिभाषणइत्यस्मात् ब्रुवो वचेर्वा कर्तरि न तु भाव कर्मणोः एतच्च निपातनाल्लभ्यम् जग्मिवानित्यादि इट् पक्षे गमहनेत्युप
धालोपः लटः शतृ सामानाधिकरण्ये सतीति यद्यप्यादेश रहितस्य लटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शतृशान राम॰
चोस्तदृष्टा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्पते शपा वादीति पित्वेन सार्वधातुकत्वादिति भावः पचंतमिति शातुरुगित्वान्नुम् वि १९

ल॰बो॰
उ॰कृ॰
१९

19

शेस्वाने कुशलत्वमित्यर्थः गम इति अनुदात्तोपदेशेति मलोपः शाम इति मपर्वं आङ्क्याम्रो माध्रियी हस्तेगतिशब्देन विवक्षितेति
भावः म्लान इति स्त्येहर्षक्षये अकर्मकोयं आदेचउपदेशे संयोगादेरात इति नत्वं शेषमिति विधिशेष इत्यास सकर्मलिकर्मत्वं साधि
तिलइति ग्रतिस्यतीति इत्वं उपोषित इति वसतिक्षुधोरिडिति वसीतियत्वं अनुगीर्ण इति नृश्व बोहानो नलइधातोः हलिच
तिदीर्घः नत्वणत्वे मुकुंदसोति आस्यते अस्मिन्निति आसिते आसनमित्यर्थः मायतेस्मिन्निति यालं मार्गः भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तं भो
जनमित्यर्थः क्षिप्रिनिकरणवाचिनः इति कर्तरि षष्ठी द्विषदिति आदितश्चेति नेट् गढ इति प्वीदितश्चेति नेड् नलोपः गाढमिति
स्यवर्णमात्र इति षष्ठी इह इति नोपसहेति चेह क्त्वायस्य विभाषेति नेट् प्रीतिरित्यादि रीतिसमाधौ रत्नयालने त्वम्‌णसहेने कुशात्मा
क्तोने जुषीप्रीतिसेवनयोः स्युक्तोर्डुनिर सुनोतेरिति पुञ् अभिषवे यथादसुस्नातो सुप्रसवे न्यर्थयोगे इति निरनुबंधकयोरेव ग्रह
णं न्यायं तथाप्यनभिधानात् डुमथ्यदिना साहचर्यात् कालयोरेरिति नभवतीति भवः ङकारः सुनोतेर्गुणमितिपर्यायार्थः पकारस्तु स्वर
र्थं स्तुगर्थश्च पुंस्वादि क्तनिषिद्धे त्वचवति स्वपीति तं मसारणंस्यादित्यिङ् नितुकः अन्त्यमिति नकारः स्वरार्थः अर इत् भूस्ता
मान्य इति नचक्षुष्टं सिलुङ्क्ष्टि टस्थने नगताधीता ऽकार धातोः कोरेह समाधिः इहेलुधातुसंबंधे विनागमेभवतीति विशेषात् स्मभ्याच
त्वः कानचः किल्के एवं तास्तिरणन्तरछ त्यूलमिति गुणस्थानि सेवार्थं सदिप्रति विचतिवये आरभ्यते चकारणइत्यनेनुअलेयोगान्हि
हृदिस्यवलिकेक्लित्वमिति निमुनिमतमिति सत्रकतावरसीति प्रकांतत्वा उत्तरसूत्रे भायाग्रहणाज्ञभाव्य वार्त्तिकयोर पिकस्तु का
नचोऽछंदस्युभयथेति वचनात्सार्वधातुकमपीदिति द्वित्वादेव आलिवानित्यादौ नलोपादीनां कित्कार्याणामन्यथासिद्धिमाषांक
तिलीवोधातिस्तिराणरत्यादौ नर छत्यूलमिति भाष्यगुणस्यवाथमार्थकित्करणमिति सिद्धांतितत्वात् स्यनए नकित्करणसाम
र्थ्यात् ज्ञापायामपि कस्वकानचौ स्त इति केचित् उभे स्तानार्तनेत्ये तिहरस्तमायंना दिशंचे सूत्रेति भावः कचपत्विति गतानुगति
कतयेति भावः वलेन लिस्य विभक्तिको निर्देश लक्षणाचवाव्याख्यातिवसोरिति निमत्वा हि लेहले एकाचत्वमेवन्नेति कथमिट्स्यादि
त्यत आह कतनिर्वचनानामेकाचामिति कृते पिहिते एकाचएवं अथवशिष्यंते नेषामित्यर्थः नेद्दृषी कृतीति निषेधं वाधित्वा

त्याशरनिर्देशः इत्सूत्रनात्मनाच्छ्रील्यवचनयहलत्रयप्रयोगार्थं चानयोगादेशात्वाभावेन आत्मनेपदत्वाभावात्परस्मैपदेभ्योऽपि विधा
त.बो. नमिति ध्वनयन्नुदाहरति निघ्नानइति गमहनेत्युपधालोपः इङ्धार्योः इङ् आत्मनेपदित्वात् शतानशिचति धात्वस्येऽपि कर्तृगामि
उ.खं. नि क्रियाफले सार्वधातुकानुदात्तत्वं च शानोलीत्ययमारंभः सुञो यज्ञसंयोगे सुनोतेः शतृप्रत्ययः स्यादुद्देशे सुज्य मा मेहन्ते वेति
२० मन्त्रिहसुञ इत्येवास्तु यज्ञविषयकस्तुनोरर्थ इति व्याख्यातं सुरां सुनोतीत्यादे व्यावर्तयितुं धात्वर्थत्वादत्राह संयोगग्रहणं यथा
नकर्तृसंप्रत्ययार्थं तेन यज्ञमानादन्यत्र भवतीति एवं चाप्रधानेऽपि कर्मणि स्थिरः शतृप्रत्ययोऽनेनापि न भवति संयोगग्रहणसामर्थ्या
दिति इदस्तः यः सुन्वन्तभवतीत्यादीनामेकवचनान्तानां यजमानपरत्वासंभवेऽपि बहुवचनान्तानां तु न संभवति एकस्मिन्योगे एक
२० स्यैव यजमानत्वादित्याशंक्य वागविशेषेणतु संभवतीति दर्शयितुमुदाहरति सर्वे सुन्वन्त इत्यादि सत्रयागेहि बहवो यजमानास्त एव
वक्रत्विजोऽकर्मसोमाभिषवं कुर्वतीति सुन्वन्त इत्यादि बहुवचनान्तस्यापि यजमानपरत्वं भवतीति भावः अर्हः प्रशंसायां किं
अर्हतिवोरोवधं आक्षेः शीलादीनां त्रयाणां विशेषणसमर्पयितुं निर्दिष्टे स्तम्भे... : पद्धतिभूधात्वर्थो निर्दिश्यते क्रियमाभि
व्याप्येति आजभासधुर्विद्युतोर्जा तिवक्ष्यमाणमिति दोषः कर्तृकालानीति न लोकाव्ययनिषेधान्ने षष्ठी अलंकृञ्कृञिति इक्
न सएव प्रपूर्वोऽजनी प्रादुर्भावे इत्युपच्छ्यात्के पत्लगतौ मदी हर्षे अनयोरपि उत्पूर्वः पठ्यते तत्र उदः पचयतः मद इत्येवच्छये प्रत्य
कस्तु सर्वस्य पाठः उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं स्तेन समुत्पत्ति ष्णुरित्यादि न भवतीत्याह रुचदीप्तौ अपपूर्वस्त्रप्रषलज्जायां वर्तु वर्तने इधुइ
ञ्चो परमर्षणे चरगतौ इत्यादीति आदिग्रहणात्स्थापित्यादौ निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पतिष्णुः उन्मत्तिष्णु सहिष्णुश्च चरिष्णुः खरह
षणावितिभट्टिः कालिदासोऽप्याह एतेषामनुत्पत्तिश्च भवतीति केचित्तु पतइतिस्थाने दान्तं सूत्रे पठित्वा पदगतावित्यस्मात्स्म सम्म
डुः उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रपिष्णुः वर्तिष्णुः वर्धिष्णुः पारइष्णुवश्चति अयामन्ते तिणेरय् नेत्वदिति च कारस्यानुक्तसमुच्चया
र्थत्वमित्यर्थः ईत्वं नेति प्रमाद्येत्यादिना ग्लास्थादिति कृगतिचेत्यत्र गकारं प्रश्लिष्य गिति किति ङितीति व्याख्यानादिति भावः ग राम. २०
कारप्रश्लेषादिति नन्वेवं गकारचर्त्वस्यासिद्धत्वादसिचेत्तत्त्वं स्यादिति चेत्सत्यम् सौत्रोऽयं निर्देशः तथा च वार्तिकं स्थो गित्वा न स्था

श्लिष्टानुकूलवर्तमानव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः आनेमुक् अतोयेय इति सर्वं सञ्ज्ञास्तु सूत्रं पंचम्यंतमपान्त इति पदं षष्ठ्या विपरिणम्यते
आनस्तत्र सप्तमीबलात् न च अनन्तरस्य इति पंचमीबलात् अन इति सप्तम्यंतं पदं षष्ठ्या विपरिणम्यतामिति शंक्यं पंचम्याः सर्वसूत्रे चरितार्थत्वा
त् सप्तम्याश्चाचरितार्थत्वात् लदेलदाह आगमस्यात् इति भाचात्वदत्तां गस्येति पक्षो हि आगमको मुक् सचांगमेव न व्यवदध्यात् तत्र द
वपवमकारेतु व्यवदध्यादेव अकारमात्रे भक्तत्वेन तदवयवत्वाभावात् इति व्यवधानमित्यदोषः ननु स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति
परिभाषया मुकोऽविद्यमानवत्वेन व्यवधानाभावात् स्यादेवानुदात्तत्वमिति चेत् अत्राहुः हलः स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदित्यत्रे
त्याकरार्हत्वात् हलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते परिभाषेयं नोपपद्यते अन्यथा मरुत्वानित्यादावपि ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्त
त्वं स्यादिति दिक् लटि इति यद्यपि सप्तम्यंतं प्रकृतं तथापि धात्वोरित्यधिकारात् पंचम्यंतात्परं सप्तम्यंतं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः न यव
र्तमाने लटि त्यज्ञे वोकरीत्या विपरिणामोऽस्त्विति शंक्यं सप्तम्या विधौ पंचम्याः विकल्पकत्वं नास्तीति गुरुभिः न्विडाः स्वर इत्यत्र भाष्यकारैः
स्वीकृतत्वात् प्रथमासामानाधिकरण्येनोपि उपलक्षणमिदं अप्रथमांतेन सामानाधिकरण्याभावे योऽर्थः तेन कुर्वतोऽपत्यं कौर्वतः कु
र्वतोभक्तिः कुर्वद्भक्तिः कुर्वतां भक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्च सिध्यति अन्यथा कुर्वतोऽपत्यमित्यादौ तद्धितसमासौ न स्यातां लक्षणहेत्वोः
वस्थले अनेनेति लक्षणं परिचायकम् पाचनाद्गति पचेः आनने पठितात यस्यस्य पक् निर्देशः अर्जयन्तीति अर्जयतो यत्नेऽचुरा
दिः अर्जनार्थो वासइत्यर्थः हरिं पश्यति इत्यादौ नमुत्कोत्कारणमित्यर्थः विदेः स्यादित्यत्रैव सिद्धे वसोः रुणित्करणं वसोः संप्रसारणमि
त्यत्र सोऽपि सामान्यग्रहणार्थः नसा मध्ये यो कानुबंधग्रहणेन धानुबंधक्येत्येतत्सिद्धिमपवचनेन प्रवृत्तजोः धानं च शकारः सा
र्वधातुकत्वार्थः नकारः स्वरार्थः एवं तुलादिवत्स्वरंजोयं न तु णत्वादिवत्वादेशास्त्वाहि स्यादिति वेलिना चेत् स्यात् यचते यजते इति
पियपास्वितिति नववासनयन्यायेन निर्वाहः लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यायोस्थितत्वात् किं च लादेशत्वे लः कर्मणि चेति भा
वकर्मणोर्विहितलस्य लस्यादिति भावकर्मणोरपि प्रयुज्येत इत्येतेनुकर्तर्येव च एवं चानशः उदुपधादिति शतुश्च स्यातं चंचोप्य आ
त्र केचित् शानचोर्लादेशत्वे लादेशशास्त्राङ्गीकारे सोमे पवमान इत्यादौ कर्मणि पचते स्यादिति चेन्नैवं न लोके तिस्त्वेनेत्ति म

त॰बो॰
उ॰ह॰
२१

हर्षेऽपीति अनुदात्तेनेत्यनेन इह यदि ग्रहणं सकर्मकार्थमिति निरुक्तितो नंभा घेत्वनाभिधानादेव सकर्मकात्मने विप्याती मुक्तत्वा
त्ज्ञापनार्थमेवेति दिसाशयेना वाथ्यामाभ्यदित्याक्षिपेरणार्थमिति निंदादिसूत्रे हितच्छीलादिषुवासरूपविधिनातज्जादयोनेतिज्ञापि
तं इह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेकः इति भावः कुथ कुथ क्रोधे सपरोषमद्भिम्नायांम्न च आलंकारो नयः अय
पयनयलयगला विनिपठितं नयनेर्थायं निर्देशः अनुदात्तत्वादेव युचः सिद्धत्वात् किंतु नेतिरूपकपदमितिस्मन्ताह यकारान्तादि
ति कूपला आयित्तकूयी शब्दे उंदे च इमायी विधूनने सूदी प सूदन रणे दीपी दीप्तौ दीपी दीप्तौ इत्यमीं डो मादेत ताच्छीलिके षितिपरस्परमि
2) तिशेषः माप्रिकमिति नकेवलं यथाभ्युतभाष्यमवलं ब्यायुज्योरेव समावेशः इति मंतव्यं किंतु माप्रिकत्व एव भाष्यस्य तात्पर्यमिति नग
मेर्लिषयलयदेत्युक्तं ञ्चिषयेतन्नापि गंताशामुक्तः तथाशौ कुशलसे निपुणम् इति अयेभ्रजपि विकत्थी विकत्थन इत्यादिसिध्यती
ति भावः जल्प जल्प जल्पा व्यक्तायां वाचि भिक्ष भिक्षायां लाभेऽलाभे च कुट्ट छेदने लुंठ स्तेये चौरादिका विमोऽननेयाच चत्वरः जल्प
चलनशाब्दार्थादिति भेदेरतुक्षान्तश्चेति युविमाषे कुट्टलुंठयोर्नेम्भं दशीनि इत्युविभाषे हठ स्वाट्टगमदनजनेति किंनोः पा
नयोरयं विधिरिति घोडीपर्य इत्याह वराकीति प्रजो जु इति सौत्रो गत्यर्थः जिहन्हि जि जये जि अभिभवे ह्वेङ् आदरे क्षि क्षये क्षिनि
वासगत्योः श्रिञ् सेवायां विपूर्वः व्यथ भय संचलनयो नञ्पूर्वः निपातनान्नञो धातुना समासेन लोपे तनः प्रत्ययः अभ्यमगमा
दिषु अभि पूर्वः प्रसवीति षूङ् प्रेरणे अस्मादिनिः सूङ् प्राणिगर्भविमोचने षूङ् प्राणिप्रसवे इमौ नग्रहे ते सानुबंधत्वान्नि
रद्दीत्यनेनैव प्रजुपवित्वा भवेसत्रं त्यक्तमुचितं एवं हि रुपव्यग्विभक्तिश्चकारश्च मास्त्विति सूत्रं स्पृह स्पृह ईप्सायां गृहृ ग्र
हणे पतगतौ अय श्रुराद्दाविति नणेरयादेशो न रूपसिद्धिरिति भावः यद्येवं णिचि उपधागुणे वृद्धिः स्यात्तामनत आह अदंता इ
ति ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तदभाव इति भावः तत्पूर्वं इति तच्छब्दस्य समासो पि निपातनादिति बोध्यं तन्द्राज् प्रत्यर्वः
श्रद्धालुः धेट स्तनेदं रूपं अतपूर्वस्य तस्य प्रयोगाभावादिति आच ग्लुः कथं शयालुः स्पृहालुरिति रूपं स्पृह्यालुरिति छायाचलादी इति विग्रहे नग राम॰ २१
घादित्वात्कुः दाधेट् दुदाञ् दोदेङो त्रयाणामेव ग्रहणं न तु दाण्दायोरिमा ड्भंगुर इति वचोरितिकुत्वं अभिधानत्वभावाड़्

ईकारः कडितो रीत्वशास्त्रनात् गुणाभावस्त्रिभ्रसार्थः अयुकोऽनित्वं कृगो रितो रिति दन्तावउति देशादशने नश्चेत्यादिना यत्वे
षटोः कसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं आनिदितामिति नलोपेन क्ङ्गो गित्वेन पाश्याभावात् नसुरिति नेडुसीति नेट्प
मित्यपाभ्यो इति पाल्दः आघर्षः शमिनीतरेत्पन्ने तिष्ठन्नन्याः विदृत्तरेतिवन्नघिलादिघितेथं वज्ञाविभ्रमाभितरेतिभावे नच उगि
त्वाभ्युपगमस्य फलाभावात् इति कल्प एव अवतीति वाच्यं याद्विकल्स्वेन उगित्करणस्य चरितार्थत्वात् इत्वाभावपक्षे नुं च ङा
वस्य दुर्वारत्वादित्याहुः संएच संप कौति पचौ संपर्के वजो रितिकुत्वं गुणः परिदेवीति देश देव नेम्यादिः एवं तस्यदीयते स्तुनेट्
महणं स्यादागिकत्वात् अएवंतैः सारूचर्याज्ञ अभ्यापानीति अभ्याड पूर्वो कर्लोह स्यकुत्वेन पः इन्सतो चिसल्तो तितिन स्यतः अ
लउपधावाह्रद्विः वौकपर्दिसार्थः लयरल्तेपल कोउनयोः कस्यन्सापावो स्तं शुविश्वासे अपेचलयः लयकोसो पेलय रलयप
यत्नायां वान्चि प्रभाषीति मध्ये विलोडने निंदहिस रदसत्ते चिनाषेति विघर्वे स्थन यो एवंतस्य भावेनाणिलोपेन निर्देशः अकारत्वा
गेलुकके चित्रुविपीति एवंत मेवपठंतिपरिवादीति तुवदे एवंतस्य पाठो निर्विवाद एव अस्यतिः कंडादिपगेतः निंदादीनां मस्यां
लानां समाहारे द्वंद्वो सौत्रं पुंस्त्वम् स्यादेतत् अस्यपतरे वत्र विधेयः नेतरेभ्यः निंदादीनां एवुलेव सिद्धेः न हि तन्ताति स्वरनिस्वर
योर्विशेषो स्ति उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् अस्यपते स्तु एवुलि लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं वुञ्तु ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यादिरुदात्त इ
तिविशेषसत्त्वात् एवुलेति तज्जादयो नेति नेदं एवुल्विषयकमेवबाधकं किंतु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः देविकुशोः
दीव्यते देतु मएवंल स्यादिवुकूजशतिचुरादि एवं तस्य चयइणं चलनार्था चल कंपने चुपमंदायांगतौ कपिचलने शब्दप
क्नेचुरादिः स्फाब्देः चलडन्यादिषु तोरीतमादेपः अनुदात्तेतत्व आह्लादेः ननुसर्वोप्यनुदात्तेतत्हलंत एवेति त दं तहलंत
एवेति लदंत विधिं बाधित्वा सामाथ्यात् इहलादिरेवगृह्यते तत्किमादि ग्रहणेनेतित्स्राहुः आदिग्रहणाभावे हलंतादित्यर्थः
स्यात् तथाहि सत्येधिरेत्यादावनिष्टसंगः सामान्यप्रयत्नादिवनपिदेत् अस्तिचेत् अनुदात्तत्वं गुणादि घञयवेष अच
रितार्थ्यसानुबंधस्य समुदायाविशेषकत्वादितिदिक् गुचंकम्य कमि इमौ पडंतौ कमुयादव्विलेपेइमे हयमनीष्वङ्गोग

त.बो. लिङ्गदित्यतिदेशेन स्वरयावाधेनैव कार्यातिदेशात् छांदसमत्र द्वयोपन्यसनं भाषायां धान्विस्मादिवार्त्तिकविषयविवेचनार्थं
उ.कृ. इट्चकारे लिङ्गमिर्यङ्यपि नदृश्यते तथापि यातुवनोकाचिद्दुलिङस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः अभिरिति नमहनंजनेस्तुपधालोपः अ
२२ घिरिति अभ्यासाच्चेति कुत्वं दधिरिति अतोलोपः नेमिरिति एत्वाभ्यासलोपौ सासहिरित्यादि पटोतोलोपे यलोपे अभ्यासदीर्घः
नीगभावश्चेति नीगवंचित्यादिना प्राप्तस्य नीगागमस्याभाव इत्यर्थः टुसणिति डित्वात् गुणनिडे इकार उच्चारणार्थः कुकल्पी
ति अत एव भीरुभीलुकभीरुका इत्यमरः ईश्वर इति नेडुपीति इडभावः येस्वः ये ष्वर इति पिछ्ये प्सगत्वौ वास्वर इति कस्यगत्वौ भ्राज
भासेति स्थलत्वात् च्छीलादिषयं क्विप् भ्राजते भ्राजी धुर्वी हिंसायां धुल्यते ऊर्जे बलप्राणनयोः प्रयाने दो जुगुतो सौत्रः त्र्यावस्वः पुज्
22 स्तुतौ विभ्राडिति व्रश्चेति षत्वं जश्त्वचर्त्वे धूरिति यलोप इति व लोपः वीरुपधाया इति दीर्घः ऊर्गिति चोः कुः एतस्येति नियमात्सं
योगान्तलोपः पूरिति उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं वीरिति दीर्घः वाहमाडिति इह दीर्घसंप्रसारणाभावश्च संप्रसारणप्राप्तिस्तु वचिस्वपीत्यादि
ना प्राप्तमिति हरिं धीरिति साचानुप्रयंते नाम्नि ति कर्मणि क्विः बुद्धा हलस्त्वकर्तरि क्रुदिति स्वाविरोधः स्यादेव वा कुल्मकं तु आगतिषङ्ग
तिः ह्वेचेति कृतेपि द्वित्वे अभ्यासस्य संप्रसारणं जगदितिगमः क्वाविति मलोपे तुक् अत्र ह्वेचेति चकारेण दीर्घः समुच्चीयमानो घातिग
म्योर्नभवति दीर्घश्रुयासाच्च श्वेति परिभाषोपस्थानात् इह जुहोतेरेव संभवतीत्याशयेनाह जुहोतेर्दीर्घश्चेति जुहोतीति जुहूः
ध्वस्वश्चेति चकारेण द्वित्वं समुच्चीयते धीरिति ध्यायतीति धीः हलइति दीर्घः न तु ध्यायातेः सस्येन तु धीः एवं जुहूत्यनयाऽरूपा
तिसर्वसंमतत्वात्कथं द्विभवकार्थस्संगच्छत इतिदजाह हरदत्तः करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां क्विविति भुवः संज्ञाधनिकेत्यादि
नेन त्रामयोरं तस्य ति इति लत्वोनिभावः एतच्च हरदत्तग्रहणात् सुहस्यालभ्यते नन्वेवंप्रतिभूः प्राद्धः संज्ञेति फलितं तत्र संज्ञायाम्
लिते तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमुत्तरत्र ग्रहणेन अत्राहुः यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन् कारणवशाने
न निवर्तत इत्युभयोर्भेदः इति शंसुवंभावयति शंभुरित्यर्थोप्युपगमेनाह अन्तर्भावितेति शंभवतीति सुखस्वरूपो भक्तानीति शंभु सम. २२
रित्यन्ये शंभवत्यस्मादिति वा अपादानेऽप्रत्ययात् क्विं त्येति माधवः धः कर्मणि कर्मणीति नोपपदं क्वावाभश्चेत्यनंतरमेव
यः इतिनितिवजत्येरथ्यकर्मिथहणात् व्याख्यानाद्दिस्याशयेनाह कर्मण्युपर्थ इति अत एव धीयते पीयते इति धीत्रीस्तनदाय्यपीतादि

जेः कर्मकर्त्तर्येवेत्याहुः विदिभिदिच्छिदेः कुरच् नाथे स्पेवग्रहणं न तु लाभार्थे स्य व्याख्यानात् छिदुरमिति कर्मकर्त्तरि प्रत्यय इति हरित्तिः नेतज्ञा
पेद्रहणं तथा च माघः सुरेध्यकर्त्तरि माघयज्ञः श्रियत मायव भ्रुगुरु मत्सरच्छिदुरया दुरया वितनमंगना इति इहन्नाद्रुतिति छेदुरः इत्वरः इत्व
रीति इणनशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ह्रस्वस्य पिति तीति तुक् कित्वात् गुणाभावः दि ह्रत्यादिना स्त्रियां ङीप् जागुरूकः जागुरिति पंचम्यन्तं तत्र व्याख्ये जागर्त्तेरिति
जागरूक इति सिद्धत्वमेव तु न निपातितं उग्ररस्तु ऊकस्थानत्तु हन्तिपसंगात् यजजपदंशां यङः विनानलोपेन निर्देशो लाघवार्थः पायजू
क इति यजेर्यङ्लुकि त्वादिदीर्घो कित्वरस्य व्यासदीर्घः अलो लोपे यस्य हल इति यलोपः जेपजूक इत्यादि जपभजदहदशो त्यादिना लुकवा
वदूकपाठस्तु उलूकादयश्चेत्यनेन त्वसंते माभवत्वात् कुर्चादिराणे वाघरूकपाठादेवयङ्लादेरकप्रत्यय इति सनाशंसभिक्ष उः सनिति प्रत्ययग्र
हणान्न देशग्रहणं नपणुदातेपसाको नेपणं यज्ञाविति धातोस्तु मे हणं गर्भोदि भ्रू विजिगी ष्ठभाव्यस्य पाव्यस्यपाकान् आशंसेत्याङः शंसु
इच्छायामित्यस्य ग्रहणेन तु पोसस्तु ताविति आङः सहनिर्देशात् विन्दुरिच्छुः विन्दतानइत्यस्येवग्रहणं नेतरेषां एवामिषेरपि इच्छार्थ
स्येषग्रहणं न त्विषागतौ इत्यस्याभी त्वणे इत्यन योः अनभिधानात् पालनादेतिभावः विंदुराव्दस्तु पचगीमादिः विदिन्नवयवेन्मस्ला
न्नगधादित्वात् कुप्रत्ययेवो यः क्याच्छन्दसि क्य इति काव्य कापुरु कारुं ना भाव्य ग्रहणं क्यांतधातो छन्दसि विषयेन चपीलादिपुउ
पप्रत्ययो भवतीति काथिकाकिः काइति व्याख्यानात् किं इत्यादि यग विगह्यते नेन तुरण्यो ड्रि रक्षोन दंतत्सपरियि पसपर्यवः मस
यो ऐो प्राकृतं भुरएपुमित्यादि किं तुरणतुरा गोसपरर्ज्ञायां भुरएणा पणो निस्मेनेवं द्रुदि पवदिता अपरुपंसेनः पणपिवाख्या
निग्रसेतिच्छनस्तु यन इति भद्रपादाः भगघादि भूस्यस्तु एष यो हस्यइतिर रनः सुन्नयुरिति सुन्न पाक्ता त्वाचिलद्व्राङः नक्षरस
ञ्जस्येति निबधात्वाचिचेति इत्वमकत्वादिति दीर्घश्च न भवति आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च आदितिदकारो मुखसुखार्थः न त्वयं तत्का
रस्तेन लात्परत्वाभावात् आ इत्यनेन दीर्घोपि गृह्यते तत्रु रिः जगुरिः तत्र जननं दरणयोविति स्यगनि गरण इत्यस्य चवऊनं खं दसी
खुत्वं त्वपमिति प्राचः वस्तुतस्तु आदित्यादिप्रकृति विशेषग्रहणसुदाहरणप्रपंच मात्रं किकिनौ लिट् चेत्येतावन्मात्रमेवविवत्ति
तं तथा च वार्त्तिकं किकिनावुत्सर्गः छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनादिति उदाहृतं च भाष्ये नेदिर्नेमिरित्यादि एवं स्थिते आदिति तपरक
रणोपि न स्वतिरिति ध्यनयन्नाह आदंतात् इति वभिवज्ञमिति नलोके तिपरीनिबंधानत्पितीवा किकिनोः स्थाने तिनादेशोन

न॰चो॰
उ॰ ह॰
२३

23

त्यादिरित्यर्थे अथ धनराशि कुरुष्व स्य लोकते वासुदेवइति व्युत्पत्या ततपमिति दिक् छंदसीए इत्यनुवर्त्तते एनिगछत्यादुः मानआ
या विति आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकग्रंथेपठितः अतएवत्वामग्ने प्रथममायुमायवे मानसो केतनयेमानआयावित्यादिमं
त्रेषुवेदभाष्ये तथैवव्याख्यातं अर्वाचीनास्तु छंदसीए इति सूत्रं बहुलवचनात् भाषायामपि प्रवर्त्तते इति स्वीकृत्य आयुर्जीवित
कालो नाइत्यमरग्रंथे आयुशब्दमुकारांतं व्याचख्युः ननुएवं तर्हि ग्रेत्युपपदत्वये सकारांतो वरूपमाण आयुस्शब्दस्तु लोकेवेद
योर्निर्विवादएव अतएवजरा आयुरस्येति विग्रहे प्रथ्यं हत्वा जरायुषमितिरामायणप्रयोगः यदिविलोकीमणनायुरस्यान्तस्यास्त
माभिर्यदिनायुषः स्यादिति श्रीहर्षप्रयोगश्च संगछते तथा वा पुंजी विलकालो नेत्यत्र आयुः शब्दः सकारांतः इत्येवं व्याख्यायतां कि
मुकारांताभ्युपगमेनेति चेदत्राहुः सकारांत आयुःशब्दोनपुंसक इति तस्य पुल्लिंगतानेत्यापायेन तत्योक्तमिति अन्येनु छंदसीएइ
ति सूत्रस्यभाषायां प्रवृत्त्यभावे माववीणाजयुंमामितिभट्टिप्रयोगः तटीविंधस्याद्रेरभजनजटायोः प्रथमत इति विंधवर्णने अभिनं
दोक्त प्रयोगश्च नसंगछते त्याहुः वस्तुतस्तु जांटायातिप्राप्नोतीतिजटायुः मृगय्यादित्वान्कुः आयातीत्यायुः एवंचजटायुषा जटायुंच
विधाप्तावृत्तं लप्यायुवेनिष्ठि रूपकोषः वायुतजगदायुनाइतिवर्णविवेकश्च सुसाधइतिदिक् दृष्यानि दृविदारणे षण्वदाने जनजनने चर
वाद्धिति गतौ च टभेदने दार्विंतिकाष्ठं दार्विधनं त्वेधइत्यमरः चटुप्रियं वाक्यमिति हरचंद्रः चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यादिति रत्नमालाकोशः नरिपुं
सि चकारचवंद्र चाटु नञो स्त्योषि त्यपयेति माघः माघे तु नपुंसकमपि दृष्टिलं चाटुचाकृतकसंभ्रमभासामिति किंजरयोः स्पृहं
सायां इणगतौ आभ्यां जुणस्या तत्सस्येति किंसारुना सस्यपक्षे विशिखे कंकपत्रिणीति मेदिनीकोशः चोरश्चलः तत्रवनतर
णयोः त्रः रश्चेति छेदः केचित्तु त्रस्त्रुत्र इतिप्रशिष्य प्रश्चयोः शपि सवर्णदीर्घे त्रोतयोः त्रो दित्युत्का ज्ञ गता वित्यस्मादपि तृणरस्यत
इति च व्याख्याय इत्यपि तत्रयंते वास्मात्लुः शाक विशेषो घटी चेत्याहुः कर्कर्याल्लु र्गलंतिका भृञ्मणी भृञ्भरणे मृडुःप्राणत्यागे स्फिट
स्वभे तृप्लवनतरणयोः चरगतौ अयं भक्तणोपि स्त्ररच्छगतौ ननुविस्तारे धनधान्येडुमिञ्प्रक्षेपणे दुमस्ज्ञो शुद्धो भक्तरिति भ रामः
रुःस्वर्णहरे पुंसीति मेदिनी भरु र्भर्त्तृ कनकयोरिति हेमचंद्रः पायुरिति अजगरे पायुर्वीह सइत्युभावितामरः तरुरितिलरंतिन २३

आदाने सान्त्विने रमिति होदः। धात्वष्टुत्वटलोपाः। टेण्ति चित्ते चिट्टीपि ह्रस्वमभवति अनित्यः पितां डीपि सुक्तत्वात् अयत्वजादिपा
गद्राय माङ्ः न कीति नह्रोध इति यत्वं कषस्तणोर्यौधः जपत्वं प्रत्ते दपीति नलोपि नो। निर्देशो ज्ञापकः क्वचित् किङित्यपि देशेन लोपोभ
वतीति तेन दंष्ट्रादशन इत्यस्मात् ष्टुत्वम् स्यागादंष्ट्रा इति सिद्धं नचशनियमात् कृन्ये च नलोपः स्यादिति वाच्यं पुनो दंशदंष्टेति निर्देशा
त् नत्र्ये त्काकाणामित्यादिए तेन द्ल रकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्वं च निरस्तं मुखमित्यर्थे इति नचैव त्रुटिरिति भावः अलितृष्णप्रथ्नइति धृ
विलन इति कृतादिरेव गणः संसेति रनुबंधत्वात् अत एव गां कुदेति द्वित्वात् गुणनिषेधे उवङ् लदादू भुविनामिति सूत्रः सङ्घसौ नुभयो
र्ग्रहणमविशेषात् करण इत्यनुवृत्तेराद्यमानामिति कर्तरिचर्ध इतः स्यादिति करणे कर्तरि चेत्यर्थः काशिकानुसारेण यथा संलंब्या
चष्टे अपौ करणे इति कर्तरि क्वचिति सत्त्वश्यभाव्यैकेयरयोस्तुयथासंख्यं नेति गम्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितं अयोणादयः कमापाडुल्ज
करणे वा गतिगंधनयोः पापाने पारस्कणे जिअभिभवे डामेज मदेपणे पद आपत्ताद्येसाथसंधिकौ अमल्यात्मो विश्वकर्मणि नाका
रुः निष्कारक शिल्पिनो रिति मेदिनीकोषः कारुः शिल्पिनि कारके इति धरणिकोषात्त्व दर्मभेदात् कारुरित्यादि आद्ययोगत्त्वे विः
द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः अत एव द्वितीये भात्वथे मतिकार कन्त्ययो भवत्ये वतथा चभट्टिः साधवत्यनलः कार्यकारस्तान रपुंगवः स
वैवाचरसे नानामाश्वागमन मादिशादिति पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुर्गदय्यानं गुदेत्वपायै पायुर्ना इत्यमरः पातिदतीति वियदि
त्तकोपितथाचमेदः भुवस्त्रसस्वलवाः पायुरश्मेइति स्वलवान् णा वाविति नस्यात्वं अगदेजा युरित्यपी स्य मरः पुल्लिंगसाहचर्यात्
पुः ऊंसि मायुः पित्तं कफः श्लेष्मेत्यमरः गोरर्थान्तु गांवाचं विलसतीति गो मायुः शृगाल इत्य ज्वलदेतः व सन नस्तु माउघ
दः पत्न्यस्युर्मावु मकलगांमायुरेको नजमायुरेक इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिः तथैव व्याख्यातत्वात् सदनेरेवचन इति स्याउ विरोधावि
घोयं एवं सामुरपि आमयो ग्रहति विलंबाभावमाच क्रौबेतविशिष्टः पदस्यांपरत्वे नुनि लिंगः अयथोष्णत्वितमित्यपक्रमा हलौ वेणी
घ्रा घसलेस्यानि शेषां भेदगामिपादित्यमरः औ हो ओ स्येव उणदयोर्बहुलमिति बहुवचनात् अस्माद्गुणाभवति रह त्यागे गृहेष्वा
चेदेरहति त्यजतीति रहुः वस निवासे घसस्यास्मिन् सर्वंवा सो रसतीति वा वासुः वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः वसुदेवस्यापत्यमि

त.बो. उ.क. २७ देः स्कंदिरगतिशोषणयोः किंदुरिति स्कंदत्यस्मिन् जनतापः इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमिति केचित् अन्ये तु स्कंदति शोषयतीति
कंदुर्लोहादिपात्रमित्याहुः अत एव स्त्रीपुंसवर्तीयं भ्राष्ट्रो नाकंदुर्वा स्वेदनी स्त्रियामित्यमरः कंदुर्वा नाऽइति पूर्ववत् न्वयात् वायुमा
मित्यर्थः स्रजेः स्रज विसर्गे स्रजतीति रज्जुः स्त्रियां आगमसकारस्य श्रुत्वेन षः जश्त्वेन जः स्रजेरज्जुं चेति पुंवचमिति नव्याः र
ज्जुर्वेण्यां गुणे योषिदिति मेदिनी कृतेराद्यंतकृती छेदने तर्कुरिति कृतसले ऽनेनेति तर्कुः सत्त्वे ऽत्र यं विशेषः तर्कुटी सूत्रला
तर्कुरिति हारावली नावंचेः अंचु गतौ न्यंकुर्मियोमृगभेदयोरिति मेदिनी फलिपाटि फलनिष्पत्तौ पट गतौ एषां तः नमम कृत्वे ग
डे मनसानेजगीपाकृभावे एभ्यः उः स्यात् एषां चयथा क्रमं गुगागमः पटिनाकिथनाः इत्यादेशाश्च भवंति इह एकादिषष्ठी
विषयभेदाद्विधानेऽगुगागमे हि फलेरवयवषष्ठी यथा देशाचतुष्टयविधौ नुणाघादिभ्यः स्थानषष्ठी सापि थलयोर्विधौ अंतेल्यु
पं क्रियत इति विवेकः अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानषष्ठ्येवेति बोध्यं फल्गु वसारे मिदेयवत् नदीभे
देमर्ग्वा स्त्रीति मेदिनी नावुर्वल्मीक इति वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः मध्विति मधुश्चैत्रे च दैत्यभेदे पु
ष्परसे मधु इति हेमचंद्रः मकरंदस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः अर्द्धर्चादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधु इति षण्वत्ः
वसंवसरणइति दंतोष्ठ्यादिवलुस्याच्छगलेऽपुंसि सुंदरे चाभिधेयवदिति मेदिनी यत्तु ज्वलदंते नवलेगुडके चेत्यो ष्ठ्यादि पठि
त्वा वलघाणत इत्युपन्यस्तं तदत्रासविरोधादुपेक्ष्यं अयं नाभावादतिवदतिवल्गु वोगमं हे इत्यादौ दंत्योष्ठ्यपाठस्य निर्विवा
दत्वात् घाः किल् घोलन्कृकरणे अस्मादुःप्रत्ययः आदेच उपदेशे इत्यात्वं द्वित्वं सन्यत इत्यभ्यासस्य इत्वं आतो लोप इ
टि चेत्याकारलोपः शिशुः पोडेच पापापणे कुर्भश्च भृञ् भरणे अस्मात्कुःप्रत्ययः द्वित्वं च धातोः भरतीति भभ्रुः धरणिके
पा स्यमाद्दवभ्रुरित्यादिव भ्रुर्वेश्वानरेः स्थलपाणौ च गरुडध्वजे विशालेन कुलेपुंसि पिंगले त्वभिधेयवदिति मेदिनी कोपाः
वादन्यतोपीति भ्रुः कुश्चेति वक्तव्ये पाकुः प्रत्ययनिर्देशादित्येके भ्रश्चेति पठति संज्ञेयेनच कारेण पक्षे स्यंतरसमुच्चया राम २५
दित्यन्ये प्रभिदि प्रपालनपूरणयोः भिदिरविदारणे अस्य पला दुनप्धुर्भिजिघषाभागल्म्यः डुरिति प्रकुत्यय यपर

एकमनेनरोपकाः चरुरिति अनवस्त्राविस्तीर्णात्रण्मपक्वौदन इति याज्ञिकाः निरुक्ते चर्वधिकरणेष्वेव मुक्तं उगवादिभ्यो यदिति
सूत्रे कैयटस्त्वाह स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्त इति तन्तुः कायेत्यचि स्त्री स्यात् त्रि घस्ले विरलेह्रस्वे इति मेदिनी अथ
नुः पुंसि धनुर्विदुरित्यर्थः स्यात् तन्तुः तन्तुणा सार्धमित्यलः साधीमिति त्वनुपज्यते पुरुषं गजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि
पान्तः दिति मुरेनमरुजुमासुसपदसाधव मिति श्रीहर्षश्लोकयोः धनुर्वंशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यति इति धन्वंतरिः इहपर्व
त्रचधनुरिति उकारान्तस्याकारान्तत्वोच्याः नचमकारान्त धनुष्पदोऽन्ततकरणं वेति पांक्तं अथ्यास्तियां धनुर्व्वायां वित्यमरोत्त्या
तस्यापि पुंस्त्वात् किंनर इति तु रंगवदनो मधुरित्यमरः मोनातिपिनोनीत्या हितु वा कुरुकान्तमधुस्तु रंगवदने मृगेऽपि मधुरित्यमर
इति विश्वः मज्जास्थिपानीये इति मधुः अणुश्च अणुपांदे असमा उमस्मयः स्यात् चादिति कटेव र्याद्वौ वरवेष्टनेकटतिरसनामिति
कटुः कटुस्त्रीकटुरो हिरण्यां लताशानिकयोरपि नपुंसकमकार्ये स्यात् पुंलिंगो रसभान्ने केति तन्नकृतं षोश्च मत्सरेपि चेतिमेदिनी व
टतीति वटुः द्विजसुतः स्यात इति शेषावारात्नं नटवटुरिति तत्प्रचारात् अभिधाव्येति वाद्यपिफलिपाठी इति स्वत्रे यासदनुकर्षान
इति न्यासग्रंथे नमर्थादी तस्येसपिठतीपतेसाप्य भिधाप्येतेषां विशेषितत्त्वे मंगुष्ठिकादौ मधुरावस्याद्युदाहरणादर्शनात् वा
तोगुणवचनादितिसूत्रेहरदत्तेनापिमभिधाप्येतिस्य पभिधानान्नेतिभावः पटुः स्त्रीतिदिपाट्टेशायां स्त्रूपाद्वोपत्तापवयोः मि
हुउपतापेत्रपञ्जाया अस्तुहेपपोदसतिवासे हल हिंसायायानोः स्त्रिरजाद्दीभावेवंधवेधनेमनज्ञाने पारुरिति पारुः को
पेपाटेवजे इतिहेमचंद्रः स्वरुर्वज्रमिति पारकोटिलतः पांच इत्यमरः मरुंतो यमिति तद्धि अग्निदेवचयनेतलजन इत्यंग
सीसकयोस्त्रपुइतिमेदिनी अयंसतिदिपंतिपारोपमिति अयसवः भाणः हनुरिति हनुः सुमान्वधुतोगंडादितिवरुचिकोषाः
स्त्रीलिंगोप्ययं हनुर्हट्टविलासिन्यां नत्वायंभेगदेस्त्रियां द्वयोः कपोलावयवे इति मेदिनीकोषाः अतिशायंतेमतुप हनुमान्
अन्येषामपिदृश्यत इति दीर्घ हनुमानित्यादिकोदीर्घः हनुमान् तत्तेन वधातोनितंधुः मत्तादित्वात् वा धवः वंधुवंधकेउध्येस्था
नवंधुर्भीतरि वांधवे इति विश्वः हनुरादिरजोमंत्राश्च संदेः संहूमखावलो उंदेः अंदितेभदने ईषः ईषगतिहिंसादानेषु स्कं

न॰चो॰ शिनकुस्तुः पानडुः स्यादित्यमरः नवाम्निति युकुभ्यां म इति मः स्वरुः शंकुः स्वरुः स्ववदारणेण किर्षकार्यां वा म इत्यादि वरुः पतिंवरा
उ॰त्न॰ कन्येत्यपि बोध्यं स्वरु ईले ह्लेर्देर्थे प्वेतेषु वाचावदिति विश्व स्त्रिकांडकोषे एणं कलेऽस्यादितिशंकुः शंकुः कीलेगरेश स्त्रे संख्या पाद
२५ पक्ष्मेदयोः पापे भेदे च पापे च स्थाणावपि च रूपपले इगुः स्यान्निषे प्रे त्रिमंभरास्तां लुयो विलोलि मेदिनी कारः पाठांतरमिति ली
लंगुरपि निलांगुरिति विश्वः धातोरपीतिकेत्विन्नुनी लशब्द उपपदे गमे ष्टिलोपः उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पास्तिको निपात्यत इत्याडुः
25 लिगु चित्ते नपुंसकमिति वररुचिः मृगधारयश्च मृगयुः पुंसि गोमायो व्याधे च परमेष्ठिनीति मेदिनी स्थापयर्त्रे स्तत्र्या तो गोमा
युवायोरपीति विश्वः देवभूर्वाच्यलिंगः स्याद्धार्मिके लोकयात्रिके इति मेदिनी आकृतिगण इति लेन पीलप्रतिष्ठंभे अस्मात्कुः
पीलुर्गजे द्रुमे कांडे परमाणुप्रसूनयोरिति विश्वः भाष्ये तु पिलुशब्दस्य वृक्षे आर्यप्रसिद्धिः गजे तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्या... व्रजकु
पङ्गिगतौ अस्मात्कुर्धालो... श्च पांडुः कडि मदे कंडुरित्यादि बोध्यं मदि मदि स्तुत्यादौ वा शब्दाद्द्रमधे विलोडने चते याचने चंक इति
सौत्रो धातुः अकिलद्वत्ये वासुरा रात्रिरिति वा पर्यंले अस्यामिति विग्रहः वासुरोगर्दभ इत्यन्ये वासुरा वा शिलारात्रिरिति मेदिनी
हेमचंद्रौ चंकुर इति चंकुरः स्पंदने रथे इति मेदिनी अंकुरोऽरुधिरे लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि इति खर्जूरादीति ऊरप्रत्ययो पीति
भावः अंकुरोंकुर एवेति विश्वप्रकाशः व्यथेः व्यथ भयसंचलनयोः अस्मादुरच् कित्स्यात् तोः संप्रसारणं च ग्रहिज्यायां तु व्यथेः सं
प्रसारणं यः किच्चेति सूत्रं पठित्वाथ कारमेलादेशविधाय विधुरो नन्विक इत्युदाहृतं माधवप्रसादकारादिभिरपि न देवानुवृत्तं न त्वे
तद्युक्तं त्वमेषां विधुराशावांस्तिस्रति विधा विधुरे लाचिदस्याद् इत्यादिमंत्रेषु थकारपाठस्य निर्विवादत्वात् यदपि माधवेनोक्तं विदि
भिदिच्छिदिरित्यत्र व्यथेः संप्रसारणं चेति वचनात्कुरच् व्यथितं रूपमिति तदपि स्थवीयः कुरज्विधायके सूत्रे व्यथेरस्य संख्याने
स्याप्रसिद्धत्वात् तस्मादिहत्थः किच्चेति दशपादिपाठ उपेत एव कथं तर्हि विधुर इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत् धुरो विगत इ
ति प्रादिसमासे नैत्य बधेरु समासांत इति सूत्रे वृत्तिपदमंजर्योस्तथोक्तत्वात् इत्यथ्येः किच्चेत्येत्वास्तु ग्रहिज्येत्यनेन संप्रसा राम॰
रणं स्यादेवेति न भ्रमितव्यं ग्रहिज्यादिष्वव्यथिवर्गचतुर्थी नत्वयमिति निष्कर्षात् मकुर इति मकि मंडने अस्मादुरच् न लोपश्च वा २५

तउ सोस्य कर्णेष्वित्यत्ते रपरत्वं पुरुषः पात्रे भिषेण्यत् पुंसि स्यात् देवलोके च नयभेद वरुणो यो इति मेदिनी विधुः शशांके इत्या
दितु विश्वकोशः इह सत्रेष्विह विष्णुश्चेति पठित्वाह पुरुषः स्पृर्यां गिरिशा निता क्षो विहस्तन इति केचित् सगो कनकसे
गृहन्दे आभ्यां नुः स्यात् उकारो अंतादेशश्च उरपर कुरूर्णान्तरे भक्के प्रमान् पुंस्त्विनी हलीति मेदिनी आपत्पुरसागति
निहंसो मुखमित्यादि एतच्चान्यासामानुरोधेनोक्तं वार्तिककृता तु स्थाविन्यप्यनंसमन्तमिति रक्षितः अर्जि दर्षि अर्जे अर्जनेत्र
स्य अजिरादेशः हृपोः पथिरादेशः क्रमेण गागमः आमरोगेगत्वादीवा अस्य भूभागमः पाणिना पाने सोत्रो धातुः अस्यदीर्घः वा
हलोमडने अस्य हादेशः पहन्योपि कुपलाय मः स्यादि त्मर्यो आति पेवे लोति चाद्दिगणे पाठितिपठितं पसु दूषपर्यमव्ययमिति
धरणि कंतुः कंदर्पः इः केन्तु भेकस्तंक इति त्रिकांडशेषः पांसुरिति पदि पशिना णाने चुपादिर्देशः लांतः स्त्रीपुंसयोरिति उक्तं हिस्म
रेण क्षोपरोढयोः भुजबाहू इति भुजबाहुशब्दो ढयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः आकारान्तोप्यर्थः अरत्न एव बाहोप्य भुजयोः प्रमानि
ति दामोदरः वाहा भुजे प्रमाणे आनमेदा धदृवनाद्यपि ति मेदिन्यां लावेलोप्ययं मकि आदि प्रथमस्थाने मदमर्दने अवलेपाके प्रथ
ते इति पृथुः पृथुः स्यान्महति निपुणत्वकृपर्याकमजोरेण्यापृमान गोन्यपांसुरे इति मेदिनी मदिलुशकाले आकठिनत्वादितिम
दुः कोमलः मृदुः मृदुर्के प्रधानेचज मदगो पिनाकि नीतिविश्वः लंघिलघिगतौ वहिमहि लघोलघुरिति एकार्थे स्त्री लघुः
क्लीबं शीघ्रे लघु लागरूप्यपीति त्रिकांडशेषः लघुगुरुरेव च मनोज्ञे निस्सारे वाच्यवत् क्लीबं शीघ्रे लघु लागरूपे च एकानोमे
नेष्यो स्त्रियामिति मेदिनी नयभेदइति एते नञ्जवेस्यथा तोगमनार्थविक्षुकारानाम्नारघुमास्यसंभवमिति कालिदासवचनं व्या
ख्यातं बहुरिति बहुलस्तु आदिसंख्यासु विफले त्वधिपेपवदिति मेदिनी उसरिति सकिल क्लीबे भमान्त इत्यमरः ऊर्णयते आ
छाद्यते इत्यूरुः कर्मणि प्रत्ययः उरुन्हदिति कर्तरि प्रत्ययः श्लिषेः श्लिष आलिंगने आस्मात्कु प्रत्ययः क श्वांतादेशः उपनः
इति सहिता वेत्कार्यश्लिष्यति जगति आएयत इति यावत् आङ्पर खनु आवदारणे श्रीहिंसायाम् परिद पीतिप घुः परघु
नासेति विश्वः हरिमिति रुगतो अस्मान्हरि मिनयो रुपपदयोः कुः मवदित हरिद्रुर्दस इति दश हरिक्का इत्येके शतक्रुर्ने दोभेदः

त.बो. उ.क. २६

26

मिति दधायादीनां तु न स्वर्वे स्त्रीयेते: अवर्णे लोपो निपातनादित्युक्तं तदपि साधु । आपंछन्दस तिरंप्रयत्नमीढामित्यादौ नञो
र्यत्नीत्यस्यानुगुणत्वात् अंगणमिति अंगेर्ल्युटि अनादेशाखवा कुल्यकाप्रत्वमित्येके अन्ये तु दत्यमेवेछंति अजिरं प्रांगणं कायवि
घयेऽदुरेः निले इति मेदिनी शोभि शिरोनादि... स्त्रीत्वतमदेनऽ त्रिषु इति च विषत्को शस्पमाह शिशिरस्यादिति त्वदिरोकृत्नमेदः ख
दिरीणाकमदे स्त्रीनाचंद्रदेतथावन इति मेदिनी शोभिरमिति पोर्लेअभिगराजवलानिनिवेशः शिविरं खंड इत्यमरः सलिकलि शालग
तोकलसंख्याने अन पालने महरुजायां भडि परिभाषणे भडिकल्याणे वाडिरुजायां पिडि संघाते लुडिलोडने कुक आदाने भ्रस्त्रा
या कुटकौटिल्ये कलिल इति मिश्रो गहनस्थ कलिलं गहनं समे इत्यमरः सह्निलेति सह्निला फलिनी स्त्रियामिति मेदिनी प्रियंगुः फलि
नी फली इत्यमरः एषोदरेति तथा च दमयंतिकाव्ये प्रयोगः परमेहेला परलोप्यपारदारिक इति परस्य मदेला स्त्री अथ च पयरमा
उत्का हादेला क्रीडा तत्र इत्यर्थः कमेः कमुकौतो अस्मादिलच् यथा ता देयाः कपिलारेणुकायां चाग्निंपा पायो विशेषयोः पुंडरीकक वि
एयां स्त्रीवर्णे भेदे स्मृ त्रिलिंगकेनाऽन्लेवा सुदेवेच मुनिभेदे च ककवे इति मेदिनी रेणुके हलतानिशेषः हरे एरे एका कुंती कपिला म
स्सगंधिनीत्यमरात् गुर्वादिभ्यः गुपूरक्षणे निज निशाने गुह्संवरणे मिथिलादयश्च मथेविलोडने अकारस्य इत्वं निपातनात् प
थे गतौ पत्नियत् लगतौ कवरुडु जीवले कुविच गर्ड सेचने गडरत्नायां दशाप्ये ने कुविधातो रिदित्वान्नुमि प्राप्ते आह बाहुल
कादिति कुवेः कुवि आच्छादने अन्येषामेष्वयं कुर्वती तिकुवेरः कुवेरस्त्र्यंवकसखः शादेः शाड्डू शातने मूलप्रतिष्ठायां गुधपरिवे
ष्टने गुह्संवरणे मुडुवेष्टिस्ये कवेः करुवर्णे कपोतः स्याच्चित्रकंठ्यां पारावतविहंगयोरिति मेदिनी कपोतः पक्षिमात्रेपीति त्रि
कांडशेषः अलं अलं चापि त्वं ग्रामादिकं यत्कपोतः यदमर्षी कृणोति देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्नित्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण
मध्योदात्तस्यैव यथा मानेत्वादित्याद्ऽ भाले भाद्री पो भवानेति सर्वनाम शब्दोयं कडि कठकरछ जीवने पूरी स्थ कठोरता राधिप
लोऽछन छिविरितिमाघः चकोर पक्षिभेदः किशोर स्मृ हिंसायां षहमर्षणे किशोरोऽश्व स्य शावके तैलपर्णि पथौच स्यात्तरुणाव राम: २६
स्थायां सूर्ययोरिति मेदिनी कपिगडि कपिचलने गडसेचने गडिवदनैकदेशे कटेवर्षावरणयोः पटगतौ पटोलयुति पटोलवस्त्रभेदे

वा कुलक इति धातोरप्रत्ययः । पक्षे उकारः इति भावः मकुरो मकुरोऽपि चेति विश्वः मकुरस्यात् मुकुरवद् पेलो च कुलद्रुमे कुलालदण्डे इति मेदि
नी धातोर्द्विवचनमिति केचित् गुणो गुगागमश्च निपात्यते इत्याद्यङः ग्रामजाले चेति ग्रामजाले चेति पाठांतरं मकुरस्य अमदीर्घो दर्भे कर्बु
रत्नौ कर्बुरः सलले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः कर्बुरा राक्षसी हंतार्या पावलेपनस्य च दृति मेदिनी वपरं वं पुराध्वेति वंपवंधने कुकुर इति कुकु
रादेन कुकुरः कुकुरो मत इति हेमचंद्रः कुकुरः सारमेयेनाथ ग्रंथिपर्णे नपुंसकः इति मेदिनी अजसात त्यागमने आदिदीर्घः आखुरः
वागतिगंधनयोः गुगागमः वागुरा मृगबंधिनी इत्यादिश्च पिंजे यः अर्मे अर्मसुस्ते पणे मसेश्च मसीपरिणामे मसूरा मसुरा वा नावेप्रयाजी
हिमभेदयोः मसूरी पापरोगस्या उपधाने पुनः प्रमानिति मेदिनी पावरो इति कुलाकारलोपः आप्य शब्दस्तस्मिन्नुपपदे आप्नोग
म्यमानायां अश्वश्वाश्वा वित्यस्मात् अतो रुरन्यात्तु श्वशुरो दंपत्योः पितापतिपत्न्योः श्वश्रूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः आवि
अवरत्वणादेमद्ध एज्जायां अविषय इति राजासमुद्रश्च महिषो महान्नुपा मम महिषो विषक्ति उत्तमाला महिषमन्वेनत् टित्वान्डीप
महिषी राजपत्नी रुद्रबीजजन्मनि रोहिणो मृगभेदः स्यात् गोहिषे च तणे मत इति संसारावर्तः वेदभाष्यमिति इंद्रो वृत्रसपत्न सपत्न वि
षीं इंद्रः स्या तत्र विषोधो विरासिन् इत्यादिमंत्रे ष्विति भावः वैदिक निषेधो ओजः याज्ञस्यादिषु वसन्नाम सुत्र विषोपादस्य पाठश्चे
हमूलमिति वोध्यं तविषः पोमनाकारे मेलेः विव्यव तायपयोः तनयोः किलः किल श्वेत्यक्रीडनयोः अस्मादिगुच धातोर्दुगाग
मश्च किल्विषं पापरोगयोः अपराधे पीति मेदिनी प्रतिमदि इपइत्याद्यां मदी हर्षे मुदहर्षे खिदहैन्ये छिदिर द्वैधीकरणे भिदिर
विदारणे मदिस्तुत्यादौ चदि आह्लादे तिमस्मादीभावे मिह सेचने मुह वैचित्ये मुह्नमोहने रुचदीप्तो रुधिर आवरणे वंध बंधने
सुणणे षुरे इषिरोऽग्निरिति आहारस्त्यत्विदिरः पावके रजो कस्यालेपरस्वधे इति मेदिनी मंदिरं नगरे गारे क्लीवं नामकरा
लये इति मेदिनी चंद्रिरोऽनेकपे चंद्र इति च तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयांतरेऽपि च मिहिरः सूर्यवृद्धयोरिति च मेदिनी मुहिरः का
मि मूर्खयोरिति च सुंदरं रुचिरं चार्वित्यमरः रुधिरोऽगारके पुंसि क्लीवं तु कुंकुमास्रजोरिति मेदिनी वधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः शुषिरं
विवरं विलं छिद्रमित्यमरः अर्थोः अभोजने अजिरं अजगतौ प्राणसुत सौत्र गतिनिवृत्तो स्कायी वृद्धौ स्फिरं सायास्त्र ...

नौषधौ ज्योत्स्नायां तु योषितीति मेदिनी कलापादे वा कुल्लकादत्तो ज्योत्स्नाः कल्लोलः उत्सिद्धे स्यान् महत्स्वपि पुवारिणे इति मेदिनी स्यंदे सं
दूमस्त्रवणे सिंदूरस्तरुभेदे स्यात् सिंदूरं रक्तचूर्णके इति मेदिनी विष्वप्रकाशो वितानी षिजबंधने तनुविस्तारे गल्हगतो समीपरिणामे
ष वसे चने स्ववरत्तणादो हुताश्रयारणादो कुशान्म्नकानि येतर्नौले कें इति मेदिनी सत्वाणि कटितं नव इत्यमरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमा
नित्यमरः मंडं दधिभवं मस्तु इति यादवा ई द्वियेषु च पादयो निमहाभूलन हुतो भुरसादि मनःशिलादौ ज्येष्ठादौ विशेषादे विवेके च स्त्रि
चेति मेदिनी श्लेष्मादिरसास्त्रादि महाभूतानि हुणाः इंद्रियाण्यप्यमविकृतिः शास्त्रयोनि प्रवधानव इत्यमरः यः किंचिपापाने अस्मान्
स्मवकितित्वात् पुमा स्थितत्वे अस्मैस्वतुः अगलोतु विमकृते संतो ऽन्नार्थे तुः क्रियते अन्तनायज्ञं यज्ञस्तु ऊर्जनी नामित्यादिः अन्तर्वर्षादि
षट्सु च स्यात्रिवेमासिचपुमान् इति मेदिनी अस्तुः स्त्री कुसुमेपि चेत्यमरः कमिति कमुको तोमनसाविजनी प्रादुर्भावे गेहादेमा
27 दौषे यात्राप्रणे हिंगतो कलिग्रहणे प्रपंचार्थे अजिह्वशिव्यादिना कुमस्त्यपेतु कि सिद्धत्वात् मंतुरिति मेतुः पुंस्यपराधेपि मनुष्ये पिप्रजा
पता विति मेदिनी गातुर्नाको किलमंगे गेयपवे त्रिषु रोषणे इति च मेदिनी भातुर्ना किरणे सूर्ये इति च वायः किं चा ए इज्ञानि शामनयो
अस्मात्तु धातोः किरादेशश्च के तुर्ना सद्रूपलाका स्मिहो स्याल्लेपलक्ष्मी णोति मेदिनी मासीसे अश्लक्ष्या सौ अघः पारी रमितित्वाभि
लषितार्थश्च आप्तत्वात् अत एव यान विशेषवाचकस्या ऽप्यार्थे मशब्दस्य अभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः वसेः वस
निवासे कत्नः डु कृञ् करणे कतो कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः कतुर्यज्ञे मनो पुंसीति मेदिनी एधि वस्यो ष्वतुः एयर शोवह प्रापणे
चित्वादंतोदात्तः स्योनं पत्ये वद्दंतु अ राणुष्ठा वहत्तु पार्थिके वृषभेपुमानिति मेदिनी जीवेः जीव प्राणने आत्कन् जेवातकः पुमान् सो
मेलषकायुष्मतो स्त्रि षधि ति मेदिनी कषि वामे कषविलेखने च मुस्मद् वे नतु विस्तारे यनुथान्येरभसको शस्य माह कषी पुंसी ना
दिकर्षुः प्रमान् करीषाग्नो स्त्रियां कुल्याल्पखातयो रिति मेदिनी चमूः सेना विशेषे च सेनामात्रे घयोषिति ति मेदिनी स्त्रियां मूर्निस्तनुस्त
नूरित्यमरः सजूर्वणो जि वियुतिस्त्रियां स्वर्गे वियोरुद्रे इति मेदिनी खर्जः कीटां नरे न जीखर्जूरी पादपे के डामिति च मृजेः मृजुष्वुद्धौ
अस्माइः स्यात् शृथ्यपवादो गुणश्च मर्जूः स्त्री पुंसोधावकेपि चेति मेदिनी वहो यश्च वह प्रापणे वध्वः स्नुषानवोढा स्त्री भार्यारणको

अ॰को॰ गन्नासु चेति विश्वः। पृथकामदिशाश्च वधूरिति त्रिकाण्डशेषः। कपेण्व्वुप्ववकपर्णिके निदंडको ऽहं सार्थे ऽस्मदः स्यात् छप्रत्ययेन तादेशः कच्छा
३॰का॰ लुपामयामावि चार्विके त्यमरः। णिलक्रासि कप्सगतो पदगतो ऽनुगतो का सूर्विकल्पवाविस्यात् तथा चात्मायुधे स्त्रियामिति मेदिनी कासूः
२७ शक्त्यायुधे रुजि कुञ्जो विकल्पवाचिस्यादिति हेमचन्द्रः। अणोडुप्रत्ययेण्डकः शब्दार्थः। अस्मादुः स्यात् सत्वाणि उपधांतादेशः नन्नि
लंचेः लवि अवसं सने मलेवलेजले इत्यन्यानुः। केप्स्यर्दिसार्थो ऽनोडदूच तत्स्वननत्रयायोः तदूरिति नेहूपी तिनेदूवसनादावितिप
शिरार्णतुवाकुलवानाम्नीयंलरत्याडुः। केचित्तु डुभावे यनोडुक्तेति पठित्वायानो डुगाभामतामाडुस्तेषांतुधातोर्गणः। दुर्लभः। दुग
गमात्वर्व यस्मात्तं तद्यपिभवनीत्येवं कारश्चवलेने व्याख्यायकागुणः। साधनीयः। दरिद्राले। दरिद्राडुर्गतो ऽयम्व आश्वेति भोजदेवस्तुर्गा
लोपप्रतिरेफादिकं पदं छित्वादेशावाव्यानरिश्व आश्वेति व्याख्यानेदूडः। दश्च इश्च आश्चेति व्याख्याने तु ऋंलवाधेत्यसदेशसेतिदि
तीयस्येवरेफस्य लोपादूडू रितिमूगया दिव्यात्कुपत्यये दडुरित्यन्ये दडुलो दडुरो गोधादित्यमरः। अस्यं च त्वारि ऋपाणि नतिरतीगा
त्रविदोपेप्स्रधुणाल्द कुत्सायां ऋंदूहंम्न आदेशधने नृतिष्णपोः कृतिरुयनन्नादिश्वहूणंन कृतं वे चित्र्यार्थं मेताडुः लान्नादाने कपर्दे
डुधान्न्धारणशे कर्कशदीः पीतनकर्मणि विधिप्स्वः। कत्वंच ऋं दूर्वंधनामिति ऋंदः। हैयंस्यात् गंडे प्रभेदेभ्यणश्वचेति मेदिनी ऋंड
कोहस्ति निगडेइत्यमरः। संज्ञायां कन्केण अतिरूस्वः। केचित्तु प्रमगतो ऋसदुर्कं ऋंदूर्चं दिक्रितिव्याचख्युः। दलीं ऋंपइतितुदादि
रयंदंभतीतिदंभः संदर्भे कर्तेत्यर्थः। कथ्यकइत्यन्ये केयरमलानुरोधेनास्यपाणिकूड्वदित्युक्तं माधवादयस्तु ददद्याद्वेउपपदे
भुवः कृप्रत्यया उपपदस्य हस्वादेशो निपात्यते मक्राद्रवार्थे कदन्ति तिन्नांत मव्ययमुपपदे रूप्त कृसर्पः कपिचेति व्याख्यायहूक
रेतियणिवर्णाभूव इत्यप्रयोमा डुः दूस्योपीति अतएवविक्रमादित्ये नोक्तं तत्स्यात्र चोः फलमसौनदीभ्यमवर्त्तत इतिकेचित्तु
परिणतजं वुपलोपभोगरूपाऽऽतिभाश्च विश्रयोगं हस्वांतत्वे साधकत्वेनोऽऽजनुसन्नाइको हस्वोऽऽइस्वृत्त्रपदाधिकारस्य दू राम॰
ह विधायकसूत्रेणगतार्थत्वात् दिधिमितिकेचित्तु एधातोरेतंधित्वं प्रकृचानि पात्यते दधात्यसौदिधिषू रित्याहुः। जुनर्भूरिति २७
पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विरित्यमरः। द्विरूढा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः। उज्वलदत्तोत्तं पाठमाह केचिन्नित्येतच्चैके पदमापवादिगंग्य

लं.वो.
उ.क्रू.
२८

स्त्रा सा बार यौ रवि क्रमो वप्सु नरा सलिले तु नडं सकमिति मेदिनी मुसलं स्यादयोग्रे च ढं नडं सकयोः स्त्रियं ता मुसल्या मा ... गो
ऽदगोधिकयो रपीति मेदिनी मूर्द्धन्यमध्योप्ययमिति नलीदेशना मुस खंडन इति धातोर्वृत्यां तेषु मूर्द्धन्यांतेषु बोपदेवादिभिः पठित
त्वात् प्रज्वलद्दन्तादयतालव्यमध्यमप्याहुः अतएव मुसलो मुषलोपि चेति याधौ तालं लगेः लगिगलो अस्मात्कलप्रत्ययः बाहुल
कादित्यनुषंगाल्लच्छिरिति भावः एवमग्रेपि मुडागमो वा कुलकादेव कुटिकणि कुटकौटिल्ये कुशागति शासनयोः कुशत्वे अस्मात्क
लप्रत्यये गुणेनेत्याशंकाद्वा कुलकादिति कोमलं मृदुलं मृदुवा कुलकादन्यचापि बोध्यम् लघ्य या कुमश्लेषणे दंस्यां तोयं बोप
देवमते तु तालव्यांतोपि गुणः कोशलः कोषलो वा देशविशेषः हृकेत्वाशलेति सन्तेतु दंत्यांत एव सांप्रदायिकः संवसंबंधे शंव च सं
वलं शंबलं शंवलोऽस्त्री संबलवत्कुलपाथेयं च मत्सरेऽपीति मेदिनी कदिन्या कालेन लोपः गौरादित्वात् ङीष् कदली मंदारो लिनक
पूरकदलीदलसंकुलया विश्वम्भायमम्भायमानानां कयंतीमिवाद्यमाणामिति काशीखंडे अजादेराकृतिगणत्वात् टाबपि कदला कदलोप
स्या कदली वल्लो पुष्पं भारते पथ कदली पताका मृगभेदयोः कदली विविकायां चेति मेदिनी कुश इति सोत्रो धातुः कुशलः क्षो द्वि
लेत्रिषु क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तो च नपुंसक इति मेदि कमुकांतो कमलं पालिले ला भेजलजे व्योम्नि भेषजे मृगभेदे तु कमलः कम
ला धीवरस्त्रियो विश्व मेदिन्यो मंडिभूषायां मंडलं परिधौ कोटे देशे श्वा दशराजके इति मेदिनी कोठो मंडलमित्यमरः विंबोऽस्त्री मंडुलं
त्रिविति च मृजेः मृजूसृ ... मलोऽस्त्री पाप विट् किट्टेष्वृपलोत्वमिथ्ययव इति मेदिनी चुपेः चुप मंदायां गतौ चपलः पारदे मीने चा
रके प्रस्तरा तरे च चपला कमला विद्युत् पुंश्चली पिप्पलीष्व च नपुंसके तु शीघ्रे स्यात्वाच्यवन्तरले चले इति मेदिनी शाकिराम्यो पा
स्त्रः शक्तो शाम उपशमने शकलं खंडे रोहितादीनां त्वचि च लघोगात् धवली मत्स्यः मत्स्यानसकलानि तिभाष्यं शाकलं त्वचि खंडे
स्यात् रागवस्तुनि वल्कले इति मेदिनी छो छेदने छागलं नीलवस्त्रेना छागे स्त्री हृदुदारके इति मेदिनी जमे तांडः जमिति प्रस्ता
हारः दमु उपशमे रम क्रीडायां लतु स्त्रवदारणे मनुज्ञाने संभक्ते अवगम्यादिषु अमगत्यादिषु वण दाने गम्स्टगतौ गदानेय गाध्य च राम:
वहारे स्तुत्ते च काशिकायां तु डिम्भक एमा स्तुरित्युक्तं जमृ प्रत्याहारस्तु नस्वील तः अष्टाध्यायांतस्य विषयाभावात् द्वंद्व इति वा २८

विरूढं स्मृतमेव हेमः स्त्रीसपीचक्रयोरिति मेदिनी मरुतो मरुन्प्राणस्त्यागे मृ नितरां आम्यामुनिरिकारस्तकारः खेत्संज्ञापरित्राणार्थः
मरुदिति प्रज्ञादित्वादणि मारुतोपि मरुतस्था ज्योपयञ्जुत्पन्नो शिलपाचविक्रमादित्यकोशः मरुतः स्पर्शनप्राणः समीरो मारुतोमरु
रुदिति कोयंवा तिसदात्ति ण्णस्य मरुत इति रुविराजप्लोके त्र्यनुपपत्तिमत्वा दाक्षिण्णस्य पवन इति पाठं केचित्कल्पयंतस्त्यन्दस्वा
न इति विवेकः गरुदिति यवादिर्यते नास्मात्यरस्य मतुपो मस्य वत्वं न यस्तेन न वत्वं न गरुत्मान् गर्भुदिति गमुत्स्त्री स्वर्णलतयोरिति मे
दिनी स्वेः स्वन्तु सौ वर्त्मेरिति चरेवर्षावर्ण्योः स्वस्त सन्तरणे स्यगतो रुहवीज जन्मानि विप्रकोशस्यामाह हरिदिति हरिद्दणौ स्त्रि
यां पुंसि हयवर्णविशेषयोः आस्त्रियां स्यात्तृणे चेति मेदिनी जन्माते ति एले नग तेरोरो द्विरूलोरिरमयि ग्रमगृपयस्य वपषे ति अपदंत
मयोगोव्याख्यातः दो हिरंजनं गांललनामेदे स्त्रीलार्क इति मेदिनी नाडे तङ्आघाते एवं नः तदिन्तं स्त्रो दामिनि विद्युदित्यमरः पामेदामउ
पपामनेवाकुलका दितिय पापिनेड गीकलीत्यंनेनेव उभावस्यासि त्त्वा दिद्रुनेत्येन व उक्तं न पापिनेड रमनादावि तिपरिगणनाद
(कुलश्च हलामाधि त्यैव अभावोपि साधितः पाठः स्यात् सिंगोपतोन्मारुपांडवर्षवरे तु तीयप्रकृता चपीति मेदिनी कमेः कमुकांतो
कमठः कच्छपे पुंसि भांडभेदे नपुंसक इति मेदिनी जरठ इति जरवमोठा नोजरठः कठिने पांडे कर्कशे प्यभिधयवदिति विश्वमे
दिन्यौ जरठः कठिने जीर्णे इति वैजयंती रमेः रमक्रीडायां णमेः णामउपशमे पोलो निभोललाटाः स्मिकेचो न स्त्रीत्यमरः पेरवः
कं वोनयोपि न्नाभालाख्ये ति दिपिम्नखे इति मेदिनी करोः करोगले रंनिधाने ध्वनौ मदनपाद पे इति विश्वमेदिन्यो कलः स्य
प्रीणने फलानि करइति त्रिफला निफला कसे तिविश्वः त्रिफलाणामदस्मा नाप्त्रित्रि फलामाद इति द्विगोरिति सूत्रे रक्षितः पाये
णायम्याकोशे ज्ञ बा दिम्पः हरु से पल गतौ स्तगतो तस्यव ननरणयोः पञ्चाला चरवर्णो स्य वृषला अनपन्यातप्रसमरः वृषलस्तु
रगो मूढ इति हेमचंद्रः पललं तिलचूर्णे च पंके मांसेन पुंसकं ना राक्षसे इति मेदिनी कलमयस्य स्यकित्वादाह वाकुलकादिन्ति सरलः
पूतिकाष्ठेनास्पोदारा कयो त्रि विति मेदिनी सरला विरलायंधनार्थं हेकलिङ्गमाः नवामीन वयं नागा आस्मिन्संसार कानने
इत्यपि प्रयोगः कमेः कमुकांतो न्यसातरवादित्वेन कलमस्यार्थे वाकुलकादित्वन्नु य ज्यनेइ ति कुल केवलो नागराजे स्यात्स्त्री

त॰ टी॰ शु॰ क्ष॰ २९ इति उज्ज्वलदत्तादयः एतच्च कुलालवरुडकर्मारनिषादचंडालमित्रामित्रेभ्यश्छंदसीति चंडालात्स्वार्थे अण् । विधवावार्त्तिकेन तज्जा
प्येण च सह विरुद्धमिति बोध्यम् तस्मिन्विषये तमुक्तौ विनाशपवेशने विडस्त्राक्रोशे मृगाहिंसायामं कुलसंस्थाने कपिचलने निर्देश
स्त्रलोपः पलगतौ पचि विस्तारे तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे इति मेदिनी विशाला त्विंद्रवारुण्यां उज्जयिन्यां तु योषित्स्पर
त्तभेदे ओंस इष्थुले धमि भेषयवदिति मेदिनी विडालो नेत्रपिंडे स्यात् वृषदंशकके पुमानिति च मेदिनी स्त्रीतु विडालो मार्जारो वृषदंश
क इत्याखुभुगित्यमरः मण्डलं तु लदेह क्लीवं पुंनपूवे सकृतोर्विसे इति मेदिनी कुलालः ककुभे कुंभकारे स्त्रीत्वं जनांतरे इति च मेदिनी कु
लालो वन्ककपथहिणि ककुभे कुंभकारे चेति हेमचंद्रः कपालो स्त्री शिरोस्थि स्यात् घटादेः शकले व्रजे इति मेदिनी विश्वप्रकाशो पं
२१ चाली अनिकागोष्ठोः स्त्रियां तु भूम्नि नीवृत्स्त्री इति मेदिनी पथले रथिकाल्लन्त्यादे चध्वरे इः इत्यात्वं शालाशलचलने अस्मा छत्रिशा
लासेना सुरा छायाशालानिशानामिति निपातनात् स्त्रीत्वमिति न्यासः शाला तु स्कंधशाखायां गृहेगेहैकदेशयोः नागेषे इति मेदिनी
शलेतेंचच पत्याग तौ पलिणी त्वथलत्वलं पतंगः शालभेण लिभमेदे पत्सिस्त्वयोः क्लीवं सक्ले इति मेदिनी सत्तेपारद इत्यर्थः तस्मा
त्तन्नवनतरणयोः लक्ष छेदने लवंगकुर्भिः लवंगस्तु रगादीनामुत्फाले वस्त्रभंगयोरिति विश्वः लवंगदेवकुसुमे इत्यासूतिगणो यमुवि
डादिभ्यः विडस्त्राक्रोशे मृदद्दोदेल विलेपे पृभ्यः अंगच् कित्स्यात् विडंगस्त्रो षधिविशेषः इति उज्ज्वलदत्तः विडंगः कृमिसंघघ्ने
विडंगो नागरेन्यवदिति विश्वः विडंगस्त्रिषु भिज्ञे स्यात् कृमिघ्ने पुंसस्लपुंसकमिति मेदिनी मृदंगः पटहे घोषे इति च कुरंगो मृगविशेषः
वाहुलकाउत्वचेति कुरशब्दस्त्यस्मादंगच् लस्यकित्वेन गुणाभावः इत्यन्ये रस्त्रो : रगतौ हजवरणे सारंगः पुंसि हरिणे चातके
चमतंगजे शबले त्रिष्विति मेदिनी वाहुलको न्नन ये अयनारंगः पिप्पलीरसे यमज माल्लिनि विटे नागरे रंगदुमे पिचे इति मेदिनी
नृगम् गम्लृ गतौ अदभ हलणे वाहुलकादस्मगस्यादिषु अस्मादपि गन्त्वं गंगा अउपायेच पनीके चामधाने दे अंगो देशविशेषस्या पम॰
दंगसंबोधने शयमिति विश्वः अंगमाने प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति क्लीवैकत्वे त्व प्रधाने त्रि ष्वं गवतिचांतिकेइति मेदिनी छा २९
प छो छेदने पुरु पवने खंड भेदने छायते छिद्यते यज्ञार्थमिति छागः प्रयत्ने पुरु खमनने नेति पूगः पूगस्तु क्रमुके हंद इति मेखड्गोगं

डुलकालचुट इति नेत्संज्ञा दंदो स्त्री लगुडेऽपि स्यादित्यमरः वेडा समुद्रयानपर्णी च विधवायां च योषितीति खंडो ऽस्त्री शकलेऽनेनेक्षुविकारमणि
भेदयोः मंदः पंचांगुले शाकभेदे स्त्री वेतसमस्तु निवेडा तु पांसुलायां स्त्री निष्ठ्यूतहस्तादिवर्जिते अमेति संप्रयोगं यातीति अनेनेति अंड आ
ण्यवयवः पंडपस्यादि संघाते नस्त्री स्यात् गोयतो भमानं शादिरूढा जायापत्या इति शंडशब्दः लालव्यादिरपि संघाते वर्तते तालव्याशयेनम्
तालव्याह तालव्यादीत्यमरमाले गंडः स्यात् सिते द्विनि चिन्हवीरकपाले गुडस्य भ प गंडुकंदे चंडोनीतिरत्यौ पदलेयम किंकरे देवयो
चंडीकात्यायनीदेव्यां हिंस्राकोपनयोषितोः षंडः षंडे धिषिस्त्री स्यादिति मेदिनीफलणानो फंडः पत्रादित्वात् रल फांड मुदरम् काद्भिप्य
कित् कुणणक्षेपकरणयोः कुणड मिति इह कुंडमिति भाष्ये णानुस्वारमेव लिखंति तत्तु प्रमाद कृतं एवमन्यत्रापि बोध्यं डिस्य कित्वात् नगु
णः अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः स्तुनभवति वा कुल्मका संज्ञा एवंक विधेरनित्यत्वात् कुः कुण्ड मन्यत्र लिये मानमेदेव जलाशये कु
ण्डी कमंडलौ जावालः पतिवत्नीसुतेऽमाने पि वरेलुननाम इति मेदिनी अमृते जारजः कुंडो मृते जारजः कुंडो मृते भर्तरि गोलक इत्य
मरः कांडुमिति फरसुकोलो अनुनासिकस्येति दीर्घः कांडो स्त्री दंडवाणार्ववर्गावसरवारिभ इत्यमरः अर्वाकुत्सितः अत एव कांड स्तंबे
तरुस्कंधे वाणे ऽवसरनीरयोः कुत्सिते स्तम्भिनाडीं दे देहिसिनस्त्रियामपि ति मेदिनी गुड अव्यक्ते शब्दे गुडो गोले क्षुपाकयोरित्यम
रः गुडास्नुहीनलकेशाय स्याद्गुडाकेशः शिवः जटाधारित्वात् गुडः स्यात् गोलके हस्तिसन्नाहे क्षुविकारयोः गुडा स्नुह्यां च क पि
लाटिकायां च योषितीति मेदिनी गुडाकानिद्रा तस्या ईशः इति वा जितेंद्रियत्वादित्यभावः स्यात् इति हागति निर्वृत्तो च ते याचने मृ
जम् क्रौंचला सिद्धे आलच आकारश्चित्वप्रयोजनः चित्वरं वा धित्वा पनेआयुरन्तात् थीमित्येके स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली
स्यात् पाटलौ खयोरिति मेदिनी चात्वालो यज्ञकुंडे स्याद्र्भे चेति विश्वः मार्जालीयः स्मृतः पट्टे विडाले कायशोधने इति मेदिनी
पतिवेदि पत लृ गतौ चडिको पे पतंत्यस्मिन् नरके णपातालं उपधा हृद्धिः अधो भुवनपातालबलिसद्मरसातलमित्यमरः पातालं
नागलोके स्यात् द्विवरे बडवानले इति मेदिनी चंडालः इति इदित्वान्नुमि अनुपधत्वाभावान्न वृद्धिः माथवे नत्तु पति चंडि स्यामालन्ति
निपतिता मा तालशब्दे वाडुलका हृद्भि मुल्का अपर्याचास्त्वानिति किंपाचिवत् पाठेतु चंडमलशब्देऽपि वृद्धिः स्यात् तदनिरमसानर के

न.वो. ७.कां. ३०

धरेपल्लुमतीयस्त्वेषु निपुनार्यां स्त्रियामथनामीस्त्रगालीवद्धाणाक्षिमीकरभीपुत्रे तियशो ऽन्त्रौ यशके व्यहनिधिसंख्यालैर्वजेनानागे
इतिचमेदिनी पलरुजा वामिति अथमंतस्यादि मानेच मत्यये तु नकारांतः पादः स्यमः शोषयपदमाचे त्यमरः राजयक्ष्मेवरोगाणामितिमा
घः पदमस्त्रा यिपरिहाणायपाविति रघुः अनजकारपकारयो र्भेदाग्रहे गजलमलहस्तनयोरिति उज्वलदन्ते नोपन्यस्तं तन्मतं स्वचव
र्गतलीयादित्वात् अतएव अन्नलो ऽप्यंते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां कुकादधिमत्वासर्वस्यादिति मंत्रेपअमशब्दां तस्यादित्वं जल ... कीडन्
यममाण इत्यादिमंत्रे तु जलत्वं छुन्दस्य च वर्गतलीयादित्वे वेदभाष्यकृतो व्याचख्युः नेमः कीले ऽवाधो गर्त्ते प्राकारैकेतवे ऽपि चेति मेदिनी ने
30 मस्त्वर्धे प्राकारगर्त्तयोः अवधौ केतवेवेति हेमचंद्रः जहातेः ओहाक् त्यागे जिलंइति मन प्रत्यये स्यसन्वत्वात् द्वित्वे सन्यत इतीत्वं जि
ह्मस्तु कुटिले मंदे क्लीवे तगरपादपे इति मेदिनी अवतेः अवरक्षणादौ ओणाप पंगीकृतो ऐये इति विश्वः आसेराच यपुन्न दने अलो
मन्यातो एकार अकार आवामः स्वरे संवसथे वृंदे शब्दादि पूर्वो ऽकः इति विश्वः शब्दादि पूर्वको ऽशमथवाल्होदे शब्दग्रामो गुणग्रामः यथा ग्रा
ह्मादि पूर्वी वृंदेऽपि ग्राम इत्यमरः संपूर्वी यथ अत्तउक्तं संपूर्वः संयुगे स्मृतइति आविसिवि अवरक्षणादौ विवृतं तु संताने क्षित्रं घने ऽपुंसि
यो षणे एभ्यो मन्यात् सचत् ऊटादिकं पूर्ववत् ऊर्मंनगरमिति त्वेकतु मिति मंत्रे ऊमास्त र्यकायज मानाइति वेदभाष्यं हायिवा ऽङ्गलका
लहू स्वत्वे उणा उमा ऽजसी हेमवती हरिद्राकान्तिकीर्त्तिषु इति मेदिनी स्थमोरायशेति सूत्रेणं तु रित्यनेतिलिङ्गमः सर्वनामगणे पठितः पु
अंतेजो सिस्वर्थे नाइतिमेदिनी पुष्पेबलमितिवेदभाष्यं इषियुधि इषगतिहिंसादानेषु ईषगतादाविति केचित् ईषं युधसंप्रहारे निधी
शी होदसु उपक्षये पयोड ऽगलो धूञ् कंपने षुङ् प्राणिगर्भ विमोचने षुप्यतइति षुध्योधनुषिसंयुगे इति मेदिनी वसंतु यजमाने स्या
दपिचीरेकुलावानेइतिचत्रिपुष्पामौहरिनक्षौषधामास्याञ्चारिकानिशाइत्यमरः ... स्यवारि देवद्दारके पिचेत्
लस्महरितोऽपुंसि स्यात् तद्वत् त्रिषु मरीचे सिंधुलवणे क्लीवं स्त्री ... विकोषधौ अप्रवृत्तंगनाभ्यां च प्रियंगावपि गुग्गुलौ यमुनायां रामा. ३०
क्रियामाशयां ... तिकोषधे नीलिकायामपि तिमेदिनी ईर्म मिति ईरगतौ अणोस्त्रियामीर्मरुक्त क्लीव इत्यमरः वाऽङ्गलकाज्ञ न जन
नइत्यस्मादपि जन्मरुहवीज ऊन्मनीतिनिर्देशात्मनिने लोपास्तु संस्तु नांतः जनुर्जननजन्मानी त्यमरस्तु अकारांत नकारांतो भयमा

उरुः शृंगे स्यात् तिस्त्रिं पोवंउके पिचेति शब्दलरं गी ली खड्गो गंडकः शृंगा सिबु कभेदे च चंडके इति मेदिनी । तुभ्र ज्याधारण पोवलयोः किदि
स्मनुवर्त्तनात् किरूरुण मिहस्य शार्थ भंगो धूम्या रविद्रु योः मधुव्रते भंगराजे यं सिभृंगं गुडत्वचो ति मेदिनी शृणाते ः शृद्दिंसायां अस्मात्
गत्याती ः ह्रस्वत्वं प्रत्ययस्य तु कित्वं तु डुः शृंगं गप्रभुत्वे पि पशेरेचिन्हे क्रीडांबुपर्वके विषाणोत्कर्षयोः स्यात् शृंगः स्यात् कुवेरी शृंगके स्त्री वि
षायां स्वर्णे मामेदयोः कापभो पर्याय इति मेदिनी शृंगं विषाण इति माला अनं शैलाग्रे जलयंत्रके भोभो वर्षिस्वर्णा नां भेदे शृंगी मत्स्य पक्षस्य तस्मिं
नीकोपः । गणशकुनौ शृणाते ः शकुनो वा चो गण स्यात् तस्य नुट् च वा गिनीतो तिधातो हं किः शार्ङ्गः पद्गीषाङ्गं धनुरिति शृंग स्यविकार
इति वोध्यं मुदिग्यो ः मुदर्दर्षे गर्भनिगरणे स्त्राम्यांय प्यासर्व्यं गकग इत्येतो त्लः मुञ्जः स्यस्वभेदः गर्भो मुनिविशेषः स्कंडन्तु रूञ्जकरणे स्तग
तो भञ्जभरणे स्कन्दरणे कंडो मधुकोष्णा सिकारंढे मुदलादके ति मेदिनी करंडो प्यं नराचेदो समहत्सु खरोगयो रिति विश्वमेदिन्यौ वाहुल
कात् त्सञ्चनलरणयोः शिपत्तो पिलरंडो बद्धिपोसल बहुकाण्डिके लवे इति मेदिनी शृह्लं सायां दृविदारणे भप्रमत्स नदीस्यो ः शरत्
स्त्री वत्सरे प्युलो दरत् स्त्रियां प्रयाते च भयपर्वतयोर पि भयेच स्त्री भास्वरे योना विति मेदिनी उरौ च चं व प्रमुलां भिके इति मेत्र व्याख्याभ सङ्गइ
ति वेदभाष्यं जायन्यापत्नीः संपाजयं ति भसदी यास्तियइत्यन भसंगुण मितियाख्याला ः दृणाते ः दृविदारणे दृषन्नि घो घणाशिला
पदषत्सरयो स्त्रियामिति मेदिनी त्यजि त्यजहानो तनु विस्तारे यदेवभ्रजादेश्चादेशादि ति अदेधित्वा हिलोपः एशेः इणगतौ अस्मादद्दि
स्तस्यनुट् द्रिणः एतद् सर्त्तेः सगतौ लंघेः लषि शोषणे पारयतेः पारतीरकर्म समाप्ती चुरादि पारगि ति णिलोपः कुत्वं प्रथः प्रथप्रख्या
ने पियः जिभीभये प्युष्पासि न्यासदोपणे ब्रालिस्तु चरगतो हृत्स्तु तो पञ्[illegible] मिपवे कुदंगादव्ययोः सगतो यज्ञधारणे हिलोपट् स्पश
द्वेभादी ती पाणाप्यणे वा गतिर्गयनयोः पद्गतौ णीञ्प्रापणे सोमस्तु हिनदीधितौ वा नरे चकुवेरे च पित्रदेवे समीरणे वसुप्रभेदे कर्पूरे नी
वे सोमलतौ पया विति मेदिनी हिंसति देवतो हृत्येन त्रवि ः मलेपः धर्मो ऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कतो स्त्रहिंसो पनिषन्यापना
पनुयमसोमपेइ निदेवतो हृषेन त्वधर्मः पुण्ययमे न्याये स्वभावाचारयोः कतो इति विश्वः द्रोमं पर्द्रे दलेः स्त्री द्रोमं वल्कल जो गुके शाल
त्रेःस्त्र सिजेइति मेदिनी भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ इति च वा सस्तु इति प्रहरे चयमेष्यके नित्य इति च वा मंथने धंसिहस्कामदेवे पयो

ल॰ बो॰
उ॰ ख॰
३१

नेरघट्टो लिहू प्रीतो मुदृढे चिते मुत्री बंधने उकारस्य दीर्घत्वं वकारस्य यकारः इति उज्ज्वलदत्तः दृप्तस्तोऽष्टुधो मस्ते: सकारस्य
शकारः तस्य ज एव नजः माङ्माने पदेच आमहणे जनी प्रादुर्भावे दृक्षोद्विगतिरक्षो: पुनिम सप्तां लाइति वायं निर्दिष्टत्वात्
केचित्तु नित्यं स्त्रीलत्य उलभादीनां सस्य श्रंतोदात्त निपातनम सार्कुस्तुंगोरवग्रस्त मित्युपेदितं श्वेति उकारलोपो निपात्यते एव
ति सोचेत्युपधा दीर्घः उनहन्त्येति नियमात् षणो णत्वम इत्यादौ न दीर्घः लोदो बाधिदो णाकृयोरिति पादत्वः मर्दं इति मूर्धन्यनामन्त
केचित्तु यां मित्यमरः मज्जेति नकारांतो यं टावंतो याप्युपगम्यते उपमयाशोभे भूष्णाधिमज्जो मज्जया सहे ति द्विरूपकोशात् अर्थ
मालुप मान्तर्ये पितृदेवांलरे पिंचेति मेदिनी परिजायत इत्यादि एलजुदृणापादी स्नान रोधेनोक्तं परिज्मानं सुवरथमिति मंत्रस्य
वेद्भाष्ये लुपरिज्मा परिगतो गंतास्मज्जेः परिपूर्वस्य स्वन्नुक्सुम्नित्या दिना मन्प्रत्ययः अकारलोपः आयुदात्तत्वं च निपात्यतः
स्तुतं उज्ज्वलदत्तस्तु परिज्वेतिपठित्वा ज्युज्ञिसौत्रो धातुः परिपूर्वः यणादेशः परिज्वा चंद्र इत्याह तन्त्रस्य विरोधात् उपेन्द्रमालरि
श्वेति सा मस्या ह्यलुक्इहभत्वविषये संप्रसारणं न भवति भ्यययावे ति सूत्रे अभिव्यक्तलरत्वेन कुकुस्वाच कस्येव स्वणत्वस्य लदं
तस्य चयदणालूलेनमातरिश्वनः मातरिश्वनेत्येव इदसूत्रे इतियावत् आयर्षीस्तेनान्यभोपि यथा दर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः द
शपाद्यांतु इति मेदिनीन पठ्यते ३। मुणादिषु मध्यमः पादः ~~हन्त्येव इदसूत्रे इति तत्र आयर्षीस्तेनान्य~~ भाङ्क्ष्मुत्कारणे ह्न्त द
रणेकरेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे इत्यमरः करेणुर्गजयोः स्त्रियां ना सिमते पजे इति मेदिनी गंधद्रव्यमिति कलापश्वेतिवोयम् कलापस्तुस
तीन्यस्येत्यमरः हरेणुर्नासती नेस्त्री रेणुका कुलयोषितोरिति मेदिनी विश्वप्रकाशो हनिकुषि हनर्हिंसा गत्योः कुषनिष्क
र्षे गौनि प्रायणो रमक्रीडायां काष्ठदीप्तो कुष्ठं रोगे पुष्करं स्त्रीतिमेदिनी कुष्ठं रोगे सुगंधे चेति विश्वः नीपनीथ मग्रवानं स्थला
स इति मंत्रे नीप शब्दस्य अंतोदात्तत्वं वाकुलकालनीपेनीपे स्तोत्रे इति वेदभाष्यं स्पंदः उमान वम वेस्पंदने वेत मे पिचे ति मेदि
नीरथः स्वास्पंदनेनायेवरुणोवेतसे पिचेति विश्वः काष्ठाराहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः स्थानमात्रे दिशि च स्त्रीदारुण्यो सान्त राम॰ ३१
ड्वं सकमिति मेदिनी अवेडुमभ्यारलोपोपेषणयोः अवमम्योय ज्ञावसाने अपिकुषि उपदाहे कुषनिष्कर्षे गोशब्दे अगतो

31

धारणः ॥ ऋजिष्ठे निर्वाणे स्वच्छन्दी स्यो निजानि पाने हम्भो मकरकवर्गे म्लाना देषाः स्वर्णं तु कांचने लोहे इति विश्व मेदिन्यौ निर्गतं तीक्ष्णं दैन्ये।
हनस्त्रिं सागसोः अस्मान्मरुधा नो हिंसा देशाघ्र हिमं तुषार मलयो द्रवयोः स्यान्न पुंसकं पीतले वाच्य लिंगं इति मेदिनी भिषः त्रिभीमये
विभोत्यस्मादिति विग्रहः भीष्मो गांगेयः घोरयोः भीमो ऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्यमपांडवे इति मेदिनी घर्मः दूत्तरणदीप्त्योः श्रीष्मः ग्र
स्वस्यदने घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे प्यूष्मस्वेदांभसोरपि श्रीष्म उष्मर्तुभेदयोरिति च मेदिनी मधोः प्रथमत्वात् पित्रान्तो पृथिवी प्रथवी पृषो
धरा सर्वसहा रसेति शब्दार्णवः अथ पृथुधि अपप्रख्यातो लवः अल्पे कणा निमीलने खट्कं स्ताया विशमवेषाने अम्बुः पुंजाति भेदे च तुरंगे
चखमानय मेदिनी अम्बुः प्रंभे दवाजि गोविति विग्रहः लक्ष्णाकरं त्रभेदे स्यात् फलेः वयो खगोत्तरे इति विश्व मेदिन्यौ कुरावः पापे मुनौ पंसीति
मेदिनी किं एवं वीजाघसो धुमु इति च लक्षातेपाय नार्थ्यमि कां स्यते इति पक्षा विश्वाप ति विषां या स्त्रो जगति स्यान्न पुंसकं नानार्थ
ध्यां पुंसि देश प्रभेदे पाविलेत्रिथिति मेदिनी इण् इण गतौ गीहुस्व घो घोवं सुलमिति वे रभाषां पोतं मेद मित्सु ज्वलदन्तः सर्वनिघष
स्र गतौ घृष संघर्षे रिष हिंसायां लष कान्तौ पीडु स्र पे यट गतौ कन स्पर्धायां शब्दे च पदे ओहाङ् त्यागे हूस शब्दे तं च शाखोनकत्वा
चीत्याहं पां त्यनेने ति उज्वलदन्तस्तु यजादेश स्मादो जकारस्य दकारः यकोयजमानः स्याहदवे दिक निघंटो महल्लाम सुपक शब्दः पवि
तः मलोपकं उरणोपक मृहांतमिति वेत्स्याथें लोहस्याखादने लिहयनये तिजिका जिज्ञ मे दुग्ध गमः जि कारसने स्यु ज्वलदन्तः श्रीवे
तिमृनि गरले च्याज्ञुस्याशो मीडु हिंसायां मीवेति रेदेतु अभीवेति छित्वा अमरोगे इत्य स्मात् ईडे स्तुतौ अमीव हा चास्तेष्यतेइत्या
दिमंत्रास्याना नुकूलाः सन्नक विदोपे गृविगरणे गृहिंसायां रवि दारणे गर्वो अहंकारः पार्थो सहः कनिश्चु शुभिष्णो वृषु सेचने नत्र
त्सूल दालन्नुकरणो राज दीप्तौ पदि गत्यर्थः पुत्र्याभिगमने द्विदिवु मादो पुत्रा स्यान्नरुकौ शै रिनिसर्गवत्सपालिनौ ति मेदिनी रघु पाकर्णे
मं हे इन्द्रा इति च अन्त्रामु वर्ड कस्त्वं शरप्रकारः श्राकायप्रत्ययनदित्यमरः राजापभौ नपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरिति [illegible] समागे मरुत्व
त्यानाविति च अथ स्त्रियां धनुश्चापौ धन्व शरासनकोदंड कार्मुकमित्यमरः धन्वा तु मरु देशे ना क्लीबे चापस्थले पि चेति मे
दिनी पल्यस्त्रभ्रां पपरस मवाये अत्रत्याशो नजिव्रीहाहास्त्यागे [illegible] अमरो लोपः पवनस्तन दुःखो रिगतिरक्षयोः उत्तसि च

कार्ष्णि धान्यशनि दर्शपाठोत्तु अयत्विष इत्युक्ताः द्विमित्रत्हिबसोत्तिपठित्वा अहमापतो उष्ठः अनडुन्निरवदाहरणात् साधवोप्येवं स्कारमिति
मेडुलिक्तीति नेट् बलि यलोपः स्फारः स्यात् ऽ सि गिके टेकरकादे श्च बुद्बुदे इति मेदिनी धम्नुदः लक्ष्म्युदश्विन्स्थितं पादांघ धीव
निर्जलमित्यमरः वक्रः स्याज्जटिले क्रूरे भूदभेदे शनैश्चरे इति विश्वः शक्रः अमानदेवराजे कुटजार्जुनभूरुहो रिति मेदिनी स्तुद्रः स्या
दधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवदिति मेदिनी त्वष्टाः भरेखाशाइति नत्वष्टा उद्र अव लिपिनि पेदभाष्यकारो रिस्थ्यां व्याख्यातं मकन्तरस्
त्रे उज्ज्वलदृष्ट्या द्विभिश्च दशपादौ श्लो नुद्रममाज्यं काष्ठे चेन्दुलं त्वमं डुः स्वामि रति सुधृधानुहतो माधवः हिमांशुरि स्यादि हिमद्युरिति
स्थिते धाव्वार्णवः द्रसरितिरोगान्त्वि पती विदस्राः दस्राः तेरेश्विनीसुते इति मेदिनी दस्रः खरे वाश्विनयो रिति विश्वः पाशिवसोतिपा
मामिपिनेति एवंच अश्विद्वओत्रिपा इति मेन्ने षत्वाभावः सिध्रः साधवलु रतिरध्या नुरोधेनवा कुलकादिह षत्वे नेतिव्याचष्टउक्तो
हेषे चाक्रि स्वणेउसाज्जुन्नपवित्रयोरिति मेदिनी गाहेपोसोरमथौ गौ ह्रस्वामात्वा चश्रृंगिणीत्यमरः वाश्रो नादिवासे क्लीवमंदिरे
वचलुः पथ्ये इति मेदिनी वा श्रोरासभयाद्दिरणेरितिके चित् माधवे ननु वाश्रेव विधुन्मिमातीति मंत्रेपारयुक्ता प्रस्तुतस्तनायेनुवीर्य
तिव्याख्याति श्च श्चुभेस्यादश्रके क्लीव स्तुही प्रच्छुकयोस्त्रियामिति मेदिनी सुस्तामिति सुस्तवेडने चाकि चकत्क्षौरमक्षीडायांच जत्सव क्ले
अम्लवेतसे चुक्रीचांगेरिकायां स्यात् वृक्षाम्ले चुक्रमिष्यत इति विश्वः चोकसे क्रमगतौ निष्ठा दस्मादुत्वे वोपधायाः अमि अमय
त्यादिष्ठलुमुक्तौ ह्रायां अभ्यां रक्षस्यादुपधाया दीर्घश्च निंदेः णिदिकुत्सायां अर्दे अदंगतौ आर्द्रा नक्षत्रभेदस्यात् स्त्रियां क्लिन्ने
भिधेयवदिति मेदिनी श्चुच शोके अस्मादक्रदश्चोंतादेशः यातो दीर्घश्च शूद्रो वृषलः अदहदरे त्वाशूद्रेति श्रुतो रुद्रेर्वा धातू योगए
वपरस्कृतः तथा चोत्तरतंत्रे भगवता व्यासेन सूचितं पुणस्यतद्नादरं यच्चणादिति उ री णो रणगतौ विस्मादुर्ध्वपयर्दे रक्सा
सोतोलोपश्च रो री ति रेफस्य लोपे ढ्लोप इति दीर्घः कृतेः दलौ छेदन इत्यस्माद्रकस्यात् छत्रः इत्येतावादे शोचस्तः छत्रस्तुअंस
स्यादेशः कृत्वमेकालत्वात्सर्वस्यादेशः क्षुद्रमाख्यातमाभीले पापसंतोषणी दिनोरिति विश्व मेदिन्यो स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभील
मित्यमरः क्रूरस्तु कठिने घोरेनृशंसेचाभिधेयवत् इति विश्वः नृशंसो घातुकः क्रूरः पापोधूर्तस्तु वंचक इत्यमरः रोदेः सदि

एभ्यस्थन् कोशंकु दिकुसलयोः गाथा शोके संस्कृतान्यभाषायाँ शोभहन्तयो रिति मेदिनी अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्ति
ष्वित्यमरः देवेस्तु स्त्री सतीनेस्त्रीमेषपणप्युः पथपद्युः सुगतौ सर्त्तेः स्वगतौ सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके इति मेदिनी वि
ष्वथकाग्रो जरन् नवयोहानौ नैव्यादिः जस्यादिवादो हज्जरणे जरूथः स्तुरविशेष इति वेदभाष्यं वरूथे स्यान्नुत्राणे रथगोपनि वे
एमनोरिति हेमचन्द्रः पातृपापाने नृसवननतरणयोः नृथपाने वचय विभाषणे विचिर विवेचने पिचिर स्तरणे अच स्तुशो तुस्थो गार्वं जने
नेतुस्थानो नीलीस्तम्भे बलयोरपीति विस्थातृस्थमंजन भेदे स्यात् नीलीस्तम्भे बलयोस्त्रियो लिनयो भुजपलाके नाम शच्छिद्रे नं
नृमिति मेदिनी अर्चेः अगतौ द्रोत्रवाचं स्तनिर्कर्थय संवेत्तामिति मंत्रे निअर्थ्योहं इति वेदभाष्यं निर्णीय पीडस्वभग्ने सर्वः पापाने
गार्वः घुमाथ्यितीत्वि गाडु गतौ अयवर्वं सधातो रुस्तत्वंनि शी पस्तुभ्रुमान्ध्रुतनेस्याद्रात्रिमात्रिके इति मेदिनी प्रतित्वं चोरुमध्व
रामिति मंत्रे ओथी पः सोमपानमिति वेदभाष्यं नीर्णमिति लुहलिकारः उपधादिं उधुयपदेंगे शब्दे उभ्यस्मात् थक् सामि शरणगतौ अ
स्मात् साभिउपपदे थक् सामि पशब्दः संख्यामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः स्थियेजात इति मंत्रे सामिथ्यः भुक्तानि रति वेदभाष्यं नत्र
युक्तमेव सप्तगे निजयाथी मन्त्रे नियुक्तेः संपर्वके वा निन्नापेरैनसमेलोके विक्रमायनादर्शनाच्चउक्तंचस्य मरेणसमित्याजेषमिथ्य
प्रइति निपूरूपहनिज्ञानिशानेरुडसेचने गुडरी बातसर्गे थमिथ्याणे गुड गतौ एते थक् प्रत्ययांता निपातेन रूप स्तुवरमंत्रको रिम
मरः रुषं च रमभात्रपि देहमावयवांतरे इति मेदिनी स्तोत्रविशेषेपि रूपं रुषे स्तुवने इत्यादौ नथ्यानि णीयात् गृधमिति निपातना
ह्रीर्घः एवं रूप मपि रूपं निर्यक्तम् हेपि हंद मात्रे विभाषितमिति विध्नः रूपंगत्ययरगविनरुसमार्ममितिरथः भोमथमिति निर्नि
ष्मातनाद्युतः अश्वोस्त्रीहृद्य योनयांनाकटत्रमध्यगोत्रेष्वितिमेदिनी स्फाधितनित्विस्फायोरवौ तंचु संकोचने वेडु मलंभने शाल्ह
पात्नौ स्निपमेरणे स्नुधरवि रंथवेधणे हस्रगतौ लपमोचने हृपहर्षमोचनयो वदिनाभिवादनस्तुत्योः उंदी क्लेदने भित्ता वर्णे
रतुवर्त्तने अजगतिक्षेपणयोः नीत्प्रापणे पदगतौ मदी हर्षे मुदहर्षे विदर्दे स्फे छिदिरद्वैधीकरणे भिदिरविदारणे मर्दस्तु
नो च दिशा झादे रहभमीकरणे दसुउपक्षये दंशुदंभने वस निवासे वापथ्याद्वे पीडस्वभे हसहसने षिधगत्यां शुभदीप्तौ

ना॰को॰ सुधा भुजः अपि च वेश्मः प्राणिगर्भ इति मेदिनी धात्री धारणाद् गृध्नु अपि कांक्षायां सुराचपलमत्ययोः त्रिलिंगः स्त्रिं दिवि पोस्यादि इति मेदि
उ॰कां॰ नी सुरादेवे सुरोऽमत्ये च पलेऽपि सुराह्व दिदिनि विश्वः सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् इति सवः सविः सूरः सूर्यार्यमादित्याः इत्यमरः धीरो धैर्यान्विते
३३ स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुंकुमे स्त्रियां श्रवणतुल्यायामिति मेदिनी गृध्रः स्वर्गांतरे पुंसि वाच्यलिंगो लोलुपके इति च गृध्यति गृध्नुतो पिञ्जबंधने चि
न्वयने दुमित्र प्रक्षेपणे एण्यः कन्दराधादी धैर्यत्वं च पुरस्याघातवे भटे इति मेदिनी पुरम्भारुभते सूर्ये इति विश्व हेमचंद्रौ वीरोऽर्क हलयोः पुं
सिचौ शिखिस्यां न पुंसकं गोलने वत्सभेदे च रेखा लेखनभेदयोरिति मेदिनी चीरं तु गोस्तने वस्त्रे रज्जायां सीसकेऽपि च चीरी स्त्री टिका झिल्ली
रिति विश्वः नाविंये जीवी धीरी भी विश्वीदस्मात्कन् अनिदिताम् इति नलोपः वीधं तु विमलात्मकम् इति विशेष्यनिघ्नेऽत्र प्रसः प्रधि पृथक्स्थौ
33 दुवश्चीजसंतासे वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधस्योरिति धरणिः रति देवी वप्रस्तातेप्रमानस्त्री वेणस्तेत्र वपेतटे इति मेदिनी सिन्ने
द्रायः अजगतिस्थानादिषु इदिपरमेष्वर्ये अणिगलो दुवरबीजसंतानेकु चिन्ना छादने चु विवक्तसंयोगे भदिकल्याणे सुखयोके गुड
अव्यक्ते शब्दे इणगतौ नायकइति ऋग्न्नाथ्वः प्रहिमिरचरीषइति मंत्रे ऋग्न्नागति मंत्रोऽस्थायस्य सम्ऋग्न्नाथ्वः इति वेदभाष्यं इंदः स
वीयालावंतराल्मनाद्वित्वयोगयोरिति विश्वः अग्रंपुरस्तादुपरिमाणे पलस्यच आलंबने समूहे च मोतंच स्यान्नपुंसकं अधिके च प्र
धाने च प्रथमे चाभिधेयवदिति मेदिनी क्षुरो लोमछेदके क्षुरः स्यात्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च क्षुरे इति विश्वमेदिन्यौ खुरः कोलदे
लेसफइति मेदिनी भद्रः शिवे खंजरीठे वृषमेरु च कदंबके कलिजाति विशेषेना क्लीबं मंगलमुस्तयोरिति च उग्रः प्रद्रास्रुते क्षत्राश्च
द्रेपुंसि त्रिषु त्कटेस्त्री वचाद्रुद्योरिति मेदिनी भेरीति गौरादित्वात्ङीष् भेरी स्त्री डुंडुभिः समानि समरः भेलः प्लवे भीलुके च निर्बुद्धिसु
निभेदयोरिति विश्वः भेलः प्लवे भगणो पुंसि स्मराः वज्रे च वा व्यवदिति मेदिनी शुक्रः स्यात्भार्गवे ज्येष्ठ मासे वैश्वानरे मानंते तोसिरु
णिरोः क्लीबं शुक्रो योगान्तरे सितेनपुंसकं तु रजते इति च गोरः पीते ऽरुणे श्वेते विशुद्धे प्याभिधेयवत् नाखेत् सर्वपेचंद्रेनद्योः प राम॰
द्मकेसरेगोरीत्वसंजातरजाः कन्याराका रभार्ययोः रोचने रजनी पिंगा प्रियंगुवसुधासुच आपगाया विशेषेपिपासांचतियो षितीति च मे ३३
दिनी नदीभेदे च गौरी स्यात् वरुणस्य च यो षितीति विश्वः अष्टवर्षा तु पादना प्रतपोल समन्विते सागौरी तत्सुतो यस्तु स गोरः परिकीर्ति

रश्रुविमोचने ण्यंताद्स्मा द्रुकृणोश्चलुक् णेरनिटीति लोपे तु कृते निगुणः स्यादिति णिलुक्त्वैः सकृत् रोदयन्तो निरुद्ध इति नन्वेवं सोरोदी
नदुद्रस्य द्रत्वमिति प्युत्यासत् विरोधोत्र स्यादिति चेदत्राहुः कर्त्रीरित्कृदिति सत्त्रानुरोधेन शंभुरित्यत्र शोभावयतीत्यत्रभी वित्त एणर्थता
यथा स्त्रीक्रियते तथा अरोदीत्यत्रापि अंतर्भावितण्यर्थीयांस्त्री क्रिता या रोदनेकारितवानित्यर्थलाभात् नास्ति प्युति विरोधः अत्रदेवैस्यो
वामंवसुस्थापितेन च धनं देवेभ्यो वित्तच्चदग्निसुरोदनं कृतवानिति सोरोदी दित्यादिप्युनर्थी दिहांतर्भावित एणर्थकल्पनेन संभवतीति
प्युति विरोधस्त्वपरिहार्य एवेति वाच्यं देवैः स्थापितेनवामं वसु देवेभ्योन्याग्निनादत्तं चेद्देवा एव रोदनं कृतवंतः अग्निस्तु तदीयमुदित्वा रो
दनं कारितवानित्यर्थः कल्पनाया संभवात् अन्यथा अग्नेः प्रयुज्यमानरुद्रत्वात् अस्य रोदिती तिरुद्र एवावार्थोस्तु परं तु अत्र विप्युरुद्र इति
व्यवह्रियमाणो योरुद्रस्त वाचकरुद्रशब्दस्य रोदित्युप्णादिसूत्रानुरोधे न सन्नयतीति रुद्रयत्यर्थकल्पनायां बाधकाभावाच्छुतिविरोध
नास्त्येवेति अन्यत्रापीति यात्वंतरात् प्रत्ययांतरे परे णेर्लुगित्यर्थः संज्ञायामुदाहरणं रहयति वर्धयति प्रजाः अस्माशं सुत्वं भावयति शंभुरि
त्यादि छंदस्यपि तु रथर्द्धो वर्धयतु त्वाम् पुनरयं वर्धयंतीत्यर्थः यश्माजज्ञात जनि प्रभृतिविलिकिन्यं जनयामासेत्यर्थः इह णलि परत अ
तउपधाया इति वृद्धिर्भवत्येव जनिवध्योश्चेति निषेधस्य चिण्णिति णितीति चरीकाणल् नचणिलोपे कृते प्रत्ययांतत्वात् कास्प्रत्यया
त्स्यादिति वाच्यं अमंत्र इति पर्युदासोमस्रकेः कास्यनेकाच इति वार्तिके नतु आम् एक तस्मात्का स्त्रेव तिदिति णिलोपे प्रत्ययानेकाचत्वाभावात्
ननु णलि लेरनिटीत्यनिङ्गादावार्धधातुके णिलोपे जजानेति रूपं सिद्धमिति किमनेन लुक्युदाहरणेनेति चेत्स्मेवं णिलोपे सति जनी
जृष्क्नसुरंजोमंताश्चेति णोमित्वे मितांदस्वः स्यात् प्रत्ययलक्षणन्यायेन णिपरत्वसंभवात् न तु अजजनेति स्यात् लुकि सति तु प्रत्य
यलक्षण न्यायो न प्रवर्त्तत इति मित्वाभावाद्विसंज्ञादिवाडुलकात् संज्ञाछंदसोर्णिकचिङवतो त्याथाये नो दाहृत इति यांतीत्यादिप
णोन्निशोपयंतीति पर्णीयुसः पर्णीनिर्मोचयंतीति पर्णीमुचः जोरीच जुगतौ सौत्रः अस्मात् रकर्ईकारश्चांतादेशः जीरः एव ट्टे व णिश्च
छेइति विश्वः जीरस्तु जरणे वद् इति मेदिनी ज्यश्चेति ज्या वयोहानौ अस्मात् रक् य हिज्येति संप्रसारणं पूर्वरूपं हलइति दीर्घः एवेइति तु
च्यायत्यर्थः तथा च न था नु [illegible] इति सत्रे जीवेरदानुरित्यस्य प्रत्याख्याना र्थेनेन जीवेर्नरूपं सिद्धुरकि ज्यसंप्रसारण मिति भाष्ये अंशं तु

स्वीकृतत्वात् प्रकृतसूत्रे पिषे धातुमेव पठंतः । स्ते न शानच् ढो निर्यकारएवेत्याह हरिणः । धे सिसारंगे विणादेत्व मिथेयवदितिह रिणीहरि
ल॰ बो॰ उ॰ कृ॰ ३४ णार्यो क्रमारी मिकृत्रभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायांचेति मेदिनी ऋजेः । ऋजी वर्जने ऋजिनं पापं ऋजिनं कल्मषे क्लीबे केशेनाकुटिले त्ववदिति मेदि
नी ऋजेः ऋजगतिदेषणयोः । अस्मादिनच् अजेरजादेशाविधाऽन्नेयाचेमित्यस्मात् वीभावबाधनार्थमिति अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्रीत्यमरः ।
वकुलमन्यत्राप्यिन्नन्यस्मादपीत्यर्थः । कबकुलं मुक्तीबने नलगहने मलमल्लायारणे कुटिरादि दोवतंडुने कठिनमपि निष्टुरेस्यात् स्त्रीचेतु त्रिषुमसं
सके स्थाल्यां कठिनी खाठिकायामपि कठिना गुडशर्करायां चेति मेदिनी मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां तु योषितीति मेदिनी कुंडिनमिति न
गरं कुडिनं मंडजोपधा विनिर्ष्ठीतृस्यः कुडिनः ऋषिः यस्यापत्यं कौंडिन्यस्तस्य कुशिपर्वाणि दिनं खंडितं तत्तद्देवानामिति लेन्निरीण्य शुत्पर्थः उद
न्ति द्रुगतौ दल हूरो द्रविणं नक्षयोर्वित्तेकांचने च पराक्रमे इति मेदिनी दद्रि लोद सिणो इलसरल छेद हलि षु अवामे त्रिषु यज्ञादि विधिदाने
34 दक्षिणस्त्रियामिति च दक्षिणः सरलोदारःपर छंदानुवर्तिषु वाम्ये च दक्षिणा वाचा यज्ञदानप्रतिष्ठयो विति विश्वः ऋर्ते । ऋगतौ अस्मादिन
न् कित्स्यात् इकारश्च धातोः रपरत्वं ऋरिणं ऋणमामु स्वरइत्यमरः उविर्णं तगरेपत्न्यपीतिमेदिनी वेषि द्रुवेपकंपने तुहिर अर्दने अस्मामिनन् कृ
स्वश्च धातोः अरत्यरणं पविपिनमित्यमरः तुहिनमितिलघूपधगुणेकृते ह्रस्वः तलिललप्रतिष्ठायां तलमहत्वे गर्वे गर्वमोचने अस्मादि
नन् अकारस्य उल् रुहेश्च रुहवीजजन्मनिप्रादुर्भावे रोहिणं इतिप्रज्ञादित्वाद णोरोहिणश्चंदनतरुः मुहेः महश्चायां कुलमस्मिन्माहिनः
सलिमैत्रे माहिनो महनीय इति वेदभाष्ये किं शुचिस्वपरिभाषणे पञ्चशी त्यायां शिष्ट सेवायां स्वगतो द्रुगतौ मुडगतौ जुगतौ सोत्रः वा
गिति वचिस्वपीतिसंप्रसारणाभावः पञ्चदशीतिपाठ य हिसेष्यलि संप्रसारणाभावः क्षो पदि तिशः दृश्चेति षत्वं जश्त्वचर्त्वे पारो पाशः
श्रीरितिकृदिकारादिक्ति ङीषनु भवति कृत्स्य योय इकारइति व्याख्यामात् कृदंतं यदिकारांतमिति पक्षेतु यद्यपि ङीषः प्राप्तिस्तथा
पिकारग्रहणसामर्थ्यान्न केवलस्येकारस्य ग्रहणादिकारांतपक्षो दुर्बल इत्याहुः दुर्घटस्तु ङीषि श्रीमित्याप रक्षितइत्युक्तीत्याह श्रीर्वेशरचना
शोभाभारमीशरलद्रुमेलक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तिविधौपकरणे च विभूतौ च मतौ च स्त्रीति मेदिनी ऋवराकाणे इतीसादिम्रोदाहतम राम॰ ३४
पिमेदिनी आप्नोतेः आस्यापोऽस्मात् क्विप्पाणोइ स्वश्च आयस्त्रीमान्निवार्वीसइत्यमरः परो व्रजगतौ हवः कृदमादनयोः अ

त इति च स्त्रीं उपरागे ए तेन गौरः प्रत्याचार इत्यादिभाष्यव्याख्याने इत्याभुवाक्सुतापि स्यादित्यमरः माल्ये निमत्यये कत्वात् लत्वं मालं क्षेत्रे त्रि
यां एककाश्वजो जीत्यं तरे उमा निति मेदिनी माले स्त्रेजने मालो मालाउच्यादिविभिनी इतिविश्वः मालमुन्नतभूतलमित्युत्पलः क्षेत्रमारुह्य मा
लामिति मे घरः मणिप्रवीर्ये मर्त्या तरे हः मणिमाला समूहाहारे स्त्री एवं दलसत्तानरे इति विश्वः समिकसः सकृत्कोऽस्त्रियांउ इति विशेष्यनि
घ्नेऽमरः पचिनपोतु पच पाके णाशब्दने आभ्यां णुकन् प्रत्ययः स्यात् णकारो वृद्ध्यर्थः अनयोर्यथाक्रमं कादेशनुमागमौ च भव
तः भियः त्रिभी भये भीरुकः कातरः त्रस्नो भीरुकभीलुकावित्यमरः कृन् शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां च कृन् स्यात् अपर्वं निरूप
पदस्य अपिणाव्याल् सोपपदस्य पंचम्यर्थे षष्ठी यत्तु अर्थेकारकसंबंधे षष्ठी प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात् एवं च निरूपपदप
कृत्यर्थे निरूपितकर्तृकारके कृन्नित्याद्यर्थः फलितः शिल्पिनि तावत् रंज रागे रजको धावके प्रुके इति विश्वः रजको धावकश्च काविति हे
मचंद्रः कुरु छेदने इत्यस्मात् कुरुयलिगो उकः संज्ञायां तु चषको स्त्री पानपात्रं सरागौ मधुभर्त्सने मुत्रकः भपकः प्रवालमक इति अपि
विशेषः ज्वलतः अल्हा कृलागे धोयमच धातोरग्निसंयोगयोः कुरु कोशीमिकः कनकामिति कृणि छेदने कर्वरूपविलेखने अ
स्मात् कुन् ननु कुन् [illegible] कार्षकः कृषीवलः कृषकः कर्षकः [illegible] फाले स्यात् कृषके त्वभि
धेयवदिति मेदिनी उदेवाय उंदी क्लेदने अस्मात् कुन् [illegible] मितितवदिरुषोः
अग्र छेदने कृष विलेखने आडि पणव्यवहारे कणाशे धनिरंडकः हिंसार्थकः [illegible] काले स्यात् मुखेः मुषस्तेये अस्मात् किकन्
धातोर्दीर्घश्च [illegible] मुपादे किवः कुकी [illegible] निमये आडि पणिपणव्यवहारे स्तुतौ च पनश्च पणंगतो स्वनुव्यवहारे एभ्यः स्या
दिउपपदे इकन् स्यात् आपणिक इति न च त्रैव पर्वे आडि पणिक इति [illegible] पणि [illegible] चार्थे [illegible] ज्वलदन्तः
उपसर्गात [illegible] मनोरमायां आपणिकशब्दो [illegible] अव्यवहार [illegible] कितु कितु इत्येतोदान्तः
[illegible] संघातयोः [illegible] पतिणपांडुर इति मेदिनी स्तेन चौरः स्तेनचौर इति चोरावि
कात् पचाद्यचितु [illegible] इति [illegible] विशेषात् [illegible]

त॰बो॰
उ॰कां॰
३५

35

रवान् रसना गन्धोऽप्यर्थे ह्ययेबोध्यः सप्ताहितालस्याश्चापिरं त्वाश्चयोर्व यद्यं वालपञ्चकराः रसनापि च जिह्वायामिति विश्वकोशात् जि
ह्वायामुभयं साधु रसनं निस्वने स्वादे रसना कांचि जिह्वयोरित्यजयश्च रसिको ज्ञायां कांच्यामुभयं साधु एवं चायं रसना चेति स्त्रीन्वय
व्याप्तो ऽभ्यवहारो भोजन इति धातुद्वयमपि यान्हं रसस्यास्वादने रसणाद्वे इति धातुभ्यां तुल्यकुलमन्यत्राप्ययं तु पदमेव वस्त्यमाणोद्युचकेन
सर्वत्रावयवार्थानुगमोपि स्यपादइत्याद्युः उंदेः उंदी क्लेदने स्यात् उद्ध्वुस्योदनं नास्त्रियां भक्ते ऽवलप्यामोऽन्नी स्त्रियामिति मेदिनी ग
मेः गम्लृ गतौ नभो न विरलगगनमित्यमरः बहुलं स्यंदमयपवने रुचवदीप्तौ स्यंदनं तु स्तुतौ नौरेऽस्तिनिरोनारथेऽस्त्रियामिति मेदि
नी रोचना रक्तकह्लारे गोपित्तवरयोषितोः रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु इति चंद्र दिक्षाङ्कादे चंदनं मलयोद्भवे
चंदनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चंदनी इति विश्वः चंदनी तु नदीभेदे चंदनोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकमिति मेदिनी भद्रकाली
ओषधिविशेषः भद्रकाली तु गंधोल्यां कात्यायन्यामपि स्त्रियामिति मेदिनी अस्रु उसेपणे क्लीवं पुंसि स्यात् जीकऽप्रमे इति मेदिनी अ
तसालस्कगमर्गे रंजिवर्ष्णः राजा तनः वेरिकायामपि याले ऽपि स्रुकेपि चेति विश्वमेदिन्यौ एवमन्येपि द्रष्टव्याः रंजेः रंज रागे स्फुटिलु
रंजनं रंजनो रागजनके रंजने रक्तचंदने इति मेदिनी बाहुलकात् रूपेऽपि कुन्नू कुपेरोल इति माप्रलक्षाभावश्च हृपणः भूरुभ्रम
त्तायाम् षूङ् प्राणिप्रसवे ... पने भ्रस्ज पाके बहुलवचनात् भाषायामपि क्वचित् भुवनं विष्टपेपि स्यात् सलिले गगने ज
नेइति मेदिनी विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः भूज्जनमिति च हिंज्योति संभसारणं सस्पज स्तेन दः दस्य श्चुत्वेन जः क्लीवे वर्षिभ्या
ष्टो नेत्यमरः हृप कृ विक्षेपे कृपालनादौ हजो वर्जने मदि स्तुत्यादौ कुधा अधारणपोषणयोः निधनं स्यात् कुले नाशे इति मे
दिनी निधने कुलनाशयोरिति हेमचंद्रः धृषेः निधृषा प्रागल्भ्ये अस्मात् क्युः धिषादेशश्च धातोः धिषणास्त्रिद्या चार्यो धिषणा
धियि योषितीति मेदिनी गीष्पतिर्धिषणो गुरुरित्यमरः वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति तथा च उगित्वान्निति महान् स्त्रियां तु गिन्तश्च राम॰ ३५
तिङ्गिपि महतीत्यादि सिध्यतीति भावः न तु हृषन्महदादयः लटः शतृशानचावितिशतृप्रत्ययांतत्वात् एवमपि तु लतश्च वर्तमाने इ
ति शतृवच्चेति चन कर्त्तव्यमिति महद्दे धेवमिति चेत् ... प्रत्ययांतत्वे तु कर्तरि शवितिशपप्रत्यये महतीत्यादि

स्मात् क्विप् स्थानेऽप्यदीर्घः स्नवक्रावात् द्विर्वचनं स्रुवः कः स्रुगतौ स्रुवोपक्तपापविशेषः अयं स्रुचो अभिजिह्मते स्रुवेणापावतोऽनु
ह्रोतीत्यादौ प्रसिद्धः चिक्रस्नुव इत्येव योगविभाग उत्तरार्थः क इदितितेन स्नुक स्नुच इत्यादौ गुणेन नलोपः तन्तु विस्तारे वइतिसंघात
अह्रणं नदात् प्रावृष्टं प्राइतिस्त्रियां तुच्छगस्त्वगधेत्यमरः ग्लानुदिक्षे द्रूमं दाये एडुद्रूमेरणो ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः स्त्रियां नोस्तर
णेत्वरीरितिच ग्लोकरोतीति अग्लोः ग्लौ सेपद्यते तपाकरोतीत्यर्थः अव्ययत्वात् सुपोलुक् ध्यंत एवेति अग्लौ गौ गौ रित्यादौ नांनाव्य
यत्वमितिभावः रातेः रात्र्यादौने त इति रायौ हलीत्यात्वं रः स्वतः पावकेलौन्यणो राः धौ सिद्धि विक्तयो रिति मेदिनी रस्तो हणद हते एस्तु
स्वर्णे जल घेधते इतिहेमचंद्रः गमेः गम्लृगतौ गोतो णित् गोः के शबोक्तमाह गोनादिक्षु इत्यादि गोः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चंद्रे उमान्भवे
त् अर्जुनेनेत्रदिक्वाणभूवा वारिषु – गो मते त्यमरः पुनेरणीति पुनदीप्तौ द्योतते देवाः अस्यामिति द्यौः अनेच्छ अपुनस्म नवस्थाने गम्लृगतौ
अमेगः सेवकः द्मेः दमु उपशमे डित्वाद्दिलोपे दोः दोर्पंस्त्वेति मौद्गल्यप्रयोगात् दोर्स्त्वं कुकद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगात् त्वं पुंसकत्वं दोर्दो
षा च भुजो बाहुरितिथं नेजयकोषात् स्त्रीलिंगेप्यथमिता दिभागे च प्रथचिनं पणेः पण व्यवहारे स्तुतौ च अमरकोशमाह नेगम इत्यादि वशः
वशकांतौ अस्मादिङिः किन्स्मात् अहि ज्योतिसंपस्सारणं भजः भजभरणे अस्मादिङिः किन्स्मात् धातो रुकारो तादेशाश्च जस्सहोः जस्
मोक्षणे बहमर्षणे जस्सुरवेस्तर्थं पिप्पुपुर्गामिति मंत्रे जस्सुरवेभ्यां तायेतिनीस्त्राय भाजं जस्सुरे नपथेन मित्यन्नजस्सुरिच्छु थितं प्येनं नाश्य
नयत्विणमिवेति उत्तस्य वाजीस्रुदि ... इति मंत्रे सहनशील इतिचवेदभाष्यं स्रुच उजअभियवे सुमिम्मणे रुशब्दे ह्रस्वत्वरणेस
श्री वने द्वारे स्थाने सोम निदेल वेलने पिचं मेदिनी यवनो म्लेच्छ विशेषः रवणः शब्दे नेत्वरे इतिच मेदिनी रवणः कोकिल इत्येके व
रणो वृक्षभेदः टापि तु वरणा नदी वरणा लिक्तपाके पिपाकारेवरणं स्तालिति विश्वः वरुणेन्वरस्तेतु लिक्तपाकः कुमारक इत्यमरः
अपोः अप व्याप्तौ निका वाचो त्विति रुक्म्या स्याद् नेचोरादिकः ततो नंद्यादित्वाल्लुः स्वाद स्वाद इति उच्चारस्यास्वादयतीति रस
ना रसनं स्वदने घनो जिकायां तुनडुंसिस्याद्रस्ना यां रसना स्त्रियामितिमेदिनी कांची वाचो ना लव्य दन्त्यकारवान् जिका वाचीतु दंत्यसका
रवानित्येपाव्यव स्याभूरि प्रयोगो भिप्रायेरणे काव्यस्तु न स्त ताल व्यपाकारवान् रशनाशब्दोपि कांच्यां जिकायां च न पादंत्यसका

रुवो०
उ० तृ०
३६

इति या व्याप्तं सम्पि पूर्त स्तुतो अस्मात् अनुपपदे आनच् युधि युधसंप्रहारे युधानो दिवुः वुधिरबोधने वुधा नस्मार्थ्यः दशिरप्रेक्षणे
बाहुलकात् कर्मण्यपि आनच् कृपाणः खड्गः कृपाणे मध्ये कारं कृपणः सहृज्याप्यते परेषां दानपानयेन सः स्वकोशं विमुंचति हर्षेः कुन्दो
कौटिल्ये अस्मात् सनेताशानच् स्यात् नोलुकुत्तलोपश्च प्रयोगः आसज्जुहवालिमेनेइति मेत्रे जुहुराणं कौटिल्यकारिणः पापेयु योधि
पूर्वं कुरु इति भाष्यं पिवतेः पिवनावर्णौ अस्मात् सनेताशानच् सन्यङो रिति द्विर्वं सनोलुकनकारस्य चकारः कोटिमनु हृज्जेनेर्गुणः उणयकोमिति
शिखिदानो रुरूहकर्मी इति विघ्रो घ्यनि केचमरः अन्नकं पुलकं निष्पात्यात्कुरुकर्मणि खोस्यर्थः दीर्घस्वामिनानुपकृतस्तेविस्मरणत्वाश्वि
द्विष्टे न्यो अस्माद्धिरः कानजिति आदियोगनदसंगतकानचः छांदसत्वात् इदितनलोपानुपपत्तेश्चेति दिक् तन्नृचो पांसोति यांस
स्तुसौ अस्मात् तन् अपृक्निति नरेनपृदियहृतां नियमार्थं औणादिकत्वन्तजंतानां वेडुपधादीर्घस्ता हि नपृदीनामेवेसरुजंतेनात
दीर्घो नित्यदाहरति पांसरो पांसवः इति नित्यादाधुदात्तः तथा च मन्त्रः स्यावथामङलं पांसवासुविप्रः आदिपास्वाच्छासु अनुशिष्टो
पांसि विनयतिसम त्वात् पांसुः पांसवो पांसवः पांस्वासमंतभद्रेनापांसके पुनरन्यवदिति मेदिनी प्रवर्वस्यानुनपृादिषु पाठात्
अपृक्निति दीर्घः प्रशास्तारौ प्रशास्तारः स्वसा घञ्ज्ञात्वे वेषादौ प्रतिहारेचसारथौ इति मेदिनी कोशानुसारेणाह वेषणायामिति अम
रस्तुच क्रियायां चक्षुङ्क्षेइस्माद् णोत्रप्रापणे उत्सर्वः उन्नेता अ. लिङ्गभेदा बहुलमन्यत्रापि अन्यत्रापि धातौ बहुलं तन्नृचौ भवतः पूर्व
स्तृजस्याहिपादे नैवमंतारं नेत्रादेः सिद्धत्वात्प्रपंचार्थमिदं सूत्रं नप्तनेष्टृ नप्तादयो दश तन् तृजंता निपात्यंते नप्तेति नञः प्रकृति
भावः पतलगतावित्यस्याच्छब्दलोपः णीञ्प्रापणे त्विषदीप्तौ डु दाञ्दाने क्षत्तेः पुत्र्वपवने भाजसेवायां मामाने पारहणे उहमप्र
णे त्वष्टा उमान्देवशिल्पिन् जगैराद्भिस्यभिर्ययीति मेदिनीजामातेमानी स्यंतभाविता णपर्थः सुत्रातेः सुत्रिउपपदे अमुक्षेपणे पणउस्मा
त् अन्तरपणादेशः स्वरसा भगिनी सा च सेरिति तुका वित्तेः पाठः घतेः यती प्रयत्ने न त्रिवटुनदिसमृद्धो अस्मात् त्रिउपपदे अन्
ननंदतीति कृतायामपि सेवायां नतुष्यतीत्यर्थः उषामूषा मनांदा च ननंदा च प्रकीर्तितेति द्विरूपकोशः दिवेः दिवुक्रीडाविजिगी राम०
षादौ देवेति आलरइति अनुहन्तौ स्वानिनो देवदेवरा वित्यमरः नपतेः णीञ्प्रापणे अस्मात् कम प्रत्ययः सचडित् डित्वादिलोपः ३६

36

वा ऽवक्षीनयोरिति नुमस्यान्महानित्यादौ तु नाभ्यस्ताच्छतुरन्ते न्हिदमुपदेशादिति लसार्वधातुकस्वरस्याद् इति प्रत्ययांतत्वेनुमस्यादिति प्रत्यय
स्याद्युदात्तत्वाभ्युपगमेन प्राचामा वाच्चोक्तदोषइत्याशयेन अति प्रत्ययांतत्वेन निपातनं स्वीकृतमिति। हृद्दृशोर्मदृशज्ञायां
गन्तृगतो दृषंतीति विंदुर्वाचीदृषद्रुत्रुवोन पुंसकमिति ध्वननाय चनमुदाहृतं दृषदत्गणे ममानिंदोनदयोः दृषतो पिनात्रुत
यो श्वत्लुश्चेति विंदुयाज्ञेयु भाविभीअतिमेदिनीवहली लुब्धानिंकांकरकार्यों चवाचिचवारिथान्मांगहसांचलंदोवसन
मेदयोरिति विश्वः शास्त्रवज्ञावा दुगिदचामिति नुम् रहन् विपुलः महतीवल्लकीभेदेगजेपतुस्यान्न पुंसकं नत्व भेदेध्मान् श्वेवाप्य
वदिति मेदिनी महतीनारदवीणाविश्वावसोस्तु वृहती तुंबुरोस्तु कलावती महतीनारदस्यस्यात् सरस्वत्यास्तुकच्छपीति वैजयं
ती अवेत्समाणं महतीमुकुर्मु कुरिति माघः जगत्स्यात् विष्टपेन्त्रीवे वायौ नाजंगमेत्रिषु जगती भुवने क्ष्मायांछंदो भेदे जनेपिचे
ति मेदिनी लक्ष्मायुवाचिनः पुंल्लिंगस्य सात् वज्ञावा उगित्वेन नुमि जगन् जगंत इत्यादि भवति पुंलिंग मिजु होतीनां वेवेतिव्युत्सा
दितस्यातु नुमभावात् जगत् जगती जगंत इत्यादीतिबोध्यं संभवत् विन् चयने तृष्य भीणने हनहिंसागत्योः नित्यार्थतइति व्यतिप्र
त्ययांतास्तित्वेशोषः नित्यार्थोमिति एवं चसंभवदित्यत्र उगिदचामिति नुमः पांकेचनाक्तिवेद् दित्यत्र तु गित्स्वे तिडीप् नेतिभावः
संचिनोतेरिति सुम्नतिचंद्रस्तुसंपूर्वात् स्यपतेसंप्रदित्याद् तृष्यत्कमिति चंद्रस्मार्तइत्यनो विहे तिगर्भ प्रिति वेहत् इत्यतवेति
ति मात्व सं वधिन इकारस्य एकारइत्यपि गोदित्यनुदात्तो वेदहृअभीपपातितो त्यमरः हंसस्ति पुणतो जपव योदातो पंथा इति
प्रमत्तादइत्यादिमंत्रदृष्ट्यप्रावसानस्यालोकगंतस्य लत्यावात्रत्यालः जंतं जिभ त्रिभजेने वधर फोमदित्युत्वतो पश्चात्र्वणेणए
भ्योः सान्चकित्वात् जंतः सानो मेघइति च जोरिदित्वान्नुम् उदित्वादेवनलोपाभावः एवं चायंमेदिस हीत्यत्र योपिष
वेस्त्रे एव पठितुं प्राक्षाः कितंतु तृषधाता वेवो पपुज्यते अरस्ते पितृ लम्यहरं तुत्यजं मनेः सुहृष्ये। कि दित्युको सार्वसा
मंजस्यादित्याद्रुः जंजमान पुरुवारउक्तैः त्रासि वर्तेमद्रसाना वत्त एवतइत्यादिमंत्राणां भाष्ये तु योगिकार्य एव वृत्तत्व
तः मार्गैः क्रमतो धातोर्गुणः प्रत्ययस्य सुटागमः आसानि पादपोषणा येति मंत्रस्यभाष्येत्वाशी सनायपरान्त्रणं हेमिने

त॰बो॰
उ॰कां॰
३७

37

लं छुरिदिति भरणं यथे परमस्म हन्त्र धी छदिषः क्लीव शंखदेलउपेत्याः छयतीति छर्दिस्व ऋती सार्त्र परलं चता निसंती ति विग्रहः
हंदेः हद्दिर देो अस्मादि सिः कुशेषु अणोरिति एषु आनामभ्यग्निः अग्निर्वैश्वानरो वन्हि रित्युपक्रम्य वर्हिः शुष्मेत्यमरेणोक्तत्वा
त् शुष्मेः घृतदीप्तौ ज्योतिरग्नौ दिवाकरेऽपमान् अपुंसर्कं रहोस्यान्तव्यपकाशयोरिति मेदिनी वसो रुचदीप्तौ अस्मादसुधाद्देउप
पदे रिति सिन्स्यात्संज्ञायां बाहुलकात्केवलादपि रोचिः शोचिरूभे क्लीवे इत्यमरः भुवः भवते रिसिन्स्यात्सच कित् सदः सहमर्षणे अ
स्मादिसिन् थकारश्चांतादेशः पिवतेः पाधाने अस्मादिसिन् यागोऽप्युगागमः जनेः जनीप्रादुर्भावे मनेः मन अववोधने अ
स्माद् उसिः स्याच्छंदसि थकारस्यांतादेशः मधुः पवित्रं द्रव्यं स्नाने हृ अगतो पृपालन पूरणयोः डुवप् बीजसंताने यज देवपूजादौ
तनु विस्तारे धनधान्ये लपसंतापे एभ्य उसि नित्स्यात् वपो स्त्रियामी भेदः क्लीवे इत्यमरः अंधिनी पार्दपरुषी इति चक्षुः क्लीवं त
नौ शस्त्रालता कृतावपीति मेदिनी शास्त्रा कृती ः यश स्त्रा कृतिरित्यर्थो यजुरिति यजुर्वेदः तनुषे नंगमि ति सुवं धुः स्यात्तनुस्तनुषा
सार्द्धं धनुषा च यन्तु विदुरीति द्विरूपे ऽभ्वि श्वः अपात्स्त्रियां धनुश्चापाविल्यमरः धनुः प्रियालेनानस्त्रीराशिभेदे शरासने धनुर्द्धरे त्रि
ष्विति सांसे मेदिनी एतेः इण गतावित्यस्मादुसिः णित्वा हृद्धौ कृतायामायादेशः पतेः च दिवुव्यक्तायां वाचि अस्मादुसिः पिङ्व
ति पित्वात्(आय)देशाभावो हतेस्य पदमनुभवं त्यनेनेति च द्रुः मुहेः मुह्यवैचित्ये मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समा
इत्यव्ययेष्वमरः कृग्रहु विक्षेपे गृ निगरणे घृ दिंसायां वृञ् वरणे चलेयाचने नेर्वलः कर्वरः कर्व्यात् कर्वुरो यातुरक्षसी इति
शब्दार्णवः शर्वरीयामिनी स्त्रियो रिति मेदिनी वर्वरः पामरे केशविन्यासे नीवृद्धतरे वर्वरः फंजिकायां तु वर्वरा शाकभेदयो
रिति विश्वः वर्वरा पामरे केशचक्रलेनीवृद्धतरे फंजिकायां पुमान् शाकभेदभिदोः स्त्रियामिति मेदिनी चत्वरं स्थंडिले गणे इति
चन्नोसदेः षड्विशरणादौ निपूर्वादस्मात् घरच्स्यात् सदिरपत्ते रिति षत्वं निषद्वरस्सरे पंके निपायां तु निषाद्वरीति मेदिनी ॥ राम॰
इत्युणादिषु द्वितीयपादः छित्वर अनयोरिति छिदिर् द्वैधीकरणे छद् अपवारणे छित्वरः छेदनद्रव्ये धूर्तवैरिणि च ३७
त्रिष्विति मेदिनी डुधाञ् धारणपोषणयोः पापाने माभामे राणां चयाणां भीत्वमंतस्य निपात्यत इत्येके अन्ये तु पीवमीदन्तावकीव

स्युःपुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नरा इत्यमरः पचे श्रागतिनिर्हतो अस्मात्सप्राणे उपपदे नः स्यात्सच डित्‌ त्वगुरुषे रुतीति श
मम्या अलुक्‌ उपसंख्यानमिति वत्वस्येति विशेषः आर्द्रीसद्‌ आगतो धनुर्धारणे धनिः सोनः अमगतो अशभोजने अवसणे तु ज्ञवनतरणयोः
अरणिवन्हि मंथेना द्वयोर्निर्मथ्यदारुणीति मेदिनी [illegible]रणिः अरणिर्ना नोकतिर्द स्याद्दोरभसः सरणिः पंक्तौ मार्गे स्त्री इति मेदिनी प्र
हिंसायां नतो अनिमस्य यःप्रारणीति के प्रारणिः पार्थिचापलाविलिनालव्यादावजयः इमामग्रे प्रारणिमिति मंत्रे प्रारणिं हिंसाज्ञनतो
पन्नपांमीमृषः समस्येति वेदभाष्ये प्ररणिर्भूमिः धमनीतु शिराहृद्वि सा सिन्यां तुयो वितीति मेदिनी अमर्निर्गतिः अप्रयते भुज्यते राज्य
मिंद्रेणानये अप्रानिर्वज्र्ज अप्रानिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चलायांपवावपीति मेदिनी अवनिः रथ्यीवीन रणिर्धमलौ पुंसि कुमारीनोकयोः
स्त्रियामिति मेदिनी कुमारीलतावियोपः तरणीरामलरणोकर्णिकाचारुकेसरासहाकुमारीगंधा इति पत्त्यंतरे इति धंटः रजनी
इति रंजरागे अस्माद्‌ प्वनिः नलोपोपिवा कुत्कात्‌ कृदिकारादिति ङीप्‌ रजनी नीलनी रात्रिहरिद्रा जतुकासु चेति मेदिनी आदि
ष्टुप्रपोषणे अस्मात्सनेसाहाङ्युपपदे अनिः स्यात्‌ हरेरादेः हष विलेखने चर्षणिर्जन इति वैदिक निघंटो चर्षणि शब्दस्य मनुष्य
नामपाठात्‌ ओमासश्चर्षणीधृत इत्यादि मंत्रे पुवेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यानत्वान्‌ उज्ज्वलदत्तो नतु आदेश्च धइति पठित्वा धर्षणिर्बं
धकीति व्याख्याते तदयुक्तं तथा सति वेदेसि नवरूच्येत्‌ मागल्भेप्रतायवचार्थानुगमात्‌ आदेश्च धइत्यपि स्यत्यागेनला घवाच्चतस्माद
देश्च धइतिदशपादी वृत्तिपाठ एवयुक्तइत्याहुः अर्दिः अदभक्षणे अस्माद्‌ निसल्यानुडागम इत्ते श्चवृद्ध्युवर्णे ने अस्माद्‌ प्वनि
वर्तनिरिति कृदिकारादिति ङीपि वर्तनी सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति चेत्यमरः क्षिपः क्षिप प्रेरणे क्षिपणिरायुधमिति
उत्स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यतीति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु क्षिपणिं क्षेपणिंमनतु रण्यतित्वरयतीति गं तु विविच्य व्याख्यातं अर्चि अर्चपूजा
यां प्युष्मो के इह्माने सृङ्गतौ छदअपवारणे लपतुः छर्दवमने अर्चिरिति सांते समुर्चिषाबुजयल्लिति मंत्रः नयनमिवक्षमि
हसूर्णीते दैयमर्चिरितिमाघः ज्वालाभासोनेपुंस्यर्चिरिति नाना र्थे सांते घमरः इदंतोपीतिणिजंतादृचेरच निभावः अर्चिर्हेतिः
शिखास्त्रियामित्यमरः रोचिः शोचिरुभे क्लीबे इति चसर्वदितं छाद्यते अनया छर्दिः स्त्रियामेवेति लिंगानुशासनसूत्रं एवं च पर

नः किरणास्त्र्ययोरिति मेदिनी लव कालिदासे रज्जुवरणे दीर्घपाठे तु वरणे अस्मयोरस्मो दिवादिः जः इति स्यादीर्घ रादौ च पित्र्यं क्व
अ॰को॰ ने द्रुगतौ पनस्तुतौ अनमसाणे अजि घञ् शायेरपो न प्रत्ययो निस्यात्करणीः हृष्याउणो ऋसुते सुवर्णोलोमुलतावपीति विश्वमेदिन्यौ व
उ॰ का॰ णौ दिजादिषु ह्लादिय शोगुणकत्वासुवत्सुतो नानास्त्रियां भेदे रूपाद्वा विलेखन इति मेदिनी विश्वमेदिन्यौ स्यमाह जर्णश्च इति
३८ जर्णोजीर्णद्रुमे द्रुघ्रिति हेमचंद्रः ध्वजिनीवाहिनी भेनेत्यमरः ह्रोणौ स्त्रियामाटः केस्यारात्ताराटका दिचन्द्र पेषणमानह्रूपोपनोहल्का
के स्त्रीनीहरंतरे स्त्रियां कालानुनादि न्यांशुवादि न्यां शवादमामपीष्यते अनंते अस्यादिति मेदिनी खपः स्वापेयसुमस्य त्रिशा
ने दर्शनेषमान इति मेदिनी घेतः घेटयाने अस्मान्तः स्यादिवालादेपः घेला नद्यां नदेषमानि ति मेदिनी घेनः समुद्रे न...द्यांचघे
घा इति विश्वः श्लोकोयारेस्यादिस्रुवा अन्नामसुधने ति वैदिक निघंटोपठितं अतएव धेनाजिगाति दाघुषे इत्यादि मंत्रेषु धेनावाणि
38 लिया व्याप्तं भाष्ये त्रिषि निरूपपिपामायांप्युषणो षणेरसवपाद्वे लक्ष्मा जिह्वा पिपासयो रिति विश्वः सुजस्तुवन्त्राभिषवे अस्मा
नः स्यान्दालो दीर्घश्च सूनाऽधोजिह्विकाधि चेतिनां ते अमरः स्यन्नं प्रसवउच्यते सूना पुत्र्यां वधस्याने गलशुंडिकयो स्त्रिया
मिति मेदिनी रभेः रभे एतेलान्तः स्यान्नकारश्चा लादेश। रत्नस्वजाति श्रेष्ठेपिमणावपिनपुंसकमिति मेदिनी एतास्तस्त्रा स्याद
ने उपधादीर्घः रास्नानुस्याद्भुजंगाक्षा मेलापर्णा मयी स्त्रियामिति मेदिनी वमस्त्रवेम उपधादीर्घः सास्नातुगलकंवल इत्यमरः
सास्नागोगलकंवल इति पाठांतरं छागति निरुक्ता वित्यस्य ऊत्वं प्रत्ययस्य णत्वं च अप्रयस्य एण स्यात्स्वर्याप्तस्तंभेप्रहस्तवेति
मेदिनी सर्पीलोह प्रतिमायां गिस्यादिषु गुणाभावे णत्वं च वीणा विद्युति वल्लक्यामिति मेदिनी गाहाभ्यां गेणा देड् दाञ् दाने
गेष्णुर्नटे गायके च देष्णुर्दातरि दुर्दमे इति विश्वः कञ्जस्यल तो वेष्णे अस्थ्याणे लस्नं सर्वावकुद्दि धितिमेदिनी तिजः क्लिन निश्या
राम॰ ने ध्म स्यात् क्लः याल्नो दीर्घ श्वतीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहा मुष्कके क्लीबं यवाग्रके अस्त्रि तिग्मात्मस्यागिनो स्त्रियषिति मेदि
३८ नी मज्जिय जदेवपूजादि मनस्तान युधपपुक्षोद शउपस्तयेजनो प्राड्भावे दृष्यु श्वोरे रिफेउंसि इति मेदिनी अथजन्युः स्यात्संसि
प्राणयुगि भारष्वितिच भुजिभुजपालनादौ म्लड सा णत्यागे च्याभ्यां य प्यासं स्त्यंय इसकोस्तः मृत्स्नो मरणेयमे इति मेदि

स्यो ल्यप्यः घञ्चिलोपो यो रिति लोपमाङः लीवरो नं तु धौ या धेः इति मेदिनी स्यान्नीवरो ज्ञाणिज्जके वाल्लवेपि च स्वप्यते इति मेदिनी
विश्वप्रकाशो गाहलेपिति गाहू विलोडने कद्वरं कुत्सिते वाच्यलिंगं तत्क्लीबं स्यादिति मेदिनी वाकुसेमकाडुपपूर्वकेरुदानादनयो रि
त्यस्मात् घञ् च्युकारलोपः उपकारं समीपे स्यादेकांतेपि नपुंसकमिति मेदिनी उपकरोरेश्च इति केचित् इणः इण गतौ विजं वंधने विज
ये दीरुद्रन्ये उपदाहे अवरक्तरोग इनः पत्यौ नृपार्कयोरिति मेदिनी जिनो र्हति चबु के च पुंसि स्यात्रिषु जित्वरे इति च दीनाम्ऋषिक्रो
धायां दुर्गे ते कालरेन्यवदिति विश्वः उष्मो ग्रीष्मे ऊष्मानं दत्तशीतयोर्वाच्यलिंगक इति मेदिनी ज्वरत्वरेत्यूठो ऊ नमसम्पूर्णो फेनस्फा
यी वृद्धौ अस्य फे इस्यादेण: मीजोर्हंसायां दिंदो रोचिक फेः फेन इत्यमरः मीनोरण्यं नरे मत्स्ये इति विश्वः लूने लूञ् छेदने अस्मा
दृर्ण वाच्य नक्स्यात् लूसः सत्यवतीपुत्रे कंपवे वार्थे सेर्जुने कृष्णा स्यात् द्रौपदी नीली कारणे द्राक्षा सुयोधिति मेचकेवाच्यलिंगं स्याद
क्लीव मालिनो हृयो रिति मेदिनी बंधेः बंध बंधने अस्मान्नकुमार रोहः वुधः प्रभाकरदिवाकर इत्यमरः बुधो नाम लरुद्र यो रिति
मेदिनी धापृङ् धाञ् धारणादौ पृपालनादौ वस निवासे अजगतौ अलला लस्या गमने एभ्यो नः स्यात् नकृप्रत्ययेसे ति तुवस्नादे
त्यन्न संप्रसारणं स्यात् वेन इत्यन्न नुगुणो न स्यादिति भाव: धाना भृष्टयवे योक्ता धान्याके ऽपि नवोद्भिदि इति विश्वः पर्णपत्रे किंशु
के नाइति मेदिनी वस्नस्तु वक्ते पुंसि चेतने स्यान्नपुंसके इति च वेन इति लुटाकः प्रजापति ध्व लक्ष्येः लक्ष दर्शनांकनयोः लच्छ
णपि त्यादि लक्षण लक्ष्मण पाद्वेशावपि नामविन्दयोः क्लीबो रामभ्रातरि तु पुंलिंगो हंसयोषायां लक्षणा सारसयोषायां तु लक्ष्म
णेति अव स्वेप सर्वे: लक्षणं नाम्नि चिह्ने च योषित्सु पिल लक्षण: लक्ष्मणंलो क्रमेनाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मण इति विश्वः सलक्ष्मण
लक्ष्मणोपि चेति हिन्दयेष्ठविश्वः लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्ष्मणक चिद् लक्ष्मणाद्यो गुधीमेदेशाः स्यात् अधियोषितिरामभ्रा
तरि पुंसि स्यात् सम्यक् चाभिधेयवदिति मेदिनी केषोतु सारस्याम पि लक्ष्मणेति दिर्भ्रम कारः स्वोकृतः वनेः वनसंभक्तौ अस्मान्नः उप
धायाः इत्वं वेनेति नापधगुणः सिवेः षिवु तन्तुसमाने बाहुलकादिति ए तच्छब्दोः षट्सिवे इत्येतेन विधिरिति सूत्रे कैयट
ग्रंथे च स्पष्टं य लिति लेपपगुणे कृते स्येकारस्यायादेशो उदोपि सार्वधातुके स्यादि नाऽगुणे कृते सयोन इति स्यादिति भावः स्यो

त०बो०
उ० कृ०
३९

ष्टो अस्मास्तु: स्यात्सच कितत्वान्नेत् नित्यादाद्युदात्तत्वं विस्तुरिक्ता विस्तुर्नारायण: कम्बुरस्वमर: कम्बु कु हो जकरणे इदान्त् स्थाने ड,
धाञ् धारणपोषणयो: राधाने अर्चष्ज्ञायां कलगतो कर्क: कर्केन्तलेवन्हो प्युक्ता स्वेदर्पणो घटे शतिविश्वमेदिन्यौ राकानेघंतरे कंस्वा
नवजातरज: स्त्रियां संस्पर्शे तु तिष्यादिति मेदिनी राकानुरिदं तरे राकानवरज: कन्या स्पर्शे तु: सूर्तिमापिधेति विश्व: रहदाधाराख्यां केण
इति ह्रस्वो वा कुलकात् संज्ञापूर्वक विधेरनित्यत्वाद्वा नेति बोध्यम् अर्क: कर्परे स्फाटिकेरवौ ताम्रे दिवस्पतावितिविश्वमेदिन्यौ कल्वो
स्त्री घृतलेला दिखो संदंशे विभालके विट्कि हयोश्ववधायेच त्रिभपाणायोष्ठन रिति मेदिनी बाकुलकात्स्वमेरेपिक: रंक: कृपणमंदयो रिति
मेदिनी कपिलका दित्वालत्वं टाप् लंकारत: शरीणा मरवायणा किनीकुलटा मुक्तेति विश्वमेदिन्यौ सूत्र स्रगतो रज्ज्वारणेभमस्त्रायां खप
पोषणे मुसले स्येस्तक: इति स्तकं संपाथयपविर्मिं इति ग्मामिति मंत्रस्य वेदभाष्ये तुस्तकं घरणशीलं पविवज्रं सेणापसं स्फक्तौ हरी: क
३९ स्येति व्याख्यातं भरूकं छिद्रे चकाले चेति मेदिनी मुष्को मोलक रहीस्यात्संघाले तृषणोपि चेति स एव मुको व्या समन्ते की रेरावणस्य च मं
त्रिणि शिरीष पाद पे पुंसि ग्रंथिपर्णे नपुंसके वल्कं वल्कलम् कयोरिति च उल्काज्वाला विभावसो रिति सम्भृति चेंद्र: इल्मी इत्यगतो
त्रिभी भये वैशाख्ये पा याने पालगतो अलसात्सगममे एकं सं ख्यांतरे श्रेष्ठे केवले तस्योस्त्रिषु घितिमेदिनी काक: स्याद्वायसे हस्तमे
देपीठसर्पिणि शिरोवक्षालने मानभेदद्वीपभेदयो: काकास्यात् काकनासायां काकोलीकाकजंघयो: रक्तिकायांमलघांचकाकमाचा
च योषिति काकं सुरतबंधे स्यात् काकानामपि संहिता वितिमेदिनी विश्वप्रकाशौ पाक: परिणतौ शिशौ केश स्यज रसाशो न्मे स्या
त्यादौ पचने पिचेति मेदिनी शल्कं तु शकलेवल्के इति च मच इति सोत्रो धातुरिति वल्व: मर्चशब्दे चौरादिक इति मद्यचोत्या त्सूत्रेके
यट: मन्नौ मलं मर्चयति विधपा करो भर्त्सयती ति वेदभाष्यं नचैवं णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन कुत्वाभावान्मर्क इति न सिद्धेदिति
वाच्यं पूर्वत्रासिद्धे तद्भावात् णोतनुकरणे अस्मादपि बाकुलकात् त्णाको द्वीपांतरे पिच शल्को मुमविशेषे च उमम् हरितके स्त्रिया राम०
मिति मेदिनी मोह: अोहाकुल्याग अस्मान्नि शब्द उपपदे कन् स्यात् निहाका गोधिकासमे इत्यमर: नोमूह: षड्वि शरणे अस्मा ३९
न्निशब्दोपपदे कन् स्यात् सच डित् डित्वाद्विलोप: सदिश्यतेरिति षत्वं निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारेकर्ष यो: वक्षोलंकारणे

नी सर्वे: स्तगतो परित्यक्तोमी ऽ प्रायणो विज्ञ व्याप्तौ नीपः कदंबबंधूकनीलाशोकद्रुमेपिचेति मेदिनी ब्युत: ब्युद्गतो धावनामने
कार्यत्वादिहभाषणे अवंतेभाषते अनेनेति विग्रह: दशपाद्यां तु स्तुय: किस्वेति प्रत्यासे व्युपसंदायोगतो चोपती ति व्युप्य: मंदगमनकर्तास
व: एत्रस्तुतौ अस्मात यः स्यान्तौ नदीर्घश्च सुपद्द अभिधवे पर्हिंसायां आभ्यां यः स्यात् सच नि त्यं भवति नित्यं तु स्वरार्थ: सूपो वांजनस
दयोरिति मेदिनी सर्पं मितिवाकुलकाउत्वं हलि चेति दीर्घः श्यस्फोटने सर्पस्त्री त्यमर: कृष्ण कुपावद्भूमिस्पशो आभ्यां यः सचनित्या
नोदीर्घं च तत्यापि त्याद्वतुन्समावदासणो शीलसमायो वायलोहने संशब्दे कृपालनादौ व्यथ्य: क्रोधे कलान् कृता विति विभ्वः शब्धवालत
णोपिच प्रत्रिस्यात् प्रतिभाहानाविति मेदिनी दिश्यो निमाह शात्यश्चतिवाप्यम ष्मणिचाश्रयाति कोपांतरमभिप्रेताह वाप्यंचेति स
ल्पमवेकलनेचपायनीपेचनद्योरिति मेदिनी अमरो नमाह तपल्लणयोनि स्तनेहपि स्तनिगदोदेवशब्दे चुरादिर्णिंतो हृषतुष्टो पुष
ष्टहेमदी हर्षग्लेपनयो: घटादि: राभ्यो णिजंतेभ्य: इत्नुच स्यात् स्तनयित्नु: प्रमानचारिधरेपिस्तनितेपिचेति मेदिनीस्तनयित्नु: उमा
त्रकामेजत्याकेकार्मुकेपिचेति विश्वमेदिनी मदयित्नु: कामदेवेउमान्मद्येनउं सकमिति मेदिनी हर्नेदु हन्त्रकरणे हनहिंसपात्यो:
हन्तुरितिकर्त्रेत्यर्थ: कित्वान्नगुण: हन्तुरिति अनुदात्तोपदेशेत्या दिना अनुनासिकलोप: एवमुत्तरत्रापि गमे: हन्तुमसये जिगत्नुरि
यत्रापिबोध्य: पालचेति चान्द्रलादपापादीरसोनुकृति निनकाररहितं पठित्वाह हणु: कर्त्राहन्त्र्यं न्को कदेश: वा कुलकान्नलोप: ग
मेस्तुजिगत्नुरित्युदाहृतं न सर्वे शामादिकं लदयाविसंवादान्नयाच प्रयोले सुत्रपक्षत्वं मन्त्रयेज्येष्ठराजेभरे कृत्नुं मानो वधाय हत्न
वेम्सगांतभीममुपहत्नुमुग्यो न स्यानुत्पउक्ष्यादि जिगत्नुरित्यादि अतएवहंति धातुं विहाय वलामाभवेन उपहत्नुरिति दाहत्यक्तो: कि
त्वादनु [illegible] नासिकलोपाल इत्युक्तं यामाभ्यां दुदाम्नदाने भावीभरोदानुशीलनि किन्तोन इति मेदिनी भानुरपिदिवाकरोविसमर:
वचे: वचपरिभाषणे वग्नुर्वाचाल: ध्रेट: धेट पाने अस्मात नु: स्यादिकारश्चांतादेश: धेनु: स्यान्नवसूतिकेत्यमर: सुव: सुड्या
णिप्रसवे अस्मान्नः स्यात्सचकित् विशेषो निमाह स नुपवने इति जहाति: अोहाक त्यागे जह्नु: स्यात् सिराजर्षिभेदेच मधुसूदनेइति
मेदिनी स्थोणु: स्थागतिनिवृत्तौ अस्मात्णु: स्यात् विशेषो निमाह स्याणु: कीलहरेप्रमान् अस्त्री ध्रुवेश्चेति मेदिनी विषे: विष्लृव्या

त॰ बो॰ विष्वः लसचेतिदंत्यमध्यपाठस्तु प्रामादिकः । अर्जेः । अर्जति ख्याना क्विर्जे नो पार्जनेषु । अप्रकृतं च तदुनन्स्यात् णेश्च लुक् इह णे
उ॰ क॰ रनिटीति णिलोपे नैव सिद्धे णिलुग्रहणं चेसुक्तफलमर्जितं त्वं । अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेपि स्यात् धवलेपु
४० नरत्ववत् नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे चाप्यर्जुनागवि उषायां बाहुदाने च श्यांकुट्टन्यामपि च कथितिदिति विश्वमेदिन्यौ । अर्जेश्च अर्जतो
अस्माडुनन्स्यात्स च चित् अरुणोऽव्यक्तरागे स्यात् संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे नागुणि निषु अरुणा त्रिवि
षा घृष्यमानं जिह्वावि नृशा सुचेति मेदिनी । अजि । अजगति क्षेपणयोः यउपरमेपोड़ त्वं भएप्पउनन्स्यात्स च चित् अजेर्वीभावः
वीयते गम्यते अजेर्निवडुनं विख्यातिदिवि व प्रतानि विविधानिति मंत्रेव ध्वनानि पञ्चाना निउतिवेदभाष्ये वेदिकनिघंटौ महापर्याये
४० प्रशस्यपर्यायेच व सुनशब्दः पठितः प्रमुना पाप्मनस्वसे त्याम यं । तृतृद्रु वरणे तृष्णवनतरण्योः वदप्यक्षायां वा विहन्तिहि का
गत्योः कमुकांतो कषहिंसायां कर्पलसर्पमिति लितुत्रेतितेनेदृ वत्वं नभवति वाहुलकेन मत्वेकर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञायाप्रत्यसत्तेः
कल्पान्ले तुषत्वं भवत्येव एतच्चभाष्ये कैयटपर्यालोचनायोक्तं कथंतर्हि सर्वैरप्युणादिहस्तिकारेरि हृषत्वमुदाहृतमिति चेद
त्राहुः अस्तुभाष्यप्रामाण्यात् वर्सलर्सर्पमितिदंत्यपाठोपि साधुः यत्तेतुषत्वमस्तु बाहुलकाभ्यपत्वाभावस्यपादिकत्वेपिवा
धकाभावात् रुविल्लविभ्यां घन्नि क्ते लेपताद्वेरवियपक्तेकविधानमिति एपलालकम्प्रत्ययेवाकृते वर्षतर्षपाव्यंयोर्वीरत्वा
भावस्य पादिकत्वेपि प्रत्ययकाभावात्प्रदिलविभ्यां परनिसंस्त्र्य नञ्चियोभयादीनामुपसंख्यानं नपुंसकेक्तादिनिरत्य
यमित्यत्रवर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च तस्मादिदंक्षेपताफलिनेतिवर्षोस्त्रीभारतादौ स्यात् जंबूद्वीपादवहरिभ्रपूरदका
ले स्त्रियां भस्मीतिमेदिनी तर्षीलिङ्गो द्वन्द्वयोरिति वृष्णादौ लर्कवर्षेवत्सः क्लीबंतुवत्समिति त्रिकांडशेषः सद्योजातस्तुते
एकः हंसः स्यात् मानसौकसि निर्लोभनृपे विष्णुर्कपरमात्मसु मत्सरे योगभेदे मंत्रभेदे वाजिरिमरुदंतरेतुरंगमभेदेचेतिमे राम॰
दिनीहंसोदैत्यांतरेष्मलः कांस्येच कांस्यपात्रे चमानभेदेच कीर्तितिःइति विश्वः कंसास्यादंततरीयस्य यश्चाद्वचलपल्लवं स ४०
कीयांनालुहो मूलकदावीरुत्रिणेोउचेतिमेदिनी लपेः शुभदाहे अस्मात्सः स्यादुपधाया अकारश्च तपोजरीर्गदंभांड ब

हेममाने हेमपले पिचे चेति मेदिनी स्यमेः स्यमु शब्दे अस्मात् कन् स्यात् तस्य च ईत्वागमः स्यमीका नीलिकायां स्त्री स्यमीको नाकुवृक्ष
योरिति मेदिनी अजि अज गतिक्षेपणयोः धुमिश्रतो ध्रुकंपने एभ्यः ष्मापणे एभ्यः कन्स्यादेषां दीर्घश्च तत्सामर्थ्यात् कुणाभावः अ
जो वीभावः ह्रियः ह्री लज्जायां अस्मात् कन् धातोर्दीर्घत्वं च तत्सामर्थ्यात् कुणाभावः शाकैः शाल्कः शाकौ शकुंतिपक्षिशकुनिशकुंतश
कुनद्विजा इत्यमरः शाकुनस्तु समानः लिमानेयस्तिविशेषयोः शुभशंसिनि मित्रे च शकुने स्यान्नपुंसकमिति मेदिनी शाकुंतः की
टभेदे स्याद्भासपक्षिविहंगयोरिति शकुनिः पुंसि विहगे सौबलेकरणांतरे इति च भुवः भू सत्तायां अस्मात् क्विप्यात्कोनः कृदिका
रादिति ङीष् भवंती लटः संज्ञात्वाच्च अस्ति भवतीपरः मयोक्त्व्य इति भाष्यं वाकुलकालिकमेरपि प्रत्ययादिलोपो धातोः कृपाद्गादे
शः कुंतिः उलोमनुष्यजातेरिति ङीष् एकुंती पांडुप्रियायां च शल्लकांगुलजगुलडुभेइति मेदिनी अवतीत्यादि अवरक्षणे वदव्य
त्सायां नादिभ्यो भमि च यदेतो ते कदिकादिति वा ङीष् एकन्त्वन् दिपमे रणे भू सत्तायां दिपदस्तु भमानदे हे सुरभौ वाच्यलिंग
क इति मेदिनी शुभ्रंशुः स्यान्ध्रुमान् भानोज्वलने शर्वाणां के ने इति विश्वमेदिन्यौ अरुणादन्धयन्ते अस्मादुनन्प्रत्ययः स्यात्
क्षिपण्विति द्वित्वात् णुणाभावः कार कवितोपेनाथरेण विदारणे एवं तः करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मतेति विश्व
मेदिन्यौ वरुणस्तरुभेदेऽप्सु पतौ प्रतीचीपतिसूर्ययोरिति विश्वः दारुणं भीषणे भीमे भमपरः दारुणो रसभेदेना चित्रुने स्याद्भयावहे
इति मेदिनी तोः तृ प्लवनतरणयोः अस्मादुनन् स्यात् तरुणं कुं ऊ ... चके युवनि नु निः इति मेदिनी गोत्रादित्वात् ङी
प् तरुणी तलुनी चेति द्विरूपकोशः पिशः पिशुनानां पिश अवयवे अयं दीपनार्थोपि भिदिसौत्रो धातुः पिशुनोद्भर्जनः
खल इत्यमरः पिशुनं कुंकुमे ... कपिवक्त्रे च काकेनाप्यचक ...योस्त्रिषु ... पिशुना स्त्री स्यादिति मेदिनी मिथुनं न द्व
योराशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके इति च फलेः फल निष्पत्तौ अस्मादुनन्स्यात् गुगागमश्च धातोः फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जु
नभूरुहे तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां च फाल्गुनो तिमेदिनी फाल्गुन इति फल्गुनः फाल्गुनोर्जुनो इति द्विरूपकोशः अशोः
अश भोजने अस्मादुनन् धातोर्लिंगादेशश्च लशुनं महोकंदः उग्रगंध ल शुनं ... इति मः पनालवेषु

ना.बो.
उ.खं.
४१

एजृ कंपने मदी हर्षे एभ्यस्सरः कित्स्यात् कृसरः स्यादित्यादि हारावलीस्थं एसरी विकरी भेदेनास्त्वरो त्रिषु पांडुरे इति मेदिनी मत्सरा म
त्सिकायां स्यान्मात्सर्ये तत्परेऽकुधीति विश्वः मेदेत्तु मदी हर्षे इति योगार्थमुररीकृत्य मत्सरभुज्यते इदं मिंद्रायमत्सरं मेदिषथो मत्सरमिं द्रियाणा
मित्यादि मत्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यं पलेः पवतेर्गत्यर्थात्सरः स्याद्वेफस्य लश्च नन्द्यादि मतुविस्तारे करणे गतो स्यमरोक्तिमाह तसरः इति
कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः त्सरुः त्सर त्सिगिति त्सरुः खड्गादिधारणम् त्सरुः खड्ग त्सुर्द्विः त्सरु इति मेदिनी मृन्दराद्य
जवासं त्सुथं याः इति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु मृन्दरं कंटक इति व्याख्यातं पीयूषकतिन्यांमणरणइति दंडकेन्नाणि पठ्यते सचरान्नार्थकः मा
भ्यां कालन् स्यात् यथाक्रमं ह्रस्वः संप्रसारणं च राजादंतेषियालं ह्यादित्यमरः प्रियालः स्यात्पिपीलवत् इति द्विरूपकोशः बाहुलकाद्
जेरपि कालन् कित्वान्नलोपः न्यकादित्वात्कुत्वं भ[illegible]गालं नरमलकं मत्वर्थे इनिः चंडीकांतो भगालीच ले लिहानो दृषभ्वजः इति
जशेखरः कठिकुपि कठकृच्छ्रजीवने कुषनिष्कर्षे कुषाकुः कपिवत्स्युर्केनापरो ग्रापि नित्रषु इति मेदिनी उज्वलद् न्तस्तु कठिकपि
भ्यामिति पठित्वा कपयोपि बेति दंडकधातु षु पव्यकषाकुः वित्युदाजहार तत्कोपाविरुद्धं मेदिनीकोशे घकारमध्यमेपाठात् सर्त्तेः स
गतो अस्मात्काकुः स्यात्सात्तो दुर्गा गमश्च स्रदाकुर्नानिलेचकेज्वलने चकेज्वलने पति सूर्ये इति मेदिनी वृत्तेः वृत्तुवर्त्तने वार्त्ता
कुरपि वार्त्तीके हंता के पिचदृश्यत इति द्विरूपेविश्वः वार्त्ताकी हिंगुली सिंही भंटाकी दुःप्रधर्षिणीत्यमरः वार्त्तीकं पित्तलं किंचिदंगा
रपरिपाचितमिति वैद्यकशास्त्रेपर्दः पर्दकुत्सिते शब्दे अस्मात्काकुः स्यात्स्ववनि त्धातोः रेफस्यसंप्रसारणं मकारलोपश्च विश्व
कोशस्थमाह पृदाकुरिति पृदाकुर्हश्चिके व्याघ्रे सर्पे चित्रकयोः प्रमानिति मेदिनी सृ गतौ सृगतौ प्रसिष्पणे वचपरिभाषणे सव
एव स्त्युपमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्वनीति मेदिनी सरण्युः एण्यसन्तु रण्युरश्व इति मंच स्वभाष्ये सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातं जवाग्
रूलिहाभ्याणः विलेपीत्तरलाच सा इत्यमरः वच कुत्तु पुमान् विप्रे वाव दूके विधेयवदितिमेदिनी आनकः भीडुः स्वपेत्रिभी भये

राम.
४१

विभेत्यस्मादिति भयानको भयंकरः भयानकः स्मृतो व्याघ्रेरसे राहो भयंकर इति मेदिनी आणकोलः त्वत्र इसने एजृ कंपने
शिघि आघ्राणे दुधाञ् धारणपोषणयोः हारावलीस्थमाह त्विषाणः इति शिघ्राणं काचपात्रे स्याल्लोहनासिकयोर्मलेइति

मल्लकुंजराशाने इति मेदिनी झलोकी पविशेषे स्यात् चर्करीगर्देभांड्योः पिप्पलेकार्पासे च स्ववपरिकीर्तितं इति विश्वः मनेः म
नज्ञाने मांसंस्यादामिषे क्लीवं ककोली रजटयोस्त्रियामिति मेदिनी अपरोः अपरस्याप्तो अस्मादेवने वाच्ये सः स्यात् त्र स्वभ्र श्वस्ने
त्यादिना पत्वादिकार्थं अथा स्वामिद्धिसेनाम्र्नोगे कर्पचक्रे व्यवहारे कलिवुमेइत्यमरः असोक्ता नात्मपाकरव्यवहारे बघ्ना शके रुद्रा के
झस्योः सर्पविभीतकतरो रावपिचक्रे कर्षसुपान् क्लीवंतु स्पर्शेन चर्लेन्द्रिये इति मेदिनी स्नु स्नास्थि स्नुप्रस्रवणे श्रोत्र स्रु छेदने कुलीछे
दने कयीगतौ एष्यसः किस्याल् स्नुषापत्रवधूः वृदमति सस्याकित्वात् ग्रहिज्येति संप्रसारणं अच्चः पर्वतभेदे स्यात् मल्लकेपोण
केपमान् कृतवेधने कृतवेधने ऽन्यलिंगेन त्वन्ते चन संस्कृ मिति मेदिनी अवेजीनो प्रविस्तुने ऽ ऐनवासिके अवेजीता वेवेति निपमार्थं स्वं
तेनान्येभ्य इति भ्यः केवलयौगिकत्वेपि समस्तयोभवति उंदि गुधि उंदीक्लेदने गुधरोषे कुषनिष्कर्षे रम्पः सः कित्त्वात् अनिदितामि
ति नलोपः मुस्तः भस्त्रवणे वारि इत्यमरः गुत्सः स्यात्स्तबके स्तंबे हारभिद् पिपर्णयोः इति मेदिनी गुच्छ अगुत्सो गुच्छो छन्दुच्छे इति
शिल्पको मात् स्याद्गुच्छः स्तवके स्तंबे हारभेदकलापयो इति च वर्गादितो यांस मेदिनी कोष्टाच्च रघि रधुश्च मिकां हार्यांपण व्यव
हारेस्तुनो च ननु रुपे ध्वलत्वे नगरत्सः इति सिद्धे इकारविधाने वर्धमिति बन्धे च त्वे स्यादिकृते शए काचोरवरा इति भवभावप्रसंगात्
न चैवमपि प्रक्रियालाघवाय ल कार एव विधीयताम् इति वाच्यं च यो द्वितीया इति पदे लकारस्यापकारापत्तेः पत्तो मासार्द्धके
पार्श्वेग्रहे साध्यावि रोधयोः केपादि पक्षतौ रुदे वलेः सलिसदायेयोः क्लीवं भेपलत्रे च राजकुंजरपार्श्वयो इति विश्व मेदिन्यौ
अरोः अपरस्याप्तो तुश्चेत्यादिना षत्वादिकार्यं कलस्त्रं स्याद्यवर्णे वर मन्नसवर्णो यो इति निहे प्रचंदः अरोशनिलघ्वलद्न्तादि
पाठस्तुमामादिकः नित्स्वरापत्ते ऽत्र्यलेरुपत्ययस्यलेतु प्रत्ययस्वरेण दारशब्दस्यमध्योदात्तत्वं अचो अन्तस्वरं प रमेयोमनि
त्यादि अङ्मात्रे षत्रीणि वपातानि वषि श्वादरणीति पजेपिचरत्येव वाक्यात् अतएव अश्वोनिवीसरो दारमिति द्विती
या न्हि कांने भाष्य दलोकं वसेश्च वस निवासे इस्मादपि सरस्यात्सः स्थार्द्ध थालुकइति लत्वं संप्रवीत्थित् प्रवृक्षहिला इसन्ते
सरस्सात्सचाविल् चित्वादंतोदात्तः उदन्तसरा यथारेत्सरायसंश्वौदितियाठांतरंतत्र लक्ष्य विरोधाडपेक्ष्यं कथ् दुकृत्र करणे

न॰ वी॰ तृ॰ का॰ ४२

42

तेन हली विदितं निषेदुषेति रघुः स्त्रियां चेत् अत्राहुः। हल पविलापइत्यस्मात् ति। चिदलति विनि हन्त्यां हलिरिति हन्तां हलिरपि स्त्रलेति हि
रूपकोशः। तलोनुकंप्पेजनके इति विश्वमेदिन्यौ वाकुलकात् धोऽस्त्वमे इत्यस्मादपिक्तः। शीतालांगलपद्धतिः रामपत्नीच शीतानभः
सरितिलांगलपद्धतौच शीतादशाननरिपोः सहधर्मिणीच शीतेस्त्वनं द्विगुणेच तदन्विते च शीतोलसे च बहुवारतरौ चटहइति
तालव्यादौधरणिः। सीतादन्त्यादिरप्यस्ति शीतालांगलपद्धतिः। वैदेही स्वर्गगंगासुरा तिदंत्यादौ मेदिनी सीतालांगलरेखास्यात् व्योमगं
गाचजानकी। तिदंत्यादौ रभसकोषाच्च। जेः जिजये असमात् क्तप्रत्ययः तस्योत्तान मुडागमः स्यात् दीर्घः इसनुदृत्वाधातोर्दीर्घश्च स्यात्
इदंस्त्वमनार्थमिति केचित् अत एवहस्त्यादिर्ग्रंथे पृषोदरादिषुजीमूतशब्दउदाहृतः। जीमूतोऽम्बुभृति करेदेवताडेययोः परे इति मेदिनी
वेणीखरागरीदेवताडौजीमूतइत्यमरः। जीमूतः स्यात् त्रिलिंगे च शाकेतो घोषकेपनेऽइति विश्वः। लोट्ट हलज् छेदने यलगतो एतौ क्तौ लोनि
पात्येते लोष्टानिलेऽप्येवं पुंसी त्यमरः। अन्यपुंसी त्वभयान्वयिनेन तन्नपुंसकलिंगो लोष्टशब्दः। तथाचस्यानेंतरत्नमइतिभाष्यं लो
ष्टः। क्षिप्तोवाडुवेगंगत्वेत्यादि अत एव लोष्टः। धाडे पिलोष्टः स्यादिति द्विलिंगकांडे त्रोपालितः। पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे इ
ति मेदिनी हरण्यां ह्रञ् हरणे रोषेऽङ्गतो हरितास्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णेपुलेन्यवदिति मेदिनी शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपांडुरा
इत्यमरः। रुहेः रुहबीजजन्मनि स्याद्धुर्भीचेअस्मादिलन् रोहितं कुंकुमे रक्ते ऋजुशक्रधरासने पुंसिस्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितक
दुमे इति मेदिनी लोहितं रक्त[illegible]गो शीर्षकुं कुमादिकुचंदने भौमाजदानरे भोमे वर्णेच त्रिषुलदतो तिच। पिशेः पिश अवयवे अयं दी
पनायामपि असमादितन् स्यात् सचकित् पिशितं मांसं मांस्यास्त्रीति मेदिनी मांस्यां जटामांस्यां लंघा च जटा च पिशितायेशीतिधं
तदिः श्रुदत्ति श्रुश्रवणे दक्लत्क्षौ स्त्रहई स्पायांश्रुहयहणेभुरादावदंतेउधनश्रुवेमवसिअवाप्यइति मन्त्रे अवाप्यो मन्त्रः अवणी
यइति वेदभाष्यं रत्नाप्योयोदम आसनित्य इत्यादि सुपियोगिकार्थे एवभाष्ये पुरस्कृतः। स्पृहयाप्पइति आपयामंतेति णेरयादेशः एवं
श्रृहयाप्पइति दिधिषाप्पइति दुधाञ् धारणपोषणयोः उज्वलदत्तस्तुदिधिषाय्य इति सूत्रेपठित्वादधिह्वीत्स्यते रायः षत्वेच दधि रामा॰
षाय्यो घृतमिति व्याख्यत् दधाधीदीहत्तिकारस्तु धिशब्दे अस्य द्वित्वं गुणाभावः अत्वं चाभ्यासस्येति पात्यत इत्याह स्मादकारादि ४२

विश्वः सिंघाणः फेनडिंडीरो नक्रेरेतश्च पिच्छिल इति विक्रमादित्यकोशः उल्मुक एलेति यातयन्ते निपातनमङ्कारमेवाह उषदाहे र
त्यादिना हारावलीस्थमाह उल्मुकमिति दर्विः कंबिः खजाकाचेत्यमरः क्रियः क्लिजायामस्मात्कुमन्प्रत्ययः स्यात्केकारोगुणनिषेधा
र्थः हलिरसेरस्यने महत्प्राणत्यागे गृनिगरणे इण्गतौ वागतिगंधनयोः अमगत्यादिषु दमउपशमे लत्रच्छेदने धृधी हिंसायां हस्तः
करे करिकरे समकोष्ठे करेपि च ऋक्षेके पात्यरो वानेइति मेदिनी अन्नाय मर्त्यः केशवाचकात्परोमोहस्तशब्दः ससमूहवाचीत था
चकेशहस्तःशब्दः केशसमूहपर्याय इति मल्लिभूलोकस्तत्र भवो मर्त्यः दिशादेराकृतिगणत्वाद्यत् गर्गः स्त्रीगर्त्तभेदे स्यादवटे च कंकुं
दरे इति मेदिनी एलः कर्तुरन्याधाने इलिः अलः स्वरूपे नाम्नानस्त्री वोर्मे तिकेत्रिष्विति च दंशो द्विकटके कुंजे दशने चौ वधोस्त्रियामिति
च मेदिनी लोतम श्रुणि चौरिते इति विश्वः लेने तेति सने लोतो मेवइति केयटः पोतः शिशौ च हिंसे चेति विश्व मेदिन्यौ धर्त्तैइति।
लोपो व्योर्वलीति वलोपः राल्लोप इत्यनेन लोपस्तु क्विती त्यनुवृत्तिपदे वोध्यः हलिचेति दीर्घः घर्त्तेनु खंडे लवतो धनुरे नामवेत्रि घिति
मेदिनी सक्तमिति तुसखंडने इत्यस्मात्तत् नत्याय सा श्वा मो अस्यास्त्वसुपपदे तन्त्वात् इडागमश्च बाहुलकान्नेनो नलोपाभावः
ननितनुविस्तारे महत्प्राणत्यागे आभ्यां लोनन्प्रत्ययः स्यात् पचकित् कित्वादनुनासिकलोपः ततो वीणादिके वाद्यपित्यमरः अप्यनतेवा
मेस्तनेच त्रिलिंगकं ततं वीणादिवाद्ये स्यात्तु लिंगमस्तु समीरणे इति मेदिनी महं तुषावितेम सो क्लीवं मत्स्यमनितिषु अंजि अग्न्यात्क्षि
म्रक्षणकांतिगतिषु णो शोः क्विन्वंधने एभ्यः कः स्यात् निषेधसंज्ञात्वेन भवति उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् बाहुलकाद्वा अन्य
प्यानिषाच्च घञादित्वाद्गुदात्वं स्यादिति … केयटः अक्तं पतिच्छिन्नं अक्तपरिमाणवाचका इति भाष्यं …
यं टनत प्या ध्या व्याततत्वात् अक्तं ताप्ये च संकुलेइति विश्व इत्युज्वल दंतोनाकं तन्त्वलिति अमयप्रयुक्तं विश्वकोशे हि व्यक्तं व्या
प्ये च संकुले इति स्थितत्वात् तथा च मेदिन्यां वकारादिकमे व्यक्तं तु व्याकुले व्याप्ये इत्युक्तं फलमात्रेजले क्लीवं मदोपेत्वभि
ध यवत् ततत्पर्वसितेच वद्धे पवने त्रिषु … पार्श्वे इति मेदिनी वाहुलकात् क्रमगला विरस्मात् कः … नमुंछे शिलेजले सत्ते
दीप्ते एजेरेत्यादितिमेदिनी तुलनेतुगतौ तनुविस्तारे आभ्यां कः स्याज्जातो दीर्घश्च हलः श्रेष्यः गौरादित्वात् ङीष् हलीकर्षतादि

ना॰चो॰ सिंहाकमत्स्यप्रभेदयोः देवमुतं तरे शैले इति मेदिनी दर्प्य ... स्यादिति पठित्वा दर्प्योऽत्र हरिमित्यादिमं नेष्ट दर्प्यान सर्वे स्पर्हणो
३॰ का॰ यइति वेदभाष्ये एषिरुषसे चने रंजरागे अभ्यामन दकित्स्यात् । एवमग्रे एमान् विंदोन दयोः एषलोपिनाः अनयोश्चिति पुंस्ते
४२ नविंदुयलेप्पुभाविमोऽइतिमेदिनी रजतं त्रिषु स्त्रे स्यात् कौवेद्धारेच दुर्वर्णे इतिच खलतिः स्खलसंचलने शीड्राणि शीड्
स्वप्ने शयनकौशेरुपादेगमन्नत्रनेरम्यादिः । वेत्तु मलंभनेत्युरादिः जीवपाणधारणे अनपाणने मरुद्वः उज्ज्वलदन्तेनाच वेचि
पठ्यते अन्येस्तु वेंचस्यादेवादिः पाठ्यते वेंचपवंदपयोरन्यतरं वेदावाउपलभ्यव कुम्पुतेः पाठोनिर्नेवः वेदयइति कर्मणि क्त
रिवामस्ययः प्राणप्यइति अनितेरिति णत्वं पामिरमिभ्यां पामउपशमे पामयः पां तिर्मत्रिणोरिति मेदिनी दमपस्तुउमान्
दंडेदमेचपरिकीर्तित इतिच उम्भन्धारणयोषणयोः अस्मात् दम्भः स्यात् सचापिन् रुदि रुदिर अश्रुविमोचने विद ज्ञाने
आभ्यामम्यः स्यात् सच हिन् विद्योयोगि न तिनोवितिमेदिनी अन्नोज्वलदन्तः रुविदिभ्यां किदितिपठित्वा रोरुत्त निरूपः खेतु
राजेहारस्यपादीर्हन्ति कारस्तुरुदिविभ्यां किदितिपपाठ इहनुभाष्यानुरोधेन ङितिपठितं तथाहि गाङ्कुटादिसूत्रकेयुन
श्वडादयः चङ्अङितजिङन्मपङनङ इति भाष्यं किदितिपठतां त्वपद्धितिभाष्यंनसंगच्छेतेतिदिक् उपवसनिवासे अ
स्माद्दुपसर्गे उपपदे अयः स्यात् उज्ज्वलदन्तेन सोपसर्गाद्वसेरितिपठितं अन्येस्तु आङिवसेरितिपठितं आस्पवि अनतसा
तत्यगमने अवरलणाद्यौ चमु अदने न मुकां लायां नमु भक्तत्वेपाद्वे रभराभस्य उलभषभाभ्यो एभलुमहिंसायां भ्वादौ आ
दौ चायं तपसंतापे पद्मनगैपणव्यवहारे स्तुतौ च यन वमहमजायां गौरादित्वात् ङीष् अनसा ही स्यात् उमास्तुमा इलमरः
वमसोयज्ञपावस्यभेदे स्त्रीपिष्टके स्त्रियामिति मेदिनी पनसः कंदकिफले कंटके वानरांतरे स्त्रियांरोगप्रभेदेस्यादिति च
वेन्नः वेन्नतंतुसंताने अस्मात् असच्यानस्य तु टद्दशपादीबन्तोतुविपस्तुदेलिपठित्वा वीगति प्रजनकांत्यादिक्षिति था
तु रदाहृतः वहिवहमापत्ते शमिस्सरणादौ अजगतौ शश्र्वीहस इत्युभाविस्समरः वातत्वौवेदिवसवासरावितिच वायस राम॰
इति असच्चोणित्वात् ह्रादिः दिकुचीडायां क्रुसक्रूविदेपच्हिंसायां शान्नगतौ कलगनो गर्दशब्दे करभो मणिवंधीस्के ४२
43

८

योप्येवमेवाहुस्तदेतत्सर्वं प्रामादिकं मित्रावरुणयोर्धिष्ण्योऽभूदिति वैदिकप्रयोगादृष्टिधिष्ण्यशब्देव सूत्रेयुक्त मिति प्रामाणिकाः॥ वृञः॥
वृञ् वरणे वरेण्यः॥ अर्हः स्तुवः॥ ष्टुञ् स्तुतौ स्तुषेय्यं स्तोत्रं योग्यरूढवर्थ संबद्धरूपमिति वेदभाष्यं स्तुवः कप्य इति पठित्वा कित्वाद्गुणा
भावे उवङि सति स्तुवेय्यः पुरंदर इत्युदाहरन्नुज्ज्वलदत्तस्तु दाहृत्य प्रतिज्ञाव्यादिविरोधादुपेक्ष्यः तस्मादिह क्लेप्य प्रत्ययमन्पठन्
दशपादीवृत्तिकृदेव व्याख्यानितयाहुः॥ राजेः॥ राजृ दीप्तौ राजन्ययज्ञतौ तु राजश्वशुराद्यदिति यत् प्रत्यये राजन्य इत्यन्तस्वरितः॥ पृरम्योः॥
पृ हिंसायां रमु क्रीडायां आभ्यां मन्यः स्यात् जन्योः॥ जन गतौ अस्मादन्यस्च नित् आटव्यारण्यं विपिनमित्यमरः पर्जन्यो मेघशब्दे
पि ध्वनदं वृदशाक्रयोरिति मेदिनी॥ वदेः॥ वद व्यक्तायां वाचि अज प्रकोशस्य माहवदान्य इति अमितादिभ्यश्च अमगत्यादिषु अत गतौ
यज देवपूजादौ वध हिंसायां वध गतौ नत्यनमिति नभ्यासपादिलिसूत्रेण नः॥ प्रकृतिभावे नन्तसत्यमिति साधितं नवव्युत्पत्त
रूपमितिवोध्यं यजत्रमग्निहोत्रमिति प्रांचः वस्तुतस्तु यजत्रोयदेवतासंतोवायुर्वातेनगच्छतासंयजत्रैरंगानीतिमंत्रेण
वैवव्याख्यातत्वात् अमरकोशस्थमाह यमनंचेति गडेः॥ गडसेचने अस्मादत्रन्स्यात् गकारस्य ककारादेशश्च कलत्रंश्रो
णीभार्ययोरित्यमरः॥ वृञः॥ वृञ् वरणे अस्मादत्रन्नित्स्यात् चित्वादंतोदात्त नधीवधीवरत्रास्यादित्यमरः॥ वरत्रायोदावीनस्य
मानइस्यादौचित्स्वरः स्यात् सुविदेः कत्रः॥ विदज्ञाने उत्कत्रन्नितिनिल्कोवित्पठंतिसत्यामादिकं रुहस्यतेः सुविदत्रालिरा
धिसयादेनिस्वरादर्शनात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणायमस्वस्त्वयेदर्शनाचेत्याहुः॥ कृतेः॥ कृती छेदने अस्मात्कत्रः स्यात् धात्तो
र्नुमागमश्च धन्वयवत्कृतत्रं चेनिम त्रेकृतत्रंनीयमरणमितिवेदभाष्यं भ्रंजश्रयभरणे महदपालन्यागे दधिरचेत्रणेयजत्रे
वपूजादौ पर्वपूरणे डुपचषपाके अमगतौ नसकौ दावायां एभ्यः कत्रन्पाठे अयोगतिकाः॥ दशपादीं तु ऋदवीदितिपठि
ताहृत्तादरे दयतेः॥ शेते पाचयत इत्युदाहृतं तत्र रूपांतरमर्गिंदर्शनं वृहतं लरत्नितिं पदश॥ देवोदर्शनोरथ इत्यादि
मंत्रेसत्रहृभाष्येनचविरोधात् भरतोनामनाम्ना पुत्रो नरेरामानुजे च शेष्यं नोपुतिमेदिनी यजतः क्षत्विगिति उज्ज्वलदत्ताय
नुरोधेनराअमन्त्रे वेदभाष्येनृहिरण्यत्रं गंगाजत्रो॥ हृदंतमित्यादिष्वयजत्रपार्श्वोपयज्ञयपरत्वयाख्यातत्वान्तः॥ पुर्वतः॥ पादपेपुंसि

ल.को.
उ.कां.
४४

काहारुरपि पारिभद्रे तु मंदारः मंदारः पारिजातक इति शब्दार्णवः गडेः गडि वदनैकदेशे गड सेचने अस्मादारन् प्रत्ययः स्यात्
कडादेशश्च कडारः कपिले दासे इति मेदिनी कडारः कपिलः पिंगः इत्यमरः शृंगारः एतौ निपात्येते शृ हिंसायां शृङ्ग् धारणपो
षणयोः आभ्यामारन् नुमुग्गुकू ह्रस्वश्च शृंगारः सुरते नाट्ये रसे च गजमंडने नयं सकलवंगे पिनाग सम्भव चूर्णयोरिति मेदि
नी शृंगारी झिल्लिकायां स्यात् कनकालो पुनः प्रमानिति च कंजि मूज स्पृशो वि त्वादारन् प्रत्यय अंतोदात्तः कंजारो जठरेस्त्र
र्ये विरिंचौ वारणे मुनाविति विश्वमेदिन्यौ मार्जारः अंतोदात्तः खड्गांग इति च ओतुर्बिडालो मार्जारः इत्यमरः कमेः कमु कांतौ अ
स्मादारन् कित्स्यात् कुमारः स्याच्छुके स्कंदे युवराजे एववारके बालके वरुणद्रौ नानः द्वयोर्जात्य कांचने कुमारी शैलतनया
वनमाल्योर्नदीभिदि मदापराजिता कन्या जंबूद्वीपे प्रवल्लियामिति मेदिनी विश्वप्रकाशो तु कुमारी रामतरुणीति पाठः राम
तरुणी लताविशेषः सहेति प्रसिद्धः तरुणी रामतरुणी कर्णिका चारुकेसरा सहाकुमारी गंधाढ्येति धन्वंतरि निघंटुः जं
बूद्वीपसहा कन्याः कुमार्यौ च श्ववारके बालके कार्त्तिकेये च कुमारो भर्तृदारके इति त्रिकांडशेषः तुषारीराते निपात्यंते
तुषलक्षे अरन् तुषारस्तु हिमे हिमवित्यमरः कासृ शब्दकुत्सायां कासारः सरसी सर इत्यमरः सहार इति षह मर्षणे दोदो
शेडू लये अस्माजूकचवंधने खजमंथे कणाः कणश्च अस्मात् कपन् धातु वकारस्य संप्रसारणं कुपायः प्रतिगंधे शवे
पिचे इति मेदिनी कुणपः शवमस्त्रियामित्यमरः विटप विटपो न स्त्रियां स्तंबशाखा विस्तार पल्लवे विटाधिपे इति मेदिनी
विशते दिति विषप्रवेशने आदेः यइति एतज्ज्वलदन्तरीत्योक्तं अन्ये तु सूत्रे विष्टपेति दंत्योष्ठ्यादिमं पठंति युक्तं चै
तत् यत्र भ्रमस्य विष्टपमित्यादौ तथा दर्शनात् अमरकोशोपि विष्टपं भुवने जगति प्रचुरपाठश्च बलतेरिति बलवल्ल
संवरणे से च रणे च उलपोन स्त्री गल्मी न्यांनाद्रिणां तु रे इति मेदिनी वृत्रेः वृतु वर्त्तने कृतिभिदि कृतो छेदने भिदिरावे
दारणे लत सोत्रो धातुः इष्याष्टि ३।४।३ छायां अशूङ् व्याप्तौ आभ्यां तकन् कित्स्यात् इष्टकेति इष्टमिदिर्विदारणे लत्वा राम. ४४
सोत्रो धातुः इयशि ३।४।३ छायां अशूङ् व्याप्तौ आभ्यां तकन् कित् इष्टकेति इष्टकेषीकामालानामिति निर्देशात् प्रत्ययस्था

निशांतो ऽप्युलत्न्युने इति मेदिनी मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः शरभस्तु पशोर्भेदे करभे वानरभिद्यपि इति मेदिनी शलभो
पतंगः शलभादिरित्यमरः कलभः करिपोतके इति च गर्दभः श्वेतकुमुदे गर्दभो गंधद्रव्यविशेषे रासभे गर्दभी चेन्दुजन्तुरोगभेदयोरिति मे
दिनी ऋषभ [illegible] विगतो वृषसेचने ऋषभाऽस्यात्स्वरान्तरे ऋषभो स्वरभिदृषयोः कर्णरंध्रगर्दभपुच्छयोः उत्तर
स्याः स्यालः [illegible] स्त्री नराकारयोषिति ऋषभीं [illegible] विधवायां कथिता इति मेदिनी वृषभः श्रेष्ठवृषयोरिति च रासिव
शि रासभशब्दे [illegible] मोदपिने [illegible] इति मेदिनी [illegible] विषाणे वेशने वेधने पल्लवं चाल्पमस्त्वयम्
रः वाहुलकात् [illegible] स्पर्शः [illegible] इति विक्रमादित्यकोषः [illegible] जन्म [illegible] दिवस [illegible] धार
णे [illegible] एभ्यः [illegible] सच [illegible] इति [illegible] तरणयोः असहायां वहमा
पतो वसनिवासे भासदीप्तौ साधयेत्सिद्धो [illegible] एधंतो [illegible] इति उज्ज्वलदत्त
स्तु नंदनः इत्युदाहरत्यपूर्वसत्रे [illegible] वर्णे [illegible] महाप्पा [illegible] स्वयमेव [illegible]
तत्वात् हलेः [illegible] स्मात् [illegible] प्रत्ययः [illegible] आगमः [illegible] शब्दादेशश्च भेदे भद्रिकल्याणे सुखे च अस्मात्
[illegible] लोपश्च [illegible] वाहुलकादिति [illegible] परिभाषणे [illegible] परिभाषणभर्त्सनयोरि
ति [illegible] शब्दे [illegible] स्यात् [illegible] इति च मेदिनी वाहुलादेव [illegible]
[illegible] उज्ज्वलदत्तः [illegible] कमुकंलो [illegible] चमु [illegible] क्रीडादौ वसनिवासे उभावपि एधंतो [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible] इत्यमरः भ्रमरः कामुके भृंगे इति मेदिनी चमरचामरे स्त्रीतु मंजरी मृगभेद
योरिति च चमरो मृगभेदः देवरः [illegible] भ्राता [illegible] सत्रेवा [illegible] पठितत्वात् [illegible] स्मात् प्रत्य
ये वाच्यते इति वाणरः कोकिलश्च [illegible] कवः [illegible] अंगार उल्मुके न स्त्रीपुल्लिं
गस्तु महीसुते इति मेदिनी मंदरः स्यात् सुरद्रुमे पारिभद्रे च पर्वतभेदारोहयोरिति च मंदिरम् [illegible]

त०बो० ति नरत्निः अरत्निरिति नञ्समासः प्रसृतांगुलिः सहस्तः अरत्निरित्यर्थः ऋच्छत्यादीरत्नेर्द्दह्यादीहृ त्नोनुकलिजित्यत्रकारमप
उ०ल० विल्वा अर्त्तेरत्निच सकितं विधाय अरत्निः साधितः उज्वलदत्तानुसारेणाह वायुः शान्निश्चेतिलम्बतः प्रच्छेदो मेघः अपशान्निश्चेत्यपि
४५ वोध्यं आविष्कृतो मिलन्यप्युनकृष्टि मिति मंत्रे लन्यत्तुगर्जिलमिति सरस्वजाहाछ्रिने तन्यतुर्मेघ इति उत्तस्मात्तस्तनुयत्नो रिवियो रि
ति मंत्रे देवश्चिद्त्नं नतन्यतुमिति मंत्रे च लन्यत्तु रपानिरिति वेदभाष्ये आ ख्यालत्वात् अंजलिस्तपमान् हस्तसंपुटे कुडवेपिचेति मे
दिनी स्थविरात्रमिति वनिष्ठो हृदयदिति मंत्रस्य भाष्ये लघोक्तत्वात् अनि एवंति केचिदंजेरिसुच मिछंति तेषां मंत्रस्युदाहरणं
अर्पिसइतिस्त्र्लिहीत्याविलाययुकू णेरनिटि इति णिलोपः मदेरिति मत्योमाने ऽत्यपुंस्तनिर्देश इति मेदिनी अतिथिः कुशपुत्र
४५ स्यात्प्रमाणांतके निधिलिच अंगुलिः कलशाबायाँ कर्णिकायां गजस्य चेति चकवस्तः सन्नाहः कंटकजातिश्च अचइति
कवचो गर्दभांडे च सन्नाहे पर्पटे पिचे तिमेदिनी पोतेरिति डुपालभाव डुस्यपालाधन्वयवासकइति धन्वी तरतिनि घंटुः क्र
शानुः पावको ऽनलइत्यमरः अःस्त्र हिंसायां शर्करावंडविकृतो उपलाकर्परांशयोः शर्करान्वितदेशेच रुग्भेदे शकले पिचे
ति मेदिनी पुषः पुष्पउत्ते अस्मात्करन्यात्सचकित् उष्कःरस्वपुष्पयोः तूर्णवक्ते वडुफलेहलिहलाग्रकांडयोः कुष्टेव पोइष्टरत्नो
र्भेदयोश्च नपुंसकं नारागनामप्रविरहगन्धपभेदेषु वरुणोइति मेदिनी कलेश्च उष्पतेः कलं स्यात्सच कित् पुष्कलस्तुष्टर्लेश्च
ष्ठ इति हेमचंद्रः गमेः गम्लृगतौ भविष्यति गम्याद्यश्च इत्याशयेनाह गमिष्यतीति आगामीति इति प्रत्ययस्यणित्वादुपधावृद्धिः
आगमिष्यतीत्यर्थः सुवाम्भूसत्तायामस्मादिनिः सच णित्स्यात् भविष्यतीति भावी पेस्थः स्थागतिनिहत्तौ प्रपूर्वादस्मादिनिः स
च णित् णित्वादातो युक् प्रस्थायी गन्तुकामः परमे परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिः कित्स्यात् कित्वादातो लोपः हलदंतादि
त्यलुक् परमेष्ठी पितामह इत्यमरः मंथविलोडने मेथ्याइति माथि मथीत्यात्वं इतोत्सर्वनामस्थाने पंथामंथा नदंडे च वज्रे वा राम०
ते पिच स्मृतः पतेः पत्लृगतौ अस्मादितिः थश्चांतादेशः पयेगता वित्यस्मात्पचाद्यच् आकारांतो प्यालिवाटः पथ्यस्त्रमा ४५
र्गश्चेति सुश्रुतिलाइः त्वचितच कि रोपि स्यात् कितो मोक्तः पथः पथीति द्विः सिद्धिप्रवेश्यः इह अभयोदेवाः स्वयंस्यासिमिन्नि

दिति इत्वे मिहत्नभवति अनित्यत्वात् नत्वापकं तु मृदस्तिकनिति इकारोच्चारणमित्याहुः शलंलवान् रागवाः इति अत्वसं
तस्येति दीर्घः एलशसो एतशसः धीयते पल्लवगतो पतनं पुटभेदनमिति पुटि पर्यायेष्वमरः इदलि इविदारणे दलविकसने अ
निम्न अन्गतो इर्यतीति अर्भः शिशुः संज्ञायां कनि अर्भकः गर्भोभ्रूणोर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकटके इति मेदिनी इरणः इणगतौ
असमात् धन् किन्त्वात् इभः स्तंबेरमः पद्मीत्यमरः असि अमुदोपश्लेषयंजसंगेकीकसंकुल्यमाष्ठि चेत्यमरः सक्थि क्लीबेपु
मान् रूरिति श्रुषि नपदादेकुमनि क्रुषे पदुन्न पोषणे अर्पोः अष्टयान्तो अस्मात् क्विन्निति स्यात् आदिनयनं इबेः इषइच्छा
यां इसाल इक्षुरित्यमरः अवि अवरक्षणादो लूलवनतरणयोः स्तनआच्छादने तनिक दुक्वणे चुरादि एयंतः तरीरिति
स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीरित्यमरः पापोः ध्याधापरे पापाने आभ्यां इः क्विन्त्वात् क्विंच धातोः लदेः लद्धदर्शनो कनदोधुरादि
एयंतः अस्मादौणत्ययः स्यात् तस्य मुडागमो णिलोपश्च लक्ष्मीः पद्मालयेति अन्य कृदिकारादि तिङीषि लक्ष्मी इत्यपि भवतीति र
क्षितः लक्ष्मीसंपत्तिशोभयोः स्त्र्योषधौ चपद्मायामिति मेदिनी इत्यादि पुरुतोयपादः मावानो रिरिति मामाने क्विन्त्वाद
तोधातो इत्यालेपः वातप्रमी वातमृगः स्यादमरः अवमिति क्विन्तुः पत्पदो स्मा इस्यमरे तावतुः पादान्वीनामुभयलिंगत्वोक्तेः
सम्मूलि चंद्रादिभिरपि वालप्रमी पादस्य लिंगत्वोक्तेः श्चेति भावः नन्नकृदिकारादिति पाक्षिकोडीषेन्ने बुद्ध्यादि व्यक्ते नच कृत्वा के
कृदिकारादि तिङीष्भवति न तु दीर्घात् इति पंकवत्प्रानिर्देशो कारमत्ययस्य विधाने न दीर्घात् अपि कृदिकारादिति ङीषः संभवात्
अतएव बालप्रमी श्रीलक्ष्मीति पदेडंता सुसाधव इति रक्षितः एतन्नु दुर्घटे पघे स्पष्टं आशीराशा हिंद्रंष्टा यां लक्ष्मीर्लक्ष्मी
हरिस्त्रियामिति क्षिरपकोशः अलम्ब एवं आसी विषो विषधरस्त्यमरकोशः संगच्छले अशभोजन इत्यस्मादिणजादिभ्य
इतिरणप्रत्यये उपधाह्रस्वो कृदिकारादिति ङीषः सीकारात् आशीमिवकलामिंदोरि तिराजशेखरः आशी हिंसा शंसा
हिंद्रं पूर्वो रिति सांतेऽमरान्तला प्यादि सपावो सोन्यपदे लत् अलति अरगतो तनुविस्तारे अनुज्यन्त्वादीवनुयाचनेन्न
जूसएव अरगतोऽण्यतः मदीदर्षे अलसातत्यगमने आगिगेत्यचीः कुशाद्येषु मित्रणे हलनुकरणप्रसंगादाह अरत्निरि

न॰वो॰
उ॰क्त॰
४६

नस्यावेदभाष्येतुम्निफलाविशरणे वृत्तालनवृरणयोः एर्वं एरणे पवामन्यातस्य निपातनमित्याश्रित्य शाड्ग्णावेदाश्रयितारो
स्तोतृणां पालकोऽइत्यर्थस्य एरक्षितारो वेतियाख्यातोस्ति दर्दरीकमिति दृविदारणे अस्मादीकन् धातोर्दंद् राद्वेशः ऋरीकमिति मृ
षवयोहानौ अस्मादीकन् धातोः ऋऋण देशः व स्तुतस्तु दर्दरीक ऋर्गरीकावपि पर्फरीकवत् धातोर्द्वित्वं रुकाभ्यासस्येतिव्या
ख्येयो उत्तरखंडे ऋकारस्य गुणोरपरत्वं तिन्तिडीक इति तिमआर्द्रीभावे मकारस्य डकारः अभ्यासस्यतु रुत्वोन्तेति दीर्घाश्चिके
स्यपीतुपाद्यान्तरं वोध्यं तथाच तिन्तिडी चाम्लिका चिंचाति तिन्तिडीकाकपिप्रिये तिवाचस्पतिः अम्लीका चाम्लिका चिंचा तिन्ति
डीकाच्चतितिडी इति चंद्रः अम्लीकाचुक्रिका चुक्रा सा म्लापुक्रा पश्चाल्लिका दिवाचक्रारीर इति उत्पलिनिगोपि परीरमिति एवं
तेअने नेति विग्रहः वाकुलकात् द्विगडुले इलस्तेगच्छतीन्याम्लिका चिंचिका चिंचाति तिन्तिडीकाम्लुति तिन्तिडे तिधन्वन्तरि निघंटुः
चरे चरगति भक्षणयोः अस्मादीकन् द्विर्वचनं अभ्यासस्य नुमागम अभ्रमरश्चंचरीकः स्याद्द्रोणो वो मधुसूदनः इंदिदिरः उ
ष्पटीको मधुद्रोमधुकेयार इति त्रिकांडशेषः समरीकइत्यादिम्ड्ङ् धारणत्यागेउ कुञ्करणे आभ्यामीकन् धातोर्द्वित्वं अभ्यासस्य
रुकुकर्क मीलुर्मलंतिके स्मरः प्राणकर्मणि घुभेणष्पडः प्रत्ययस्य रुगागम श्चपुंडरीकसितांभोजे सितंछत्रेच भेषजे पुंसिव्या
घ्रेऽपिदिग्नागे कोशकालालरे पिचेति मेदिनी ईषे ईषगतौ अस्मादीकन् ह्रस्वश्च किस्वा ङ्गुणाभावः ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेक
णाभावे क्षि ऋष्पुत्सरार्थं कित्वमित्याहुः ईषीकास्यादिषीकापीवाणवजवनापुञ्जौ इति द्विरूपकोशः ऋजेः ऋजगतौ सर्तोः स्र
गतौ अस्मादीकन्स्यात् धातोनुमागम श्च सृणीका स्यंदिनीलालाइत्यमरः मृडुः कीकच् मृड सुखने मृडः कीकनिस्युज्वलदं
न्तादिपाठः प्रामादिकः मृडीकपदस्य वित्स्वरेण अंतोदात्तत्वात् मृडीके अस्मस्सुमतौ स्याम स्यादो चित्स्वरस्येवदर्शनात् अ
लीकात् अलीकमप्रियेपिस्यात् द्विव्यसत्येनपुंसकमिति मेदिनी अलीकमप्रियेऽत्यलमलीकमनृते दिवीतिविश्वः अलीकम
प्रियेभाले वितथे इति हेमचंद्रः लघ्याचाभियुक्तैः प्रयुज्यते तेहशिमा च पतिताभ्यपिकस्यनात्रदोभाययपदयलहशामलकाः
वला श्वनीचाः सदेवस विलासमलीकलग्नाये कालताकुटिलतांचन संत्यजंतीति इह अलीककलग्नाः भाललग्नाः अप्रिये राम॰
लग्नाः इत्याद्यर्थोयथायोग्यं वोध्यं व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपिपीडने नानागरे इति मेदिनी वलसंवरणे वलीकनीध्रे ४६

46

तिविग्रहे अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति डः अभ्युदः स्वर्गवर्त्मयोरिति विश्वः ततो मत्वर्थीयो निः इह अभ्युदीनि निर्णीतं ततो नानेमाप्नातिपदिकं पाथि
मर्थास्यात्वे इतो दित्वात्वेच अभ्युदा शंदः अभ्युदाणो अभ्युदाण उत्युञ्च बलदन्तः दशपाद्यां तु अभ्युदीति न गिति सूत्र उपन्यस्य अ
भ्युदाणमिदमाकुलय इति मंत्रस्य वेदभाष्ये पितृत्व अभ्युदाहृतं अन्नार्थं विवेकः इति प्रत्ययान्त इति मते अन्तोदात्तत्वं न्याय्यं प्रत्ययस्व
रेण इनेककारस्योदात्तत्वात् तत्र अभ्युदाभावो वाकुलकात् द्वितीयमते तत्र अभ्युदाभावो न्याय्यः परंतु प्रत्ययस्वरेणेकारस्योदात्तता
भ्युदीनकूमत्वर्थीयान्तस्य मध्योदात्तत्वे प्रसक्ते वाकुलकादन्तोदात्तः सोकर्षणीय इति एलेजः एवजमंपे बलाकावलभाणने शालग
तो पत्नगतो एते आकमत्वर्थीयान्तानि पात्यंते बलाकाबकपंक्तिः स्यात् बलका विशकंटिका बलका क्ताभुकी मोक्ता वलाकस्य च
कोमत इति विश्वः पण्डितो शालाकांजनयष्टिकापताकावैजयंत्यौ च सोभाग्यौ कध्वजेपि चेति विश्वः पताकावैजयंत्यां च सोभाग्या
नाटकांगयोरिति मेदिनी पिनाक एते आकमत्वर्थीयान्तानि पात्यंते पारदाणे पिनाको स्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोरिति मेदि
नी अमरोपिमाह त्रीवषंसोरिति किंच पिष्लृ संचूर्णने पकारस्य पत्वं धातोर्योगागमः पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिंगुबाह्लीके
सिल्हके इति मेदिनी कषि कषखषेति दंडकोहिंसार्थेक उषेवे कत्वे एषरः विरूपधातु कारः अमरोपिमाह इत्याके
ति किंच अकलेपिर्इकनिरष्ययस्य च इति स्त्रियामये दृषिः रुदिकारादि तिङ्ठो विट्षी उभाभ्यामपि स्त्रार्थे कटद्विदृषिकादृ स्त्रमं ५१
चकेण इति जीवोपि दृश्यादेपाल पिचंडो दृषिका दृषी पि चाटं च दृषोदं मल मिति विक्रमादित्य कोशः दूषिका मलिकायां च
मले स्यात् लोचनस्य चेति मेदिनी अनिरुधि अननमाणने दृश्लुचे आभ्यां ईकन्प्रत्यास्य चकितं अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये थीति
मेदिनी दृषीकं विषयी दियमित्यमरः चंकणः कणथा तो यंड लुकि प्रत्ययलत्वं लाणयायेन सन्यङो वितिसिचेत्ते कुटो अश्वुरिस्य
भ्यासस्य उत्वेन गनेनु नासिकां नयेति नुकि चंकणंडारिङ सोपधं चंकणः थालो दिति चेकरिति आस्य हिंसायां पृषाल
नादौ इमवरणे एभ्य ईकन् एणं द्विर्वचनं अभ्यासस्य रुगागमश्च पार्णीक इत्यादि उरदत्वेरपरत्वे पर्फरीकाद इकनं ताणने
निपात्यंते पर्फरादेश इति एलक्षोज्वलदन्तरीतो कंबलुतसुधातोर्द्वित्वं उकारस्याकारः सलोपः रुक्षाभ्यासस्येति दशपाद्यां
यइकं नंदवन्याय्यं चरेतु न्यलतस्तरं प्राग्रोधेन केरुकेत्यादानुवृत्ते न्याय्यत्वात् किं सत्यमिति नैतो एवलुपर्फरीका इति मं

के अस्मादेलिमच्यात् कर्तर्ययं कन्प्रत्यये अनुके लिमरडसंख्यातः पीडः पीड खमेभयोरन्ते अनेनेति पीधुः मद्यविशेषः पेरे
ना.वो। यमासवः। पीधुरित्यमरः अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीवं च पुंनपुंसके यो दीर्घजीवानुल्याणुपीधव इति निकांडशेषः शीलं स्वभावे
उ.क। सद्वृत्ते इति मेदिनी जलनीली तु शैवालं शैवालं शैवलं इत्यमरः शैवलं पद्मकाष्ठे स्यात् शैवाले तु पुमानयं इति मेदिनी शाद्वलं
४७ वीक्ति माह शैवाले शैवल इति मृकाणि मृड प्राणत्यागे करणघञर्थे। उकश्च ऊकश्च उकोकणौ एतौ प्रत्ययौ यथायोग्यं संभवतः।
वलेः वसलसंवरणे उलूकः उपरिका कारौ इंद्रेआवलयोः घिनी निमेदिनी वदेर्यङ्लुगंतादूकः वावदूकः पटुर्वाग्मी वावदूक श्च
वल्लरीत्यमरः भल्लूक इति भल्लपरिभाषणे इत्यस्मादूकः पामेः पामउपपामे अस्मादूकः धातोर्गुणागमश्च पांडुको गजकु
47 भांतेद्दी षे च पद्दलाप से इति मेदिनी बाहुलकात् डुकप्रत्यये ह्रस्वमध्यो पि जंबूकं जंबुकं शाकुः पांडुकमपि शंबुकं इति द्विरूपको
षाः जंबूकवंधूकादयो प्यत्रैव द्रष्टव्याः जंबूकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापताविति मेदिनी विश्वप्रकाशे बंधूकं बंधुजीवे स्यात्
बंधूकः पीतसारके इति च पालिमंडि पालिगतौ मडिभूषायां हर्षे च सौगंधिकं तु कह्लारमित्याद्युपक्रम्य शालूकमेषां कंदः स्यादि
त्यमरः एषां च सौगंधिकादीनां कुमुदकैरवादीनां कंदो मूलं शालूकमित्यर्थः मंडने वर्षासमयमिति मंडको भेकः नि नेमि।
नीञ् प्रापणे नयति चक्रमिति नेमिः चक्रावयवे नेमिर्ना निर्णीकपटिक च चक्रांतयोः स्त्रियामिति मेदिनी बाहुलकादन्यतोपि
पाशापणे यामिः स्वस्रू कुलस्त्रियोरिति द्विरूपेशविश्वः अलेस्त्वे ऋग्रातां विन्यस्मान्मिः धातोरुकारादेशश्च उर्मीति व
ऋमुचिलं रयरत्वे हलि चेति दीर्घसंभवात् ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभंगयोः वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयो
रपीति मेदिनी भुवः भवतेर्मिः क्रित्स्यात् भवं तिष्ठत्यन्यस्मादिति भूमिः भूमिर्वसुंधरायां स्यात् स्थानमात्रेपि च स्त्रियामिति
मेदिनी भूर्भूमिरचलानंतेत्यादित्यमरः अश्नोतेः अश्नस्मात् अस्मान्मिः धातोः रसादेशश्च रश्मिः उमानदीप्तौ स्यात् राम.
पद्मपग्रहयोरपीति मेदिनी वीञ् वीगतौ ज्या वयोहानौ ज्वर रोगे अमरोक्तमाह वेलि स्यादित्यादि रुदिकारादिति ङीष् वे ४७
णी केशस्य बंधने नद्यादेरंतरे देवताडे इति मेदिनी वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपीत्यमरः ज्यानिर्हानौ अवंसो

यदल्पांते इत्यमरः वलते मुमागमे वल्मीकं वा मलूरण्वनाकश्च वल्मीकं पुं नपुंसकमित्यमरः वहते र्हस्व वाहीको गोः अ
श्वश्च स्तुप र्वादिणस्तु कस्तुमनीकः शाम्येतः शमीकः ऋषिः एवं अन्येष्वप्यूह्याः शायेनाह इत्यादीति हृतकृ विक्षेपे तृन
वनलरणयोः पृ पृ हिंसार्थां पृपाल नाशो आभ्यामीषन् किस्यात् अतइधातोः रिति इत्वे रपरत्वं शिरीषोवृक्षभेदः अंपंपुरी
पंवचंस्क अस्त्रीविशाविशेषो स्त्रियामित्यमरः आर्जेः अर्ज सर्ज अर्जने अस्मादीषन् किस्यात् धातोर्ऋजादेश श्व अमरोक्तिमा
ह ऋजीषमिति किंच उदूखलस्यः सोमलतायाः पोषोपि ऋजीषं एतत्त्व ऋजीषिणं सम्बभूवि असत्योजातु मघवान् ऋजी
षी इत्यादि मंत्रेभाष्ये स्पष्टं अयमिति ईषन् प्रत्ययस्तस्य अरुडागमश्चेत्यर्थः। वोपालितो किमाह अंबरीषमित्यादि क्लीबेऽव
रीषं भ्राष्ट्रो नाम इत्यमरः अंबरीषं रणो भ्राष्ट्रे क्लीबे पुंसि नृपांतरे नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेपि च आम्नातकेनुतापे चे
ति मेदिनी हृ दृ कृ विक्षेपे पॄ हिंसायां पॄ पालनपूरणयोः कर्वदर्पे खेलयोः इत्य किटकरीगत्ते चुरादौ परस्मैपदेतिदंडकभा
षार्थः पो हर्वे श्वशांकुरे करीरो स्त्री वल्लाभिद्घटयोः प्रमान् करीरो चीरिकायां चर्देलमूले वदं तिनामिति मेदिनी शीर्यत इ
शिरीषं पारोवं वर्णा विग्रह इत्यमरः आर्दचोदित्वात् रीरइतिउ हिंगो पिपरोगमिति पर्थेन अनेनेति विग्रहः वाहुलकात्
विडिगत्यनादरयोः हिंडले इत्यस्तोगच्छतीति हिंडीरः हिंडीरोब्धि कफः फेन इत्यमरः हिंडीरोपि च हिंडीर इति क्षितपकोषः कि
मरिजं वीरत्वणीरादयोपि वाहुलकाद् वदोध्यं किंमीरो नागरंगे वर्कहें गलसाले इति मेदिनी जंबीरः प्रस्यवष्ये स्यात्
प्यादेतशाठकुभे इतिच वशेः वपाकांतो अस्मादीरन् किस्यात् किस्यात् संप्रसारणं दि उशीरं वीरणमूलं डघारोपि मूलेस्यो
शीरमस्त्रियां अभयं नलदं सेव्यमित्यमरः कषः कषइति सौत्रोधातुः अस्मादीरन् लघुपदागमश्च पृषोदरादित्वात् कोपमो
रः हान्तृ अवकरलेन अस्मादीरन् धातो रेतस्य उदादेशो रपरः घसेः घस्लृ अदने अस्मादीरन् किस्यात् गमद्दनेत्युपधा
लोपे कत्वे षत्वं च क्षीरं दुग्धे च नीरे चेति विश्वः गंभीरः गम्लृ गतौ अस्मादीरन् भकारोंतादेशः पदे नुमागमश्च निपात्यते
निम्ने गभीरं गंभीरमित्यमरः विधायोंतकर्मेति ओहाक् त्यागे आभ्यां वि पूर्वाभ्यां आ प्रत्ययो निपात्यते पचः इ पच पया

त॰ वी॰
उ॰ कृ॰
४८

48

इ घेरिति मेदिनी तु घत्ते : कामानां वर्षकः कस्येत्यर्थ इति आख्याते ष्ट्ध सेच न इति धात्वर्थानुगमात् छवि : शोभा स्त्रेर्य्ये विदिति मेदि
नी अपवाघ : किकीदिविरित्यमरः विनिमयश्चति कोके दीदिः कीकी दिवा विति दिव्यपको ज्ञः पानि : पास्त्रलेणे इत्वा हित्नोपः पतिर्ध
वेनाति धीशे इति मेदिनी पाके : शल्कपाके उच्चारावस्कं दोषमलं पाकनत् एंपरी पंचचीस्वं अस्त्री विशाविशो स्त्रियामित्यमरः
अमे : अमगते अथामतिः पुंसि दिमदीधिनिका लयोरिति मेदिनी वर्द्धिवहूमापणे वमनिधासे अगते बहतिस्म विवेवगवी
ति विश्वः वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने इति मेदिनी अंचः अचुगते अस्मादतिः स्याप्तचानित् स्मतिनीयके
नाके पुंसिस्यादिति मेदिनी नित्यमायुदात्ता यथैंतिरस्तिरमलिरसि मृडः इड घा पिप्रसवे कित्वात् गुणाभावः धीमान्सूरिः कृती
कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षण इत्यमरः दशपार्यो नमुन्नो स्त्रियो दीर्घ्यश्चेति पाठः नत्र दिनो नकारेनानुबंधः उत्तरसूत्रे क्तिन्नस्येयारंभा
त् अनुबंधत्वे हिलापवादि देव किंतु चोक्त तथा च सरीसरिणो सरिणश्चत्यादिरूपं अनर अविधान मालायां सरीतिनो नमुदा
हृतमित्यवधेयं देशपादीचालिकारेस्तुनित्वे स्वीकृत्यसूतिसुदाहृतं नरदेतेन मयुक्तं स्वरविरुद्धमपि सहायए तं तिसूत्रयः विसर
गोदधातो विश्वमधुरित्यादो सूरिसदस्य अंतोदात्तत्वदर्शनात् आदि अदभक्षणे शष्कुण्णा तने भक्ष्यायां शम शुभशोभार्थे अ
ष्टेपो रुमणेलार्कीत्यमरः मरिमे वासुदेवे च हरे च परमे छिनि नपुंसकं स्वर्णे च माज्ञे स्या वाच्यलिंगकः इति मेदिनी चं अगद्या
ववाकिको दिद्भव एवीजसंताने निपातनात्संप्रसारणाभावः अदिभाषार्थः चुरादिरणलः अघिगते गत्यारंभे च त्रिभीभये सं
द्विरिति ऋदिकारादिति पदे कीष् तंमिद्री निद्रा प्रमीलयोरिति मेदिनी तंद्री तंद्रिस्तु तंद्रा पापि सि द्विरूपकोशः विभज्यत क्तदि
वमस्तं तं द्रियाः इति भारविः प्रत्ययस्य कित्वा गुणाभावप्राप्ते व्याप्त बाहुलकादित्ति रामादिरादाने शष्कु शालगे पारत नामोष
रेविख्याविति मेदिनी शंनि मन्ये अपमां के तु सर्वस्य इति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु उपमां उपमान भूतके तु प्रख्यातं शत्रिएतन्नामकं रा
जर्षिमिति व्याख्याते अदः अदभक्षणे अन्नोभक्तकः अनिर्मुनिभेदः उज्वलदन्तस्तु अदेस्त्रिन्नि तिपठित्वा अत्रिरित्युदा
जहार तन्नात्रिपेवेप्रसिद्धोपमन्ययोनर वैयाकरणा सत् गोवर्धनस्तु अदेस्त्रिन्नित्ये त्रिपठित्वा निदिति वचनान्नकारस्यने (

राम॰
४८

चेति विश्वः ज्वरस्त्वरे त्यपपाठाय वकारस्य ऊठ् जूः स्त्रियां स्त्रीरोगः स्वयि स्यन्नो ह्युप्सेचने आप्यां निः किं स्यात् अंकुरोस्त्रीरूपिणी
स्त्रियामित्यमरः स्फीतिः स्यादंकुरोपमानिनि कोषां तरे अत एव आरत्नमस्मभवन्त्यस्तिणि नाम्निति माघे पुल्लिंगप्रयोगे च
लिस्यादवेमघे हालिः पाण्डुजयोरिति विश्वः ऐं इं छक्षि योडि नीरनीयमिति प्युनोऱ्हीमेयमित्यर्थः अंगे आगत्यर्थः अनि
चैव्यानेरे पि स्यात्क्षित्रकाखोपघोपमानिति मेदिनी वहि वस्माद्ग्रधिजूसेवायां प्युम्बरो युमिम्रणे डुग्लौग्लेम्नेहर्षक्षये
न्मोक्त्यागेनित्वरामंम्नमेराम्योनिमस्थेः स्यात्सच निरवन्हिर्वैश्वानरे पिः स्याद्गचित्रकाखोपघोपमानिति मेदिनी क्षोणिः
पंक्तिःनिश्रेणिस्त्वधिरोहिण्यमरः स्त्रीपुंसयोः पंक्तौ समानेष्वाल्पिसंहृतावितिमेदिनी द्रोणिः सेचनी रुदिकारादि तिङीषि
ङ्गोली द्रोणी स्त्रियां पार्केस्यात् आढकादिचतुष्टयेपुमान्रूपी पतो रूस्यकाकस्त्री नीहृदं नरे इतिमेदिनी ग्लानिर्दौर्बल्यं हानि
रपक्षयः क्षयश्च तु र्हिमीनः घृणि घृसेचने स्पृणा पोनेयुमसेवने चरगतौ डुभृञ्धारणपोषणयोः निपत्ययोगुणाभा
वश्च निपात्यते घृणिः पुनः आशुः ज्वालांशुतरंगेष्विति हेमचन्द्रः ऊर्मिरल्पतना वित्यमरः पार्ष्णिः स्याद्गुल्फ स्त्रियां द्वयोः सेनापृष्ठेपा
दग्रन्थाधरे पिचेति मेदिनी भर्त्सनंरिचि रितिनकानन्तरेतिमंत्रस्य भाष्ये तु भर्त्सिः आरलः पोषकश्चेति व्याख्यातं हंस रत्नव
रणे हडु आदरे स्त्रियां रूदिकारेति ङीषि पर्वी रूपरूपयोहानेमहिमायां स्तव्त् आह्लादने जागृनिद्राक्षये क्तिनः क्तित्वात्
गुणः तद्यथा लोरिति इत्वे स्पष्टं जीवीं स्यात् दिवु क्रीडादौ अस्मात् क्तिन् क्तित्वाद्गुणाभावः दीदिविर्धिषणन्योरिति विश्वः
दीदिवीनां धिषणः न्नेलदस्त्रियां मित्तिमेदिनी धिषणो वृहस्पतिः दीदिवि दीदृपाकरश्वदासुदयुरु रितिनि काण्डशेषः दीदि
विर्दीदृपार्चिः स्यात् तान्नः भाणफल्गुनी सुलङ्गलिहारावली ज्योत्स्ना स्त्री सदोदिविरित्यमरः अत्र सदोदिवि दिवसदित्त
इति व्याख्यानेनायं अन्न रलइति विशेषणं दीदिविः पुल्लिंग इति केचित् व्याख्यानं नादर्त्तव्यं सरति छेदेतु आस्त्रियामिति न
लोपे न लन्थाने तदस्त्रियामिति स्वोक्तेमेदिनी भेदो विक्रमेनेति भेदं गोपाल्सदोदिविमिति मेचनुप्रोतमानमित्यर्थः कविडु
कञ्करणे घृसेचने छो छेदने थागति निरुक्तौ दिवु क्रीडादौ एते क्तिन्नानिपात्यते कविरत्नादइतिउञ्छस्य हनस्य विस्य

न.वो.
उ.कं.
थर्थे

वुरित्यादिमेत्रोांतरं संवादाद्वेति कटः कुटकौ हिस्ये स्यादरुः स्यात्तस्य च किल् चिंस मिति गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्वे नैव गुणाभावसिद्धे रिति
भावः ता किर्गत्यर्थ इति धातुः कृशाकाविलस्मादटानि येषे लीवे इनः शकटोस्त्रीप्याद्दित्यमेः हेवट इति देहदेवने कारट इति दुःकुलक
रणे कृ विद्येपे इत्यस्मा द्वा अटन् काकेभगंडौ करटाविल्यमरः काररोगजागंडिस्या कुसुंभे निघजीविनि रक्तादण्याद्दादि श्राद्धेडुरू
हे पिवायसे इति मेदिनी हाकादि डुकृञ् करणे कटेवर्षांवर्णयोः कटे वोमिश्राने तां नोभांनस्तु दधि मस्तु षु इति विश्विकं दंवंने कुरूवेष्या
नीपसर्पयोः ङमानितिमेदिनी कदंबपाकभेदे स्यात् कदंबसर्षपोः ङमानितिच कालि कलसं त्वाने कर्द कुत्सितनशब्दे कलमः पुंसि ले
खन्यां शालौ परखेऽपि चेति मेदिनी कुणिपल्योःपुलमहत्वे कुपेः कुपकौषे आसमात्किदण्याद्दकारश्चालादेशो विकल्पेन तत्तुवाये
49 कुविंदः स्यादित्यमरः वाङुलकादलभ्रूघणोदो आलिंदं यस्या मलिदेष्णन च कुरेव मुख्योगनागो मयगो मुखानीति माघः नो पंजसं
मे निष्वदस्मात् घ धिन्स्यात् उपसर्गान्मुनोत्यादिना षत्वं च जोरिति कुत्वं आभुरस्य निषंगधिः रथकूबरयुल्यर्थोः डदि आगैतो उसर्वादस्मा
द्घ घिन्स्यात्तस्य च किल् सर्जः स्वजतो अस्मात् घधिन् णित्स्मात् नियेता प्राजिनाथेता सूतः क्षत्ता च सारथिरित्यमरः खर्जी खर्जगार्जने
पिंज हिंसायां खर्जादिभ्यः पिंजादिभ्य श्चय थाक्रमं ऊरजलचौलः खर्जूर वृक्षफलयोः खर्जूरः कीटद्रव्ययोरितिमेदिनी हेमचंद्रो हस्ता
मर्थे वाङुलकात्तलृपोरोल इति लत्वाभावः अथ कर्पूरमस्त्रियां घनसारश्चंद्रसंज्ञः सितास्रो हिमवालुके इत्यमरः वल्ल संवरणे वल्लूरं
उक्तलं शुष्कमांसे स्यात् वल्लूरं च त्रिलिंगकमित्यमरः एवं शालूरादयोप्यूह्याः भेके मंडूके वर्षाभूः शालूर प्लवदर्दुरादइत्यमरः लंगेः लगिग
त्यर्थः लांगुलं पुच्छं पोफलोरितिमेदिनी कुलस्य लउति कुश श्लेषणे दंत्यसकारवान् कुसूलं च कुसीदं च मध्यदेत्य मुहारूढत्वमितिविश्वः
लां वल्लादयो पञ्चद्रष्टव्याः लमुग्ला नौ वृग्दीर्घत्वं च तां वल्ली नागवल्ल्यां स्त्री कुमुदे तु नपुंसक मितिमेदिनी शार्दृ हिंसायां धातोर्हृद्धिईंगा
गमश्च शार्दूलो राक्षसान्तरे व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थित इति मेदिनी विश्वप्रकाशो उत्तरस्थितः उत्तरपदस्थः शार्दूल
शब्दस्तु श्रेष्ठवाची राजशार्दूल इति यथा दुगतौ कुङ्शब्दे अनयोः कुकूलं दुकूलं पललाव स्त्रे स्यात् सौमे चेति मेदिनी कुकूलं पं राम. धर्थे
कुपं कीर्णे प्यग्नेनात्रतु शानले इति विश्वमेदिन्यौ शिरीषाद पिष्टस्टंगीक्षयमायतलोचना अयं श्च चक्षुकृसा ग्निकर्कश्रोमद

त्संज्ञा अग्नी अग्निरेणौ अग्निरेणः स्यादुदात्तदयितनिचित्वे सत्याद्युदात्तत्वापत्तेः न चेष्टापत्तेः जहीत्या अग्निरेणं यणि अन्ये दस्मिन्या अग्निरेणमि
त्यादौ अंतोदात्तस्य निर्विवादत्वात् अत एव न लुमतांगस्येति सत्ते अदेस्तिनिष्ठे स्थे वर्के यशोप्याहेतिदिक् पत्रैः पत्ररंगणो पतत्रिरिति
पक्षिवाचकात् पतत्रशब्दात् मत्वर्थे इतिरुक्तं ततः पतत्री पतत्रिणावित्यादि मृगरुणा मृङ् प्राणत्यागे कणप्रत्ययः अर्थः करणरणगणो मरीचिः
रूपणोदीप्तो ऋषिभेदे च ह स्व्यस्मृतिविश्वः मरीचिर्मुनिभेदे नागभस्त्रावं नपुंसकमिति मेदिनीकरीचिः आश्चितललतागुंजयोः शाकटे
स्त्रियामिति च स्वयमेतेः दुःखो वितगतिरहोरस्मादीचि पत्ययाश्चित्वात् वेञ्ः वेञ् तंतुसंताने असमादीचिः हित्वात् वीचिः स्वल्पत
रंगे स्यादवकाशे सुखे द्युग्रीलि विश्वमेदिन्योः रूः हिनि अगणो स्त्रातैसागणोः कुम्भः कैत्वा कुणभावः अरूपः अरूपेसौ व्यञ्जेचकृत्सा
गपादये इति विश्वमेदिन्यौ पृनदि पूपालनपूरणयोः एतद्वं पनेकलवयर्दसं स्थानमो ः अस्संधत्ते रह्ये निहरोक्तो चवा व्यवदितिमेदि
नी नहुषो राजविशेषे नाम थिरयमीतितिहिमचंद्रः उपचान्हिरित्यानहुषष्य पत्प्यामोदात्तत्वमानिश्रामादित्वात् रुषादित्वा सा आद्युदा
त्तत्वमित्याहुः एतस्य देवात्मल एव नहुषयस्य विभ्वमिति मंत्रस्य भाष्ये पर्युतं कलुपंता विलेन सोमितिविश्वः पीयेः पीयूषममृतं सु
धे स्यामरः पीयूषं सप्तदिवसावधि क्षीरे त्तषा भवेत्तेर इति मेदिनी अमरोक्तिमाह पेयूषमस्यादि मतेल्लं दुमरस्तो पत्रुषो अस्मात्वर
स्यात् नुमागमश्च धातो। इमिदचोत्यास्य दः पत्यय प्लुत्वे नषः जपत्वे नजः न सपक्षे रेफरीतिवा लोपः लोपाभावपक्षे जकारपर्ययेमं
जूषाकाष्ठमयं तू घ्वं पेटक इति पाठ तत्र पिटकः पेटकः पेटीमंजूषेत्यमरः गडेः गडि वदनैकदेशे गंडो मुखपूरणः चर्तेः अग
तौ उकारांतो यं अस्यः नलसकारांत इति स्पष्टोरयति अग्ररु अग्ररर व इत्यनेन वोकारांत लेविवदितत्वं कविता विरररं सूर सत्यं
अपारु मदे वयज नोजहित्यादि मंत्रे अनगतार्थनात् अतव्याचष्टते मा नः पीसो अरूप इति मंत्रस्य भाष्ये सांतायमितिमाध
वेनोक्तं पत्तत्रो द्विवाष्मात्तेनतु गास्तवं अरुरूप इति मंत्रस्य आद्युदात्तत्वानुपपत्तिप्रसंगात् तस्मादातेलिंटः रुरुष्वेति
हृसौ रविवारिवानिसंनेन समासे उस्परुरुप इतिव्याख्यायं मत स्त्रनल्युरूपे तत्याथेषां दिनार्थेपदमरुतिसरे सत्याद्युदात्त
त्वं सिद्धमिति गरुडेवो अरुरुपेद्धं त्याने स्वयमेणतेः करणसमान समास इत्यादिव्याख्यानात् योनोत्रग्ने अव विरिंवा अस्या

न॰ चो॰
उ॰ कां॰
५०

50

नुं आद्युदात्तार्थं स्वसाधिथ्यां किंदिति प्रत्यये त्वं लोदात्तः साधितः क्षुपाशतिशाकः कित्वान्नगुणः मत्स इति स्पमत्य येचेत्वे नदस्पत्तः अं
तोदात्तोयं स्थलनं जो तिसूत्रे तु आद्युदात्तः साधितः कंठ इति वाहुलकात्थादेः घस्यसकारोन प्रत्ययादेर्वस्य नप्रत्ययोजनाभावान्नेत्सं
ज्ञापामेवि इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः सायं सायो भवेन् क्रोधः क्रोधः पंकुश्चशोकवत् इति द्विरूपकोषः शंखो सर्षपवर इत्यमरः नदीन
स्योषधी स्त्री स्याच्छेलुषाषाकयोः उमानिति मेदिनी नद इति नमलेर्डुः भारट इति विमर्त्तेरवच् अन्नेभ्योपि इत्वन्नादयो ऽनुवर्त्तन्ते भ
त्वमिति पापाने अस्मादिवान् भ्रपाम् इति भञ्जः शाक कुसेः कुसरसंश्लेषणे अस्पात् उंभउं भरई द इत्येते प्रत्ययाः कसंभं हमनिमहभजने
ना कमंडुला वितिमेदिनी कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोरिति च कुसीदं जीवने स्यात् स्त्रीवेश्विकुसी इत्येके अंतिच इह सूत्रे त्वसी
यो हृस्वादिर्दीर्घादिश्चतंत्रेण उपात्तः वृषाकप्यग्नी तिसूत्रे हृस्वादिरेवेति हृत्निकारहृदपोत्तादिषं घोपधं भेननिर्णीतायारलोकि कमुसी
दमभाद्दिति श्रीहर्षप्रयोगात् नदीघादिरित्यपि सानसि सर्वोतेरिति मणुदाने इत्यत्र मुच्छेतिहस्त्ररणे अस्मादसिः दणपायां तुसानसि र्धेल
सी तिपठित्वा इत्येनुकुपर्णी सिलीकपाल इति व्याख्यातेयुक्तं चेतत् धर्णसीभूरित्यादिप्रयोगादित्यादिमंत्रानुगुणत्वात् पर्णसिरिति पृयालन
पूरणयोः अस्मादसिप्रत्ययो नुडागमश्च तंडुला इति उलचप्रत्ययः नुमागमश्च धातोः त्रेधा तंडुलान्विभजेत् इद द्विस्वरः तडुलः स्यादि
हे गेचया त्यादि निकरेष्वमानिति मेदिनी अंकुश इति अयमपि चित्स्वरेणांतोदात्तः लप्या चमंत्रः दीर्घं ह्यंकुशं यथे ति अंकुशो ऽस्त्री सृ
णिः स्त्रियामित्यमरः चषेर्णाल इति चयभक्षणे प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः उज्वलदत्तस्तु आलजिनिचितमाह लन्चषालेपे अश्व
ए याय तत्त्व इति च षालवत स्वरः एथि आमिसादो चित्स्वरादर्शनात् अप्यस्तोनि माह चषाल इति इल्वलइति इलस्वप्नक्षेपणयोः वल
च्च गुणाभावः इल्वला तारकाराजभेदे नाद्देस्म मत्स्ययोरिति मेदिनी इल्वलास्तु च्छिरोदेशे तारकानिवसंतियाइत्यमरः पापान् अ
श्नोलवलच् लुगागमः हृस्वत्वं च पिवत्यस्मिन् पल्वलमल्पसरः इकार इति परत्वाभावोगुणप्रत्ययश्चेति बोध्यं धिष्ण्यं स्याद् अथ हेमभेदे राम॰
ऽश्मोऽइत्यमरः धिष्ण्यं स्थानाग्निसभसुक्षर देशकोश्चेतिमेदिनी शलेः शलगतौ शल्यं तुनस्त्रियां शंकौ क्लीविं ह्वेडेध्वलोमरेमदन ५०
ङः त्वाविधो नेतिमेदिनी प्रषकिप्यडुवंधने प्यत्स्यपाक्तो आविशब्दे मूलांशिफापयोः मूलं बिन्नेतिके इति मेदिनी प्राक्तः अपि यवादेर

नाचल इति प्रयोगश्च कुचः कुशब्दे कूचः स्तनः कुचकूचौ स्तने मताविति विश्वः कूचीति टित्वाद्ङीप् स्मीलः इण्गतौ अस्मादुपपदे चर्
स्यात् दीर्घश्च धातो। सिवः सिवुतंतुसंताने अस्माच्चप्रत्ययः स्यादेत्त्वं च टित्वाद्ङीप् सवी तु सीवनं स्यंगे कामिनपांतरे इति मेदिनी प्रामः
पामउपरामे पायः स्यान्मुसलास्रस्य लोहे तु लक्षेपवो पुमान्निमेनिवेपिति विश्वमेदिन्यो उल्बमिति गर्भाशयो जरायुः स्यात् उल्वं तु कललोऽस्त्रि
यामित्यमरः पुच शोके च स्थलत्वं गुणाभावश्च माग्वत् पुल्वं तास्त्रे यज्ञकर्मण्याचरे जलसंनिधाविति मेदिनी हेमचंद्रो वीग तिप्रजनकांत्य
सनत्वादेने प अस्य नुमागमो ह्रस्वत्वं च ववयोरभेदात् बिंबं बिंबस्तु प्रतिबिंबे स्यान्मंडले पुंनपुंसके बिंबिकायाः फले स्त्री बंकः कलासेपुनः
पुमानिति मेदिनी स्याकुब्जकस्तु स्तबकः इत्यमरः शाणापि शोलनकृरणे शाणशाकोपि शादोऽजेवालशाष्पयो रित्यमरः शष्पं बालतृणं घा
स इति च शादः स्यात् कर्दमे शष्पे इति मेदिनी शाद्वो निनादः अशब्दाद्यः एते दनेत्तानि यात्यंते अवरत्त्रणेबस्यचः अब्दः संवत्सरेवा
रिवाहमुस्तकयोः पुमानिति मेदिनी कोने। कुशब्दे कुदो माघ्येः स्त्री मुकुंदश्च मिनिध्यंतरे प्रनाइ इति मेदिनी वलि मलि स्त्र संवरणे संवरणे म
लमल्लधारणे तनु विस्तारे वलयः कंकणे रोगेना कंकणे पुंनपुंसकमिति मेदिनी मलयः पर्वतांतरे शैलांशे देशस्यारामे त्रिरत्नाद्यान्तु पो
पिनीति च अस्मनस्तनयस्स्तु सुस्तु लः पुमानित्यमरः कन्दः वनस्वरणे हन्तुहरणे अस्थांकपन स्यात् यथा कमंपुकुङकावागमोचभ
वतः कपनः किंत्वं त्विह गुणाभावार्थं क्रियते विद्ययेति तिहद्यं मदः मिपोश्यां उमितत्मसेपणे पीडापाने मेरुस्त्रमेरु हेमाद्रि त्यमरः पौष
तेरस्मा निति पिरुः पिवतेरिति पा पाने हृदं चंद्रोत्लिमाह संवत्सरवयुरित्यादिज ज्ञादय। रुपत्य यांतानि पातंते जनी प्राडुर्भावे नकारस्यत
कारः जत्रुस्कंधसंधिः संधीलस्ये वजत्रुणी इत्यमरः तेस्य पर्वीलपुस्कंधस्य संधी इत्यर्थः अस्तुदीपणे अश्रस्वाशे संघाते च अस्तु
अश्रु च नयनजलं पीडे ह्रस्वत्वं गुणागमश्च पूगिनं गुर्नी णाकर्मिन्नेपिपो यांजनमहीरुहे इति मेदिनी स्रणाति इणदे शद्रू णात्तनेपं
नः ह्रस्वस्तारुरुस्कं कुथं कुथो वरशे द्विपा इत्यमरः ससैले बंशगेपिचोति मेदिनी जनी प्राडुर्भावे उदान्त् दाने खुरगतौ स्तगतौ वृञ्
वरणे मही हृक्षे धमरुमवैकत्वेण मयू दत्वे शादेच डुभृञ् धारणपोषणयोः रभोनबभः यथासंख्यं नवस्त्रः जनेरित्यन् जनेरि
डुमे नापि जनित्वे निरपवि तादिकारो ह्वारणमुत्तरार्थं चोत्तरित्यणोपित्वात्वृद्धिः स्तोरिति किनः कित्वात् नगुणः विर्त्व

त्न्वो॰ मलमल्लयारणो केल चलने स्यादिः केलाविलासे कंडूरादिः किलश्वेत्य क्रीडनयोः तुदादिः कुट कौटिल्ये कृलभावकरणे बुप अवगम
उ॰ क्र॰ नेटुनदिसमस्थौ कलषा वृसंत्यानयोः गां कुटादिभ्य इति ङित्वा न्गुणाभाव मार्गं कृत्वा हवा कुलकादिति कोटिः स्त्री धनुषोग्रे अस्त्रौ संख्या
५१ भेदप्रकर्षयोरिति मेदिनी कोधिः ओ शिष माघे स्त्र्यपेदे पिप्पलपादपे इति च नदि पेनां गस्थानंदेशीनं दीके श्वरेष मानीति च इह इन्ति
त्तो वसन्तं सर्वधातुभ्य इति तु पदि संवार्थं च एवं सर्वधातुभ्य इन् इत्यादावपि बोध्यमित्याहुः हृपिषि हृन्द्हरणे पिह्न संचलने रुद्वी
जन्मनि प्रादुर्भावे च व तुवर्तने वर्तिदी पोपकरणं विदसत्तायां विघ्नेपत्यमस्यामिति ये दिः परिस्कृताभूमिः छिदिर द्वैधीकरणे हृते
संपात्वने स्नुद्दरतेः कीर्तयते अस्य इति रितिप्रा पे इलरंधांतु इगुपधादिति कप्रत्यये प्राप्ते वचनमिदं यमानिलेंदुचंद्रार्के विष्णुसिंहांशु
51 वाजिषु पदुकाहिक पिभे देवहरिर्नाकपिले त्रिषित्यमरः वर्त्मे भंजनिर्माणेन यनांजनले ख्योः गात्रानुलेपनी दीपद्रपादीपेषु
योषितीति मेदिनी वेदिः स्यान्मंडलेप्रमान् स्त्रियामंगुलिमुद्रायांस्यात्परिस्कृतभूतले इति च कीर्तिः प्रसादयशसोर्विकारे कर्दमेपि
चेति विश्वः इगुपधात् कृष विलेखने अक्षौगतो घुचशोके लिप उपदेहे इत्यादेरिगुपधाज्ञातो रिन्स्यात्सच कित् केचित्तु इगुपधात् कि
रिति पठित्वा दणोपधाद्: किपत्यय इति व्याचख्युः तन्न प्रत्ययस्वरेण अस्यादीनामेतोदात्ततापत्तेः न चेष्टापत्तिः अग्निः पूर्वेभिः ऋ
षिभिः ऋषिर्विप्रः काव्येन शुचिर्विप्रः शुचिः कविरित्यादौ ऋषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तदर्शनात् न चैवमप्येर्मादिभ्य कृषिमित
त्यस्वेत्यादौ कृषि शब्दस्यांतोदात्तता प्रसिद्धेदितिवाच्यं इ कृष्यादिभ्य इति इक्प्रत्यये सत्यंतोदात्तत्व सिद्धे अक्षिर्विदेचसिष्टादे
दीधिस्त्रोच व मानयमिति मेदिनी शाविश्रीशाग्निश्रंगारे घाघाटे शुद्धमन्त्रिणोइति मेदिनी भमेः भमुअनवस्थाने स्मात्सच
कित् संप्रसारणं च भ्रमिं विधूयावसवोष्टं सेतीति मंचे भ्रमिं भ्रमणं रणील द्वरिद्वंजनमिति घिदभाष्यं क्रमि क्रमुपादविक्षेपेत
सुकांतायांप्यातिस्तंभौ सोत्रौ एभ्य इन्स्यात्सच कित् एषामत इकारादेशश्च क्रमिः चुद्रजंतुः क्रमिनी क्रिमिवत्कीटलत्तायां कि
मिले लवेरे इति विश्वमेदिन्यौ पारतंपरवं वास्तोवासर क्रिमिव त्क्रामितिति द्विरूपकोशः तिमिरिनि असिमत्स्यतिमिर्नामतथा राम॰
चास्ति तिमिंगलः तिमिगिलगिलोप्यास्ति तद्गिलोप्यस्ति लक्ष्मणे शिवाल रामायणे सप्तमे कैरामवाक्यं केचित्तु तज्जिलोप्यास्ति रा ५१

निविरोध्यनिषेऽमरः अमेरिति अमरो गेत्वरादिष्वेतः बाहुल्यकादेव उपधा ह्रस्वः अम्लोऽस्त्रसत्ति शेषे स्यादम्लीचं गौरिको यथा विति
मेदिनी मा छाया मामाने छो छेदने बसस्त्वने मासा स्या च्छं वरोरु छो र्मापः पीनां वरेसुरे इति मेदिनी छाया स्यात् तपाभा व प्रति विंबार्कयो
विले पान्तं नोत्क्रोचयोः कीर्तिः स छायाभा पंक्तिः पालिस्त्रियामिति विश्वमेदिन्यो वृक्षादीनां फलं सस्यमित्यमरः सुनोतेरिति भुजम् अभि घवेसस्य पा
मेयतो यथेचोतिमेदिनी जनेः जननजनने पकः कित्वमुत्तरार्थे जन्ये ह्रस्वपरीवादे संग्रामे च न ये सकं जन्या मातृवयस्याप्रंजनः सा ज्ञान
के उमान विशल्यापजनिको ध्वस्नवो ज्ञातिभ्रत्ययोः स्त्रियो इति मेदिनी आत्मपदेऽस्य माह जायेति अप्राप्तस्य एव अघ्न इति यकः कित्वात्
गमहनेत्युपधालोपे हो हन्तेरिति कुत्वेन हस्याघः अड्डागम मनुक्तानन्न प्रत्यङ्के यं गिस्येप्ये आप्येति स्त्रि यां राप माहपीसौरमे यीगोरुस्वा
माहा चसं गिलि अजुन्यप्राशेदिनिस्यादित्यमरः सेर्व्वीप्रातोर्यक् आतो लोप ध्वंसाप्यापित पसू न यत्न रयो यगसंधिरुतिमेदिनी क
न्या कुमारिका नार्यो रोघधीरा शिभेदयो रितिविश्वमेदिन्यो वंधे निवंधने वंध्यास्त्र फलवृत्ता येस्त्रियांस्याद् मृतास्त्रियामिति मेदिनी केते
र्थ इति डु कुकुड्य मित्युज्वलदन्तः यत्तो नाव इत्या सुदाताः पंक्तः मत्वर्थो लोपमंतो रान्तत्यन्यो इति निवाते वात त्राणे इति स्त्रे त्तिः दिखा
हिलो पेसति कित्करणं अर्थं स्यादि तिगुणमति विधात् ककारात् उकारस्येत्वं नेति नते व हर दन्तः एवे स्थिते अप्रादयो यगता इति प्रायो
वादः स्वमादि स्मायोगे च मदो हर्षे यत्ता तो अगतो प पानमत्तयोः शाक्त पाको अवीनुरंगमे खंभिकुत्सिते वाच्यलिंगक इति मेदिनी
पवंक्लीवं महे श्वयो मस्तावेलल लक्षणं लये हर्षपालिपदोः संधी विषवत्स भ्रतिपिपीलीतिच डोमाविति वं नोरचे त्यनेन त्रपुलितिरिति ए
न चक्ष्मारोहनं हर्षेति पा करोमरेत्यादि मेन व्याख्याया यो स्यहं पाकरोहंदसो मे देन दीमे लल यो स्थी तिमेदिनी पोड पोड स्वमे कुशश्वा
कानेरोदने च रुह्वीज मानि माउभ्ये वेच जिजये दिनि नामगत्योः स्वगतो प्यधारणं धामध्योः पोचिं तायां पेड हरो आभ्यां कनिषा
त्संप्रसारणं च धातोः हलः इति दीर्घः अदेः अदभक्षणे अस्मात् कनिए धकार श्वां तादेशः अप्रामार्गः प्रर्वईस्वगतो शड्डा शातने या
भ्यांप्र एर्वीभ्यां कः नि ष्पाजस्य त इग प्रप्रयेत्वं रोति स्त्रियां वनोस्त्वे ति डी ञो सर्वधातुभ्यः इन् डुपचष् पाके तु दि ताेडने ताेडनं दारणं
हिंसने च वल संवरणे वर वे छने यजदेव पूजादो कार दो ञो प्रती मयत्ने य तिः स्त्रियार्दावि छे दे वि कारयन्ते नाः उमा नि ति मेदिनी

ना॰ बो॰ उ॰ कां॰ ५२

52

स्थपत्ये कश्चेत्यमरः आधिपत्य आ अधिस्थपतिश्च अधिपतय्यधीनयोरिति विग्रहः अथ स्थानो यत्नमवहारे आमममत्ययोर्नः आभा
षितत्स्याद्नयोर्यथाक्रमं रुद्रायमत्ययलुक्कौ च भवतः एणिर्मणा दिकुंजयोरिति मेदिनी नागलिंगं धनयोः आस्मादिणस्यात् डित्वाट्टिलो
पे हरमर्षवी द्दलरेलैः कूपे वाच्ये इणः प्रसो बांधुमहीन्कूपेऽपादानं नुद्रेसिचे त्यमरः नो वा संवरणे स्त्रीकटीवस्त्रबंधेपि नीवीपरिपणे
पि चेत्यमरः यद्विपणे मूलधनं समाने व्योमकणने इणखादिति यत्नज्वलदुन्नेनोक्तं अस्यात्सचोदात्तइति तन्नसान्नेदितेन जनिघसि
भ्यामिणित्यनेन नवसिवपियजीत्यादिना विदिलक्ष्येयोविच्छिन्नत्वात् यदपि तेनैवनोक्तं इति पर्वसूत्रे उक्तं इन्न आनानुवृत्तेनेनत्वित्
उत्तरसूत्रे उदात्तवचनात् ज्ञापकादिति तदपि असौ सत्त्व इति दिनायंथा तोः परत्राविहितं प्रत्ययं निर्देहु तच्छदः किंतु समानशब्द
स्य स्थाने विधीयमाने मादेशं निर्देहु शब्दस्वरूपपरत्वाच्च कथं ज्ञापकता स्यात् यदपि स इन्न उदात्त इति व्याख्याय समानस्य सभा
व इति प्रक्रियास्मरणमात्रं कृतं तदपि न सभावविधायकस्याभावात् यदपि स्वरमंजरीकारादिभिरुक्तं समानस्य छंदसीति सूत्रेण
सभाव इति तदपि न लोके सविधाद्स्या साधुत्वापत्तेः अपि च सखा सखायमब्रवीत् सखायस्त्वावरमेह सखा सविभ्यइंद्रः इ
त्यादिमंत्रेषु सर्वत्र सखिशब्दस्याद्युदात्तत्वे तिनि विवादं एवं च इस्तुदात्त इत्युज्वलदत्तादिव्याख्यानं वेदवार्त्तानभिज्ञत्वप्रयुक्तमेवे
ति दिक् आडिः षिञ् सेवायां हनर्हिंसागत्योः अमरो क्लिमाह स्त्रियामिति एवं च सुमालसुस्वेतिसूत्रे चतुरश्रेति तालव्यपाठः संगच्छत
एव तत्सूत्रे केषांचित् दंत्यपाठस्तु एतत्सूत्रपर्यालोचनामूलक एवेत्यवधेयम् न चैवं चतुरस्रमिति दंत्यप्रयोगस्य कथं निर्वाह
वेदत्राडः अकारांतेन दंत्यगर्भेण तत्पर्यायेन विग्रहे तत्प्रयोगः साधीयान् न च तादृशशब्दे प्रतिपत्तव्यः अस्त्रकोणे कचेकं सिक्तो
बमश्रुणि घोणतेः इति मेदिनीकोशः दित्ति आर्द्रे हीत्रासुरे सुर्वेइति मेदिनी म्यचदः आर्जलाम्ब्रातोरिः स्यात् डुमाद्वे षञ्ज पवने य
विर्विज्य लवलवनलरणयोः लरिवल्लादिस्थापनमभंडे स्त्रियांचेल्लरणि स्तरी इत्यमरः कुशाब्देक विर्वाल्लीः किंशुकयोः स्तरी काव्य
करेषुं सिस्यात्तवलीनेनुयो षितीति मेदिनी जपलोऽरिः रात्रुः कपिलकादित्वाद्विकल्पि कलत्वे आलिर्भ्रमरः रति लानुश्चेवदार
णे कषखषेति दंडकः हिंसार्थकः अजगतिक्षेपणयोः असुक्षेपणो वस्त्रमाच्छादने वनषणसंभक्तौ वनुयाचने षणुदाने ध्व

राम॰ ५२

घवेति पठित्वा राघवे प्रतिलक्ष्मणवाक्यमित्याहुः पीतिः स्तन्येषितेर्भर्जेरितिविग्रहः पीतिर्भर्जेनाग्निना पीत्योश्चितिमेदिनी मनोः
मनज्ञाने अस्मादिन्स्यात् सचकित् अकारस्याकारादेशश्च स्यात् मन्यते जानातीति मुनिः मुनिः पुमान् वशिष्ठादौ वंगसेनतरौ जिनेइति मेदि
नी। वर्णी अस्मादिन्स्यात् सचकित् वसि वसनिवासे दुवप्बीजसंताने यजदेवपूजादौ राजृदीप्तौ व्रजगतौ मज्जुविशरणादौ हनहिंसाग
त्योः वा परशब्दे व स्वज्ञायां वाचि एधते वृञ्वरणे एषां तः वासिरितिदंत्यसकारवान् सत्ये अप्यमस्तुता लव्यशकारवान् वास्यादी मा
मिवक्रणीनां कर्त्री व्यापायेत्यनिवमादितिवेशेषिकाः वास्यापि मिन्यन्तकोविति सलोपः माशेनीतिभाष्यं वापिः उदकाधारः वापिमस्त्रिः
यात्रिः स्त्री पुंसोरेवयोरिति मेदिनी रद्व्यादिति एधेत निर्देशोपि वाजन्तकादेधेतार पि जित्र नयाच भूवादिसूत्रे वदतीति वाद्यो वाक्का र
ति न्यासकारादयः वारिः स्त्र लासरस्वत्यां वारिक्लीवे दनीरयोः वारिधटीमंबंधन्योरितिविश्वः हञ्हरणे अस्मादिञ् हारिः पथिकसंतानग्रह
तादिभेगयोस्त्रियामितिमेदिनी मह एतदत्त्वंधने अस्मादिञ् स्यात् भज्यांतादेपः स्त्रियामितिलिंगानुशासने स्त्रियामिस्यापिकारेनाभिरसे
त्रियइति सूत्रितत्वादितिभावः उपसर्गोपिति तथाचमेदिनी नाभिर्मुख्यनृपेचक्रमध्यक्षत्रियोः पुमान् द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रीपांकलू
रिकामदेइतिभा विष्फुपंलिप्राश्च समनुच्छ्वसत्यं कंजकोशकोमलैः उपाहितश्रीरुपभुज्यनीति नाभिरित्यपि यकाभारविप्रयोगे सामान्येनत्वं
कत्वं पदस्य स्काराग्न्युपगम्यते नथ्यादिलिंगानुशासन सैनाभिरस्त्रियो इति सूत्रे व स्यतेमङ्काराणेतिभावः कुपः कृपविलेखने अ
स्मादिञ् दृढिश्चइकोगुणवृद्धी इति कः स्यान्नरवद्वातिरिति उदाहृतिभाषायां तुकपिरिति वग्यः श्लिष्टहिंसायां अस्माच्छकुनो वाच्येरञ्
यात्लप्रासिंनिश्चोपकरणे स्त्रियांशकुनिकां तरे शुकार्थे गजपर्यायेण अवहारोनरेपिचेतिमेदिनी कपिलकादित्वाल्लत्वं पालिस्तुकर्ण
भावौ च गंध मार्जार के च मानिति मेदिनी कम्पः करोते रिन्स्याद्दुतौ वांमनेकारुपवाच्यकारि स्त्रियां याया यांस्या वाच्यलिंगस्तु पालि
नीतिमेदिनी जनि जनी प्रादुर्भावे प्रसूत्यादने जनिमको अश्वेतिरणिप्रतिषेधः जनिरितिस्त्रीलिंगं रुविकारादितिपक्षे ङीष् जनी
सीमंतिनीवध्वोरुत्पत्तावौषधीभिदीतिमेदिनी व्याङ्गेयाज्ञगतिस्नेपण्योः अतसातत्यगमने वाउलकाडञोतिभावोन्पादेच पादे
चोपपदे अन्यतिभ्यामिञ् पात्पपदाज्यातिगोपहनेषि तिपदादेशः पदाजिः पादचारीपदातिपत्तिपदगपदाजिकपदाजपपङ्

रा॰वी॰ उ॰ कां॰ ५३

53

णत्वात् उत्तमयोगिणां भाषाया मदर्शनेन लंदोनुवृत्ते र्व्याप्यत्वाच्च अत एव वेञः सर्वत्रेति सूत्रे सर्वग्रहणं करिष्यति जनि ज
नजननेऽसूडपाणत्यागे वेञः वेञतंतुसंताने निपात्यंत इति मनिनां इति पोषः मान्त भ्यासे मलोपः नाभावो वा नाम संज्ञा धिन्वं धने सो
मसी मेरिव्यामुभे इत्यमरः वेञ्संवरणे रूपाब्देरो मात्रकेषाः लक्ष्छेदने लोमस एव पाथाने पुगागमः ध्वै चिंतायां बाहुलकाद्न्येभ्योपि
यलयज्ञायां त्वयः पो चस्य पत्नी चेत्यमरः कृपेरणे सोमाच्चंद्रः उधान्मधा मदेहेरहेरप्पेमो स्थाने जन्मप्रभावयोरिति मेदिनी मिथुने मृहिं
सायां सृष्टुष्टगणेतीतिसुधार्मी राजविशेषः क्रतुरयत्वमलति स्वरेण अंलोदात्तयदं मनिनित्तु मध्योदात्तः स्यात् सातिवोंत कर्माणि अन
सा तयत्नमनेऽसाभ्यां यथासंख्यमैतौ स्तः स्यतिङुः स्वयति ङुरप्येयत्वात्सामसाम क्लीव मुधायसाभेदेवेदांतरेपि चेति मेदिनी मिथुने साम्ना
पुंसि स्वभावेपि प्रयत्न मनसोरपि धनावपि मनी पायांपारिरप्रस्ताररणी लिच हानि हन हिंसागत्योः मणव्देरो बहुतेच मात्तिकाभंभराले स्यादि
तिहारावली कोदरन् कुशाब्दे कवरः थावकः पवयोरैक्यात् कवरो केषाविन्यासः जानपदेति ङीष् अन्यत्र कवरा गारः गृ निगरणे के चिनु स्त्र
मिदंपरित्यज्य गरूताड यतअतिनिगृह्णे डौड प्रत्यये पृषोदरादित्वात् गरूल स्तकारलोपे गरुड शब्दे ङे को नज्युत्यादयं ति उदेउ व्रिपरमैश्वर्ये
उज्ज्वलदन्तस्तुकमिन्निति निर्देशपणाकन्हि संउदे त्यस्यात्रमिङ्ग्यानं उदेते सोम्यंमस्तु स्यादौ निस्वराभावात् दृशापादांत उणोदमगीति
सञ्चितं इदमिति सर्वनामशब्दोयं संनिहितपरामर्शी कायते केगैशब्दे प्रयोजनाभावादेव मकारस्येत्संज्ञा विरहे सिद्धे ङिमेरिकारउच्चा
रणार्थः उकारस्तु टिलोपार्थः दृशापायांतु मांतमेव ङिमिति सत्रितं किमिति सर्वनाम सर्वधातुभ्यः दृशापायांतु अयात्सर्वधातुभ्यो अवि
ष्यती त्यापायेमष्टिन्निति स्वयमन्तितं अत एवाधिकं प्रसिद्धमित्याङुः वसनिवासे असक्षेपणे शसु हिंसायां छंदस्यपदाणो एपंतः अस्त्रं
प्रहरणे चापे कारवालेनपुंसकमिति मेदिनी पत्लगतौ पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणो रिति मेदिनी पापाने पात्रं पिवतास्त्रीष
पात्रमत्रे निपुत्रं क्लीवं स्तुवादौ राजमंत्रिणि तीरद्वयांतरे योग्यत्वइति मेदिनी दृंशदशने न्नस्या दिना यत्वे ष्टुं पितांडीषः नित्यत्वाद्रूप राम॰ ५३
दंष्ट्रा भ्रस्जि भ्रस्ज पाके गम्लृ गतौ नममकत्वेशब्दे च हन हिंसागत्योः विशप्रवेशने अशव्याप्तौ एभ्यः ष्ट्रन् स्यात् मुखं दंष्ट्रा भ्राष्ट्र
इति संयोगादिलोपः व्रश्चेति षत्वं ष्टुत्वे क्लीवे वरीषं भ्राष्ट्रो नाइत्यमरः वे ष्टुं विष्टपं दिवेः दिवु क्रीडादौ अस्मात् ष्ट्रन्सा घुदादेशः

नथाश्लेथ्यप्रबंधने उभौ चुरादी चलकंपने तेभ्यो उः स्यात् लुनिः स्त्रियामाकारः स्यादित्यमरः एषंलाद्च इति तितिप्रत्यये खानिरपि
खनिरत्नमलारत्यानि ति त्रिकांडशेषः ग्रंथिः तु ग्रंथिपर्णीनाबंधे रुग्भेदपर्वणोरिति मेदिनी ग्रंथिर्गा पर्वपरुषी त्यमरः वाने रन्तिरि
ति तनुयाचने इत्यस्मादिरन्तोयेत्यनियोचा इत्याद्रुः बालेः पशुरिति च निष्प इत्येते पाठांतरं चरगतौ चरति भन्दरोपि चरिः पशुःव
सेः इत्तुवर्तने अस्मादिः स्यात् वाकुलकाण्डो केपि साऽप्यन्निवर्त्तिसंयुक्तमिति प्रयोगः वर्त्तिभेषजनिर्माणे नयनांजनलेखयोः गात्रानु
लेपनी दीपदशादीपे उभयोर्वर्तितिमेदिनी भुजेः भुजपालनाभ्यवहारयोः अस्मादित्यात्स्वचकित् भुजिरग्निः कृञ् कृविक्षेपे गृनिगर
णे पृ हिंसायां पृ पालनपूरणयोः कुटकौटिल्ये भिदिर्विदारणे छिदिर्द्वैधीकरणे वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिरित्यमरः
इगुपथज्ञाप्रीकिरः इति कप्रत्यये किरः इत्यकारांतोपि त्वचिस्त्वचः किरोपि स्यात् किरोप्योकः सप्ताप थि। इति द्विरूपकोशः गिरिर्नि नरु
ग्भीदि [illegible] अद्रौ गिरिजकेयोरिदर्णो एजोप्रुनाद्रेश्यि इति मेदिनी कुटिरिति कौपित् कुटी कुटी शामौड्रामोरः कुटीरः कुटिः कोटेश
मान स्त्रीघटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे कुटीस्यात्कुम्भदास्यां च सुरायां चित्रगुच्छके इति मेदिनी कुटि कपिचलने आभ्याभिः कित्स्याद्वालो नलोम
वृकपिनी स इत्युकेशाखामृगे च पशुसद्मे इति च सर्वधातुभ्यः इत्र करणे चरगतौ च रतीर्भ्रत्स्तोपि जन जनने भस भर्त्सनदीप्त्योः ष्टं
हिंसायां धर्मादुर्व गातिगातिनिवृत्तौ छद अपवारणे चुरादिः चेटु पालने सुचुचा स्त्यामा इदः कर्मण्याख्यिक्रियायां च प्रेन्धे स
कयोर्मतमिति निरुक्तः चर्म गतौ च फलके इति मेदिनी छंदः वाहिरके अस्मात् मनिन्नुमो नस्य अकारे अकारस्य वर्णादेशः छंदस्न
त्वं सयो वेदमद्ययोः पुंसि वेश्मनि अच्छिन्द्यो गमित्यो दिष्टे इति मेदिनी अपि छंदो वृत्यातौ संधाने च शाकपार्थौ बाचमाद्रेदः छंदसीस
स्य पाणिनि नासंवेधोनद्यत्वमित्या अस्मात् मारो पपतः स्यादिति प्रयोगः हृञ् हञ् हरणे दुभृञ् धारणपोषणयोः धृञ् धारणे
मगतौ स्तृञ् आच्छादने शृ हिंसायां पारिमिति ज्वलदनारीयो दृशणा धातुभ्यस्त्वमिति पचाते तनस्थाने स्थानु मन्दिप्यप
त्ययं च दीर्घादित्वनिमेत्र स्त्यामौ मन्त्रितिपठन्ते छंदो यहणे चानुवर्तिते सूक्तं चेत्तदपि नो भरीम् भिः वातस्यसर्गो अ
भवत्सरी मारीष्मो वर्तिसुहरी मा जुया णः यस्यापि तेभी अदिघृत मनि द्विरूपया रित्यादिमंत्रा एणं न कृ पस्य चानुगु

ऊ॰ वो॰ पक्षा घाति चारित्रमिति बहुना यतो धरित्रीति ध्रञ्धारणे गौरादित्वान्ङीष् अमेः अमगतौ अस्मात् इत्रः स्यात्स च कित् उत्ततु नाम्नव
उ॰ कु॰ वर्णते अस्वरितत्वात् मित्रेनेति विग्रहे त्वमित्र मिति नञ्समासः आइ एए गतावित्यस्मात् प्रत्ययेगुणो सत्ययादेशः कषेरिति कषबधे इति
५५ दंउकः समयानि कषायाश्छेदो समीपवाचको बाहुलकात् ड्डुषेः दोषा दिवेराप्रत्ययेबाहुलकाद्गुणाभावे दिवा स्वदेराप्रत्ययेः बाहुल
काद्वधातोः धांता देशाश्च स्वधेति चिलेः चिलीसंज्ञाने अस्मात्कणः प्रत्ययः स्यात् कध्यन्तादेशः अमरोक्तमाह चिह्नलमिति सचेः
सच्चपेयस्त्वे चुरादिः अस्मान्नः णिलोपः कुत्वषत्वे सक्थं स्यात् कंटके धान्ये भस्मलो निश्चयात्म्य के इति मेदिनी पासस्रणे अस्मात् उम्स
स्मात् डिस्वा दृद्विलोपः उकारउच्चारणार्थः इत्युज्वलदत्ताः वस्तुलस्तु उगित्का र्यार्थः सुप्रेसी उगितश्चेति ङीषनकारः स्वरार्थः वंसोः सुडि
54 ति सूत्रे न्यासरक्षितामयो पुनाले मैकमनद्रस्वश्चेति यवि प्रज्ञोडमुमुन्नित्यन्ये भाष्ये मूमुलेः स प्रासवेडमानि सूत्रं उपेयमनित्यतरपर्योडपा
यात् अव्यवस्थिता इति लत्वं रुचि रुचदीप्ताबाप्रीतोचमु जपालने भुजि पास्तु स्वतंत्रे च हस्तस्त्रक दासयोः स्त्रियां दासी गणिकयोरिति
मेदिनी वसेः वसनिवासे वस आच्छादने व स्तिर्द्वयोर्निरूहेनाभ्यधोभूमिदशास्थुचेति मेदिनी शाहाति प्रासुअसुक्षेपे अस्यतीति आस्य
स्त्रे पक्षेपणे अगस्तिः कुंभयोनौ च वंगसेननरौषु मानेतिमेदिनी साबसेः असभुवि अस्मात्साबुपपदेतिः स्यात् बहुवचनान्त भूभावः
नौ तसु उपक्षेपे अस्मादिपूर्वात्तिः स्यात् अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्यात् वितस्तिर्द्वादशांगुले स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यादित्यमरमालापदि पद
गतौ प्रथम व्याने आभ्यांतिः स्यात्स च कित् पतिरिति यद्यातिः पाथिनिरिति अव्यातिः तितु नोष्ठिति अहादिनादिडागमदि षेधोनेतिभावः
दृणातेः दृ विदारणे अस्मात्तिः स्यात् धातोर्ह्रस्वत्वं च दृतिः चर्मपुटे मत्स्ये नाइतिमेदिनी कृत्न् कृत्रु विक्षेपे कृत्लवनलरणयोः कृश्सामर्थ्ये
किरीटं मुकुटे न स्त्री तिच भिगोमी कृपीट मुदरे इति विश्वः दशपाद्यां तु कृत् कृपिक पिध्मइतिपठित्वा कं पीटं इति चतुर्थमुदाहृतं रुचि
वचि रुच दीप्ताबभिप्रीतो च वच परिभाषणे कुच शब्दे तारे अथवा कुंच कौटिल्याल्पीभावयोः इकः कित्वात्सूत्रे नलोपे न निर्देशः कुटकौ राम॰
टिल्ये उचितमिति वचि स्वपीत्यादिना संप्रसारणकुच कुपि कु स्मलो मुकुले पुंसि द्रयोर्न रक्तांतरे इति मेदिनी कुष निष्कर्षे कुष्मलं इत्यार ५५
नं विकसितमित्यन्ये सर्वधातुभ्यः सुन् दशपाद्यां तु असुन्नित्येव सूत्रं चिती संज्ञाने च्चिञ् संचने चुरादिः स्थगतौ गोरादित्वात् ङीष् स्तरसी

वृद्धिश्च थालो: उषिराहे खनु अवदारणे आभ्यां क्वुन् किस्यात् उष्ट्र: क्रमेलक: उष्ट्र: क्रमेलकमयमहांगाः इत्यमरः सिवि पिवुनेतुसंता
ने मुत्र मोत्तणे आभ्यां ष्ट्रन् किस्यात् टेरूकारादेशश्च सत्रिमूत्रिभ्यां चुरादिण्यं ताभ्यां [illegible]चाद् पसि देराघुदात्ताश्चे मिदेस्त्रं नचयत्रा
नास्त्रि किः एरजित्यस्य घञो बाधकत्वात् सूत्रं तुसूत्रमायंश्च सूत्रं तन्तु॥ अवस्थ्यो ऽतितिविभ्यः अमि अमगति शाब्दसंभक्तिषु चिञ् चयने त्रि
मिदास्नेहने पाससुर्दिःसाथौ आंचामिति अनुनासिकस्येति दीर्घः श्रोणिलं वित्रुकर्णान्मेखलामिति कालिदासः आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्य
मरः मित्रं सुहृदि न द्वयोः सूर्येऽपीति मेदिनी एस्नेलो हास्त्वयोः क्लीवं लुरिका यां तुयो विश्वोतिचमन्यस्वरे ऽनेइतो दम्भाः क्षुनगुत्राणे
पचोचित्रं देवानां मित्रं ने येणस्वस्य शस्त्रमसीत्यादि युवः पुत्रपवने अस्मात् त्रः स्पाहानो इत्वात्वं च पुमानि निस्वबेपणामित्रिकत्रः उ
ञनरकत्रस्मात्त्रायते इत्यर्थे। आतो नुपसर्गेक इति कप्रत्यये उ न इति तुमत्तं पलरं त्नायते: संग्रेये भावद्रसंघात्तयोः स्त्रीति द्वित्वाट्टीलो
पः लोपो व्योरितियलोपः टित्वाद्ङीप् स्त्रियोषिदबलायोषा नारी सीमंतिनी वधूरित्यमरः गुप्ररुज्ञ अव्यक्तेशब्दे धृञ्धारणे वीगतिप्र
जनादौ डुपचष्पाके वच परिभाषणे यम उपरमे षद्लृ विशरणगत्यादौ हो दइति सौत्रः गोत्राभ्मभ्यां गोत्रः शैलगोत्रेकुला क्षयोः संभा
वै॰ वनीयर्थ पांचकाननत्वोत्न वर्त्मा त्विति मेदिनी सत्नमाच्छादने पत्नेसदावनेवने पिचेत्यमरः सर्वं परिसदादना च्छादनमरणपकेशवे इति
मेदिनी तत्रं चाप्यणानिलरज्जात्विः कुपामाः कुदानादनयोः आमाय ऐमामाने पुश्रवणे भस भर्त्सनदीप्त्योः होत्रमाकुति: होत्रशब्दः
नरत्विजपि स्त्रीलिंगइतिहेचाम्यः हुइतिसनेहरस्तावयः पाकापातने पिस्यात् रामनोस्थबवि: रत्नियामितिमेदिनी मात्राकर्णवि
भूषायां वित्तेमानेपरिच्छेदे अत्तराबयवे स्वल्पे क्लीवेकात्स्न्ये ऽवधारणे इति कर्णशब्दग्रहे सम्तोचं भृतिः स्त्री श्रवणं अवइत्यमरः
भस्त्राचर्मप्रसेविकाइतिच गमेः गम्यागताविसस्मात् बन्धा मातोराकारें तादेशश्च गात्रमंगेकलेबरे स्तावेरूभाश्वजेयादिवि
भागेपिसमीरितम्ति वि श्वः वाहिभ्याः वाक्षलवने एवमाहिभ्य स्त्रन् हात्रेधाश्यादिच्छेद्नसाधनं पापाने योग्यभाजनयोः
पात्रमित्यमरः द्विनि वादागतो: क्षेत्रमित्यादि योजं मवाहिस्सन्नायां भावित्रं नैलोक्यं वद्यकार्यांवाचि एषं तत्रः वाहित्रं वस्त्री दि
कृतिगरणे चरेः चरगतो अस्मात् एवं नत्याहू त्रे वाचो चत्रैषदो चन्त्रे चेत्यमर: न नुइत्वम सत्ययेच रिज्ञमित्युक्तं ननस्व

ञ्चेरसुन् तस्य मुडागमश्च स्यात् । अर्णः इति या नीयमित्यर्थः । उणः इत्यन्ये । अस्मात् यावे वाच्ये असुन् स्यात् तस्य नुडागमश्च एनः । पापं वि

त॰बो॰ धेः । ईर्वि रिवि रेस्पने रिवि वियोजन संपर्चनयोरित्यस्माद्धात्वर्थे वाच्ये असुन् रेक्णः इति च जोरिति कुत्वे अदुक्षाद्गिति णत्वं रहदशपा

उ॰प्र॰ दीर्घो नुट् नामुवस्थिरेकः । रेक्णसी सुरातेलं स्म उत्सश्चे नुडनुसन्ने निर्वीर्दत्वात् भेदुक स्तुनो मा नामाज्ञ सविर्णं वादाश्च उज्ज्वलदत्ते च

५५ लुरिचे र्धने चित्विकिश्चे नृपक्षित्वानुदत्तानुवर्त्य कित्वात् गुणाभावे नुटश्च सत्वे नन्नकारेटचुत्वम् इति साधितं तन्नोकवेदयो रप्रसिद्धत्वादुपे

क्षं नित्यं रेक्णोऽसम स्पपरिषवंस्वर एण स्परे क्ष्णः । इत्यादि मन्त्रेषु रेक्णः इति पाठस्य प्रसिद्धत्वात् वैदिक निघण्टौ च सुवर्णपर्याये

55 भूतत्वापाठात् वेदभाष्य प्रकृतसूत्रे ऐ वतस्य साधितत्वाच्च विरेक्ण इति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् । चायतेः । चाय पूजानि

शानयोः । अस्माद्धलेवाच्ये असुन् स्यात् तस्य नुडुत्वात् ईत्वं च अलोपः चनो दधिष्व पचता सुनेदधिष्व नूचन इत्यादि मन्त्रेषु प्रसिद्धोयं

वनशब्दः एते नवर्णे ऽत्र मित्युदाहरस्य वाहुलकात् सत्वमिति वदतो दृष्टपादीनि कारास्तदनुसारिणः प्रसादकारादयश्च परास्ताः ।

हुड हुडु संभत्तौ पीडस्वभे आभ्यां यथाक्रमं अन्ने वाद्यागे च वाच्ये असुन् स्यात् तस्य युडागमश्च ब्रह्मेणपमिति घनच्छिप्रनदेवा अ

भिवर्यसामत्यादि मन्त्रेषु प्रसिद्धमिदं चोपः सा पूषणं यथा मित्ति रश्मलिर्वढः अकारान्तोऽप्ययं पोपचछन्दो नग्नेषु पुनरितिवार्तिके ग

प इति निर्देशात् यस्यां मुपालः पवहाम पोयमिति वैदिकप्रयोगाच्च स्तुरीभ्यां स्तुगतौ रीङ् स्रवणे आभ्यामसुन् तस्य तुडुस्यात् स्तोतो

वुवे गोद्वियोरिति विश्वः रेतः शुक्रे पारदे चेति मेदिनी पाति पाक्षणे अस्माद्धलेवाच्ये असुन् जुडागममस्य धञ्जुत्वं तस्य द्विपाक

स्तु ज्वलदन्तस्य पुरामादिकः पृथुपाजा अश्वेत्यादि मन्त्रेषु तद्भाष्यविरोधात् उदके पाने स्तदके वाच्ये असुन् स्यात् तस्य उडागमश्च कवं

धमुदकं पाथ इत्यमरः अदेः अद भक्षणे अस्मात् त्रीभिर्जमं यो न्नमित्यमरः द्विजातिशेषेण यद्देतं दधमा इति भारविः स्कंदेः स्कं दिरग

ति शोषणयोः अस्मात्स्वांगे वाच्ये असुन् धश्चांतादेशः आपः आप्लृ व्याप्तौ अस्मात्कर्मण्यमासुन् ह्रस्वश्च धातोः प्रत्ययस्य राम॰

तुडागमस्तु वा स्यात् अप्रस्वती मश्विन् अपां सिय स्मिन्नधिसंदधुः वाहुलकादिस्युपलक्षणं हस्वनुटौ वास्त इति व्याख्यानस्या

पिसंभवात् लघ्या च नुवतेकलमेपि नपुंसकमापइति कोशमुदाहृत्य सर्वमायोपयं जगदिति दुर्घटवृत्तौ समर्थितः नृवेवसेभ्यो

तु महारस इति पञ्चालो वः महतोऽतिसरोऽस्मिन्नस्य इति भाष्यं पयगतो पीडपाने पयः स्यान्नक्षीरेऽम्बुनोः पयो रिति मेदिनी मह्दू विपारणाद्दो सदः सभाः
वर्णदोषो चर्मोतम पुंसकं न स्ये विप्रायामर्पितेनञ्जसि पुंसि चंद्रस्यलतनये इति मेदिनी रुदिरविमोचने रोदस्वरोदसी चापी दिविभूमौ एव्यकृ
सस्पयोगेष्वनयोः रोदस्यावपि रोदसी इति विश्वः द्यौ गत्यादिषु वयः पक्षिणि बाल्यादौ तोवने च नपुंसकमिति मेदिनी अर्णोपाणाने
अर्णो अम्भः अर्णो एमयः सरस्वान्जातिसंज्ञयोरिति टच्चितु अदंतं पाकस्थानं महानल इत्यमरः तमुग्लानौ तमः क्लीवं गुणे शोकेसिंहि
केयां ध्वान्तयोरिति भ्रमसः तपो धर्माले गुणे शोके स्त्री वैवाली विधुंतुदे इति मेदिनी सहः मर्षणो सहो बले ज्योतिषि चपुंसि देमंत मार्गयोरिति मे
दिनी तप संतापे तपो लोकान्तरे पिचचान्द्रायणादौ धर्मे प्रमानम् शिशिर माघयोरिति च महरसज्ञायां महउत्सवचने जसोरेति च मेदिनी नभ
हिमाद्यां भोवादिकः कैयादिकस्यन भोंतरिक्षं गगनमित्यमरः नभं तु नभसा सार्द्धं तपतु तपसा सार्द्धं नवेत नपसा सहस्राहं च सहसा सार्द्ध
महं च महसा सह नमेनचलमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समर्पितिद्विरूपकोषः नन्व सन्प्रत्ययेन भस्य हस्तमरस्यादि सांतपाठात् सिद्धं तिप
चाद्य चितु नभं सहं लमभित्यादि जंताअपि सिद्धं तिपरेतु रजइति अकारांतसकारान्तेन लोपवच्छेदेन सिध्यन्त इति रजेनापि रजः
समर्पितिकोशस्थितस्य एवेलिचेदाहुः रंज रागे इत्यस्मादसुनि भूरंजिभ्यां कि दिति वचनमाणे न असुनः कित्वान्नलोपे रज इति सिध्यति
यत्र र्थेक विधाननिति मत्यये तु रजः स्यदंतो पि सिध्यतीति रयेः रयकषायांवा विअस्मादसुन्यादल एकारस्य रेफो वयमिति अरे
पसालन्वेतिमंचेन विंद्य येतिभाष्ये उक्तं नञ् पूर्वकरे पयय रूप्यानव पवाचकत्वात् अरेः अपुआप्नोस्ते घातेच अस्मादसुन्स्यात्
नोर्युडागमश्च यशः कीर्तिः उञ्जुः उञ्जुआर्जवे अस्मादसुन्या दलेपाद्येवकारस्य लोपश्च ओजो दीप्तावबष्टंभे प्रकाशबलयोरपी
तिमेदिनी स्वेः हृस्नोश्च गलितश्चौअ स्मादसुन्यासंप्रसारणं च ध्ययलेः श्वितेसदाध्यंअस्मात्स्वांगेवात्ये असुन्स्यात्सच कित्स्था
नोः शिरां देशश्च उत्तमांगं शिरः शीर्षमित्यमरः यत्रर्थेक प्रत्यये तु शिर इत्यदंतोपि शिरो वक्षाविशिरो उदरे नोरजोवाची रजस्तथाइ
तिकोषः तत्रैव पिंडं दद्यात् गयाशिरे इति वायुपुराणे कंडलो हृष्टगंडाना कुमाराणां नरस्थिनां मिचकत्री शिरान्दो लान्दोलम्य इव पंक
जानिति महाभारते ग्रैष्नैः अरगतौ अस्मादसुन् कित्यात् धातोरुत्वंच रपरत्वं उरोवक्षश्चवत्सं यस्यत्यमरः व्याधौ आर्त्तौ व्याधौवा

न॰टी॰
उ॰का॰
५६

56

तो ऽसो हास्यागे डुधाञ् धारणे दो ऽवखण्डने इत्यस्मात् अत्र पूर्ववत् अस्मात् असुन् सुट् च वर्णेय त्वासु ज्वलदग्नौ नो मत्तेनो दाहरणमाह वह्ना। हासाः
धासा इति पांचइति सकलवृत्तिकाः पदाद्याद्यसुन्व्यर्थः एतस्मात् असुन् ओदाहरणानि हिलोकेतु नदर्श्यन्ते न वा संभवन्ति सूत्रे ऽसि
न् छंदसी ऽपुक्तत्वात् वेदेतु विपरीतान्येवो दाहरणानि दृश्यंते इत्याह बहुलमित्यनेन द्विधा प्रकारा इहानुकूलाः स्यवर्धयन्ति इति रण
गतो अस्मा दासिः स्यात् मिथुने सुपणा ति अथोर्देवत्ते पुट्टचेत्यादि पूर्ववत् सुपयाः सुखोना इत्यासुदाहार्यमे [illegible] दिते नेन्युपय
दे असिः स्यात् धातोरे हादेशश्च अनुदात्तस्यूरू दंसेत्यादिनो साहन्तर विधासः डुधाञ् धारणादौ विपूर्वादस्मादसिस्याद्वेधादेशश्च
स्योपसर्गाधातोः वेधाः पुंसि हरूपाकेशवुधे च परमेष्ठिनीतिमेदिनी नवः नुस्तुतो अस्माद सिस्यात्तस्यधुडागमश्च नोपाइति सुधोभव
दीर्घा यनो धाइति मंत्रे नो धाश्च षिर्भवतीति निरुक्तम् नवं दधातीति नुते रुक्तं खुल्पम्या नरे वो धम् गति गतो कारके चोपपदे अ सिस्या
त् लपसंलोपे विदद्वाते वि हूलाभे चंदेचंदं रजनममलं चलदिवमी यते अशोचं दमा इति हरदत्ताः सचडिदिति डित्वा द्विलोपे चंद्रमस
इत्यादिसिध्यंति वयसि डुधाञ् अस्माद्वयस्युपपदे असिः स्यात्सचडित् पयोधा इति पयः शब्द उपपदे डुधाञः पूर्ववत् पुरसिच
पुरःशब्दे उपपदे पूर्ववत् पुरोधास्तु पुरोहितः इत्यमरः यो नेति ति रूपाद्वे पुरूरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरूरवा इत्यमरः चदेः च
दिङ् वत्सा यां वा चि अस्मादसिस्यात्तचवदुलं चित् चित्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां त्यान्न नन् चन्द्राः राक्षसः । चित्वाभावप
क्षेतु त्वाजादेशः प्रत्याः प्रजापतिः उषः उषदाहे अस्मादासिः स्यात्सचकित् उषः प्रभातं दृष्टापाद्यांतु वसः किदितिपाठं वसति
सूर्येण सहेति उषाः देवताविशेषः अपो भीतिसूत्रे उषस इत्युपलक्षणमिति वार्तिकस्य समुषद्भिरित्युदाहरणं वेद एव द्विर्दृदस्मादि
भिरयं पाठः पुरस्कृलः दमेः दमउपशमे सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्र इत्यमरः पद्देऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः जुष्टोदमूनाः द
मूनसं अदह्यनिर्वरे एवं दशापाद्यांतु दमेरुनसिरिति सूत्रएव दीर्घः पठ्यते तन्न तेवाडल्लकाद्रु स्यो बोध्यः अंगिराः अगिगत्यर्थः
अंगिराः ऋषिभेदः सज्जेरिति स्वगतौ प्रापणोतिक्षियां बहुष्वप् सरसइत्यमरः स्त्रियां बहुष्व प्सरसः स्यादेकत्वे ऽप्सरा इति
शाब्दा ले: अप्सरः स्वप्सराः प्रोक्ताः सुमुनाः सुमनस्सुचे तिद्विरूपकोशः एको ऽप्सरः प्राथितयो विवाद इति रघुः विदि विज्ञाने

राम॰
५६

आप्नोते रसुन् ह्रस्वत्वं च धातोः प्रत्ययस्य जुडागमश्च स्यात् अप्स इति रूपं जलं जयद् अप्सोति पकारस्य वकारः । उदके वाच्ये आप्नोतेरसु
न् ह्रस्वत्वं नुमागमो भश्चान्तादेशः । नहेः नह बंधने अस्मात् गगने वाच्ये असुन् भश्चान्तादेशः स्यात् नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रावणे च य
त्नद्दे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतम् इति विश्वः नभः खं श्रावणो नभस्य प्रभवः नभं तु नभसा सार्द्धमिति द्विरूपकोशादका
रान्तोपि । इणः इणो असुन् स्याद् अपराधे वाच्ये धातोरागादेशश्च विश्वोक्तिमाह आग इति आगेः आगमत्पादे अस्मादसुन् कुगागम
श्च धातोः स्यात् अप्रतिगच्छत्यनेन अधस्तादित्यंहः । दुवितेर्लेपश्च रमेरसुन् स्यात् कुगागमश्च धातोः रेफो वेगः अहिरंहिभ्यामसुना सिद्धे
अघिरपि भ्वामसुनि अघं घोरं घ इति भावात् दितिमन्त्र कृपामिति गोवर्द्धनः तथा च वामनं भो ब्रह्मचर्यत्वं मंहन्मोरंहसमत्ययेति द्विरूपकोशः ।
रवेश्च दन्ताग्रोसिरूसंघैर्वदन्ति घृणयः शीघ्रमेघो वियानमिति रंघः संघः मुराणां जराडुपकृत्वये नित्यग्रसनस्य यस्यस्तोत्रमिति तिः प्रस
नोन्वहमहिरूचेः सोवनात्स्यंदनो वरस्यान्नंघोरं घ इति घकारपाठो अनुपादानसिकानीपामादिक इति वदंति देशे देशवाच्येरमेरसुर्
हकासंस्यादेशः स्यात् रहस्तत्त्वे रतेगुह्ये इति मेदिनी अंचि आगुगति पूजनयोः अंजस्यन्ति मलक्षणकांतिगतिषु युजिर् योगे युजसमा
धौ भञ्जो भर्जने अंचः अंकसी अंकांसि अंगः अंगसी अंगांसि योगः योगसी योगांसि भर्गस्तेज इति हरस्मरहरो भर्ग इत्यत्र तु भर्ग
पाक्षो घञन्तः पुल्लिंग इति बोध्यः उच समवाये अस्मादसुनि वाहुलकात्कुत्वं न्यंकादित्वा वा ओकआश्रयमात्रेपि मंदिरेपि न पुं
४२२ सकमिति मेदिनी छंदेति भूसत्तायां रंज रागे आभ्यामसुन् कित्स्यात् भुक्त अंतर्भूतं यच्छं तयतीन्द्रयकम प्रत्ययामिदे रजो रेणुः
रजः क्लीवं गुणांतरे आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेपि दृश्यत इति मेदिनी यत्नर्थेक प्रत्यये नु अकारांतो प्ययं रजोयं रजसा सार्द्धं स्त्रीप्र
ष्यगुणधूलिष्वित्यर्थकोशः वसेः वस निवासे अस्मादसुन्स्यात्स च णित् णित्वात् वृद्धिः चेदेः चदि आह्लादे अस्मादसुन् अदेः छ
कारश्च छंदः पद्यप्रभेदेपि स्वैरा चाराभिलाषयोरिति मेदिनी अकारांतोप्ययं छंदो वशीभाय वशत्वे स्यमरद्विरूपकोशः पचि डु
पचष् पाके वच परिभाषणे आभ्यामसुन्स्यात् तस्य सुडागमश्च वस्य कुत्वे मस्यपत्वं पक्षः पक्षो वीमत्कां सिमघ्या पालायै भद्र
सौ इति श्रुतिः दृढीत्वरे यत्स्वसौ इति अवौ का धिकरणे पावरभावं मायवस्तुप्रकल्पविग्रह इत्यस्मादसुनिसाह वहि वहप्राप

त्वं नलो इति विश्वः नलो स्त्री क्लीबयोः पुक्तो नलस्तु पुंसकमिति मेदिनी पीडः पीड स्वपे अस्मात्स्वः स्याद्धातोः ह्रस्वविधानसामर्थ्या
त॰वो॰ उ॰हे॰ ५७ द्गुणाभावः पिलाणा खावर्हिचूडालींग लिकायमात्रके चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां अपदे पि चेति मेदिनी माडः माड माने मयूरव
त्स्विटकास्त्वाला त्वित्यमरः कलि कलशाब्दसंख्यानयोः गलत्मदने आभ्यां फक् स्यात् धातोरकारस्योत्वं च गुल्फ इति तद्यो पुंसि के
गुल्फो विस्तमरः तयोः पारयोः ग्रंथीत्यर्थः स्पृशाः स्पृशासंस्पर्शे पार्ष्णे कन्याधरेव क्लोपान्ते पर्शुगणेपि चेति विश्वमेदिन्यौ प्य नि भि
त्र सेवायाम अस्मात् पय न्युपपदे स्यात् डित्वात् टिलोपः तल्पोघ्न असंमुखे इत्यमरः उल्मपस्य मुखे तेषां रोमगुप्त्यं घ्नो धमस्य शाखेगवर्त्त
नइत्यर्थः अश्वादयः अश्वस्याप्ताव अस्मात् रूनं मशायो नञ् पर्वात् प्यपलेडुनुवाच्यं तत्ज्वलरूले नोक्तं अश्लोतेडुन् रूचे चेति तदपुक्तं
डित्वाद्विलोपे सति धातोरश्ववलोपसंगान् न च टिलोपाभावो निपात्यत इति वाच्यं तथा सति डित्वोल्लेखस्य वैफल्यं स्यादिति
दिक् जनेः जनी प्राडुर्भावे अस्मादन् प्रत्ययः स्याद्धातो रंत्यलोपश्च जरालयकचे मलेमांसं प्लसेपन जरीइति मेदिनी जेषेति जनेरच्
प्रत्ययसति आजायत इति टाप् हलेः देहावयवाघेदेरश्च प्रत्ययः स्याद्विलं च धातोः अभ्यासकार्यं अभ्यासाच्चेति कुत्वं अमरोक्तिमाह
पश्चान्नितंब इति जघनं चास्त्रियाः श्रोणीउरोभागे कटावपीतिमेदिनी क्लिशेः क्लिश् विबाधने अस्मादन् स्यात् केशः स्यात्पुंसि व
रुणे ह्रीबेरे कुंडले पि चेति मेदिनी पलितं जरसा पोक्त्यमित्यमरः पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्म मे इति मेदिनी स्नादिभ्यः दुल
ञ् करकः कमंडलुः करकास्त्रियाः करटे वर्षोपलयोः करको वलये साने कन् पिलिसे जयोरिति क्रानाप्ययं सिद्धलया
चगुणाभाव इहैव कनिउदाहार्याः गुणनिषेधभाजस्तु कनिउदाहीनास्तु यत्र कुत्र चिदिति भावः नृभ्यये स्यान्नारकस्तु नरको नि
योडु गति स्त्रियामित्यमरः नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रभेदयोरिति मेदिनी उदयनाचार्यास्तु न च नरका स्येव संतीति क्लीबं
प्रयुंजते न निर्मूलंमित्याहुः सृगतो सरको स्त्रीसीधुपात्रे सीधुपाने सुपीधुनोरिति मेदिनी कुशालेकोरको स्त्रीकुड्मले
स्यात् काकोलकमलालपोरिति मेदिनी विचकारकोरकानीति माघः कीरकः प्रमाणित्यमरोक्तिस्तु मन्दत्त्वे इत्याहुः अमवर राम॰ ५७
वरकाद्योपि इहैव बोध्याः चीकयतेः भीक आमंत्रणे चीकचतुरादिः अस्य आद्यंत विपर्ययः पचिमच्योरित्वं चानुपदेवक्ष्माण

भुजपालनाद्योः आभ्यां दिष्वग्रह्वे उपपदे अस्तेः स्यात् शाद्धस्तत्परत्वात् दिष्वे इत्यत्रास्मिन्नादेशो न भवति उदाहरणे विभ्रोवेत्ति भुंक्ते
इति विग्रहः यद्ययत्पुरुषे कर्तरीति ... कुस मस्मात् अस्तु कवि श्वेवेदाः अग्निः विश्वेभोजाः इंद्र इत्युज्ज्वलदन्तो नोक्तं तन्नात्स्यात्सति स्मि
नादेशस्य पुंवीरत्वापन्ने सुमङ्गलीको भवतु विश्वे वेदाः एषामग्नः प्रमथ्य विश्वभोजाः इत्यादि मेनेभ सुपोलुक् एव वदर्शनात् शत्रुं तरेत्तथैवो
शाहरणाच्च वर्धः शुक्रो काव्य उशना भार्गवः कविरित्यमरः रक्तव्याणादिबन्धुर्धः पादः आदिश्रुतो आम इत्यव्ययं आकांक्षिकार्थे
त्रास्मिन्नुपपदे भूमातो रुतत्त्वस्याडित्वाट्टिलोपः अन्नहुतस्यास्वयर्थम् गुपेः गुधपरिवेष्टने गुप्यते परिवेष्टते प्राणिभिरिति योपरमोनाग
रं गेस्यादोषधिहेहिंमेदयोरिति मेदिनी मसेः मणिपरिणामे स्यः शागतिनिहंनावस्मा हरत् किलाद्दालोपः स्यरोमत्रुथाइति स्थर
स्यात्पोर्वहलोपईशो इति मंत्रेतु यो मग्वरस्कात्स्थिरसंपत्तर्थे इति व्याख्यानं यातेः यारक्षणे वातेः वा गतिगंधनयोः रेभसको प्रास्यमाह
वानिरिति अर्तेः ऋगतौ अस्मादतिः स्यात्स चानित् वृंहेः वृह हिंसायां कस्य कित्वान्गुणाभावः वृत्त वृत्त्वरणे लुट्विलोडने ननु
विस्तारे लड आघाते चुरादिः एभ्यः उलचस्यात् लडादेशाद्धातोः यद्यपि सानसिधणि सीति सत्रे लडलपट्टो निपातितस्तथापि वि
न्ययस्वरेणधोदात्तः स एव न येनुचितस्वरे तो तो सत्र इति विवेकः दृषेः दृषिरंपानदर्शनयोः अस्मादस्नो स्यात्तो नकारस्य आकार
श्व टनो नकारस्याक्षुद्रालाक्षीः दासः परं देवानपाने भक्ष्यधीवरस्योरयोति विग्रहः दृषोः दृपादशाने अस्मादपि टनो स्तोनकार
स्यच आत्वं स्यात् केवर्तेदासधीवरा विस्यमरः उदि विनरवयने उसोडित्वाट्टिलोपः शेर मक्तो वायो प्लुः प्लुत्पवने पूणो मनो
ज्ञेः किद्वंतं तथा सुकुलतयमर्योति विग्रहः स्तंभेः स्तंभु अथः पतने कित्वं तु गुणाभावार्थम् अर्तेः ऋगता वे स्मान्वप्रत्ययः स्याच्च
तो रुत्वं च रपरत्वं द्यो वरना की मे शेरभो रणोर्णि पुमेष सायएडके इत्यमरः हिंसेः हिसि हिंसायां उदित्वादिदारणे हित्वने ः खनश्च
वदारणे अस्मादजलोपः सुरुतेः मरणे वन्के पारेभोपायथोपि तंधंतरे नाटकादेः पाकेपि च नपुंसकमिति मेदिनी अमेः अ
मगलौ स्कंधो भुजशिरो सोस्त्री इत्यमरः अंसः स्कंधे विभागे चेति दंत्यांते विश्वः मुहेः मुह वैचित्ये अस्मात्व प्रत्ययो धातोर्मुरादेश
श्च मूरवतीति मूर्खः अत्रेमह यथा आत मरवै पय वालिशाइत्यमरः नहेः णह बंधने अस्मात् घः करुहे शे ठे गंधस्येत्र

ना.बो.
उ.क.
५८

माथमाइत्यमरः। कुत्स्य कुत्सिता वयस्ते हगर्हाणकाः समा इति। अधमः स्यात् कुत्सितऊनेपीति मेदिनी। अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्य
लिंगकः। रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवदिति च मेदिनी। लीढ मोढः। लीढ आस्वादिते रेढ अवर्णे कर्मादिति शेषेणवाच्य
लिंगप्रत्ययः कुत्सने वाच्यः रथप्रत्ययः अत्यर्थः। लिप्तो विषाक्ते भुक्ते च वाच्यवत्स्यात् विलेपिते इति विश्वः। क्लिष्टः। क्लिशू विबाधे नामानम
स्येति मत्यक्षस्योतिपोषः। क्लिश्यमिति ईत्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावः सिद्ध इति भावः। कीनाशः। कर्षकः। क्षुद्रोपांशुधलिक्षुद्रा
च्यवत् यमेन छलिमेदिनी। आश्नोतेः। अश्व्याशो अश्ना द रट स्यात् आपुवर्मैवदानादिक्रियायस्य त। स्मिन्वाच्ये शीघ्रदान रीत्यर्थः।
ईश्वरइति। स्त्रियांतु टित्वान्ङीप् ईश्वरीप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ता ईशे। वनिपि च लोपश्चेति ङी ब्रयो स्तुधातुस्वरेण आद्युदात्ता पुंयोगल
क्षणे ङीपि अंतोदात्ता स्येशभासुपिसकस इलिव श्चितिदंताश्चापि ईश्वरेतिविवेकः। ईश्वरो मन्मथे पुंसि नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् ईश्वरी च
ईश्वरी मायायामिति मेदिनी। ईश्वरा उमायामिति छेदः। ईश्वरः शंकरे धीशेल त्यल्यामी ईश्वरी ईश्वरा इति वोपालितः। किन्स्तमंगलमहोत्सवधरीश्व
राधा इति भारविः। दयापाग्रांतुस्तूर्यांतस्मयिदेवेरन् घश्च हन्हिंसागत्योः रस्माद्रन्प्रत्ययः स्यात्। घश्चांतादेशः हन्यते गम्यते अतिथिभिरि
ति घरः गृहं। वनेः। वनषणसंभक्तौ अस्माद्रन् स्यात् ऋकार उच्चारणार्थः। चलरडुहोरामुखालइत्याम्। मालतेः। अतसातत्यगमने प्रथ्वीदस्मा
त्रन्स्यात् ईफादकार उच्चारणार्थः। स्वरादिपाठाद्व्ययत्वं। अमेः। अमगतिसंभक्तिषु अस्माद्रन्स्यात्तस्य नुडागमश्च अंतराद्येपि
मालः। पाल्वलस्थयस्याम् द्रहमस्त्रीकरणे नगोमहीरुहे शैले भास्करे पवनाशने इतिमेदिनी। सिवेः। षिवु तंतुसंताने हकारादेश इतिधातो
रंतःसीत्यर्थः। सिंहः। कंबीरवेशशोसत्तमे सोत्तरश्चैव च। सिंहो हिंसद्रह हत्योः स्यात्सकेराडु मालनराडस्त्रश्च कंठकार्यं च योनि
नीतिमेदिनी। हन्तेरघस्यादाशो घोरादेशश्च घोरं भीमे हरे घोर इति विश्वः। क्षमेः। क्षमूष सहने क्षमा स्वार्निर्मेदिनी महीत्यमरः। तर
तेः। तृ प्लवनतरणे मोरस्याद्रिस्यात् डित्वादिलोपः। अहेः। अहउपादाने ङी पिति ऋदिकारादित्यनेन अह्विणोरु कृप्र वा हिके त रामा.
म्रः। प्रथेः। प्रथप्रख्याने प्रथमस्तुभेदे प्रधाने पि च वाच्यवदिति मेदिनी प्रथम चरमेति वैकल्पिकसर्वनामत्वात् स्यात् जसः शीभावः प्र ५८
थमे प्रथमाः। चरेश्च। चरगतिभक्षणयोः रस्मादमन्स्यात् चरमे चरमाः। ओमभिगाश्चिंत्यप्रयोजनः प्रथिचरिभ्यामित्येव सुवचम्

वाहुलक वल्लभ्यं वोध्य कीचको दैत्यभिदा नादृतसस्वनवंश्ययोरिति मेदिनी डुपचष् पाके उल्केनिरिणः भ छम्लोपौ तेचयेचक
इत्यमरः ये चको गलस्तां गच्छन्नब्लोयौ तेच कोपिक इति मेदिनी मद मुन्विकल्कने मेचक स्तसमुद्र स्यचंद्रकेप्यामलेपमान् स्पृष्टेत्रा
च्यवन् लोके सोतं जनोथकारयोरिति मेदिनी जनैः जनजनने जनीप्रादुर्भावे वाजठरः कठिनेपि स्यादित्यमरः जठरीनस्त्रियांकु
क्षौ वद्धकरयोः स्त्रियामिति मेदिनी वचिवचपरिभाषणे मनज्ञाने आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्सचकितवच्चांतादेशः वठरकुंठे
मूर्खे चेति मेदिनी डुजि हृषि हरणे अस्मादज्युपपदे अलचौप्रत्ययौ स्तः तदादयम्ब लस्य पलक्यय सर्वे कहणा तिप्रकृतिका
लजेता निपात्यंते हंतेः हनहिंसागत्योः कमि कमुपादविदो येगम्य [illegible] दामदुस्सहने [illegible] तुन्स्यादेयो हन्दिष्य हर्यते हर्यगति
कान्त्योः हिरण्यरेतासि ह्वी पालकुंभवराटयोः [illegible] इति मेदिनी [illegible] डुकृञ्करणे जनेः तुदय
विभक्ति कंजनेस्तु प्रत्यययोरेयर्थालादेशः स्यात् ऊर्णोतेः ऊर्णुञ् आच्छादने अस्मादुः स्याद् द्वित्वादिलोपः टाप् ऊर्णा [illegible]
क्षिप्या दावर्क्रेचोल रामुखा वित्यमरः भ्रुवोर्मध्येयः आवर्तस्तत्रेत्यर्थः [illegible] द्वितीया दधातेः [illegible]
प्रत्ययः स्यात् [illegible] इति मेदिनी जीर्यतेः [illegible] स्यात् [illegible]
स्यवकारादेशः [illegible]
[illegible] तिलउः [illegible]
तिलउः [illegible] तिलउः [illegible]
[illegible] निपात्यंते [illegible]
[illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] निपात्यंते [illegible]

ना॰ बो॰ उ॰ ल॰ ५९ बाधुदाहृत्वदर्शनाच्च न वाच्यमित्याधिकारस्थं वार्त्तिकमेवेदं प्राचोक्तं न लुगादिसूत्रस्थमिति वाच्यं एवमपि त्वरतेः पाठ
स्यानुचितत्वात् नह्यसौ वार्त्तिकेऽस्तीति दिक् एवं च संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् इत्यपि प्राचोदाहरणमनाकरं स्त्यायतेर्ड्रट् इत्येतत्सूत्रस्य
आकरेष्वप्यदर्शनाच्चोपलंभात् संस्त्याने स्त्यायतेः ड्रट् स्त्री स्तेः सप्तस्वेव मानितिभाष्य श्लोके पाठो न तु सूत्रपाठस्य तथात्वं दृश्यते ए
वं तृज्वत्क्रोष्टुरित्यादि सूत्राणामपि प्रमादः अचः तद्यथा पाणिन्यादिमुनीनिति आचक्षाणे कृत्स्नं यते च त्रयो यथा यद्यतिर्न चेवं विधसूत्रं पेतया
धोदाहरणानां वाऽस्ति अत इत्यनुवर्त्तमाने मनेरुञ्छेत्ये वसून्निलत्वादितिदिक् इति चतुर्थपादे प्राचः प्रमादाः उणादयो बहुलं वर्त्तमाने
५९ लट् त्यलो वर्त्तमानग्रहणं ध्रुवः संज्ञायामित्यत संज्ञाग्रहणं चानुवर्त्ततेत दाह एतद्द्वति अत्र हि सूत्रे धातोः प्रत्ययः कृदति ङितिचानु
वर्त्तते तेन कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् इत्यादिना विहितानामण्याध्यायी बहिर्भूतानाम प्युणादीनां प्रत्ययसंज्ञा च सिध्यति तथा चोणादि प्रत्ययाः स
र्वे धातोः परत्र कर्त्तरि कृदिति कत्वें भवति उणादि प्रत्ययान्तस्य तद्धितेति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युपपत्तिरित्यादि सर्वमपीष्टं सि
ध्यति अपरिपठितानामुणादीनां परिग्रहार्थं बहुलग्रहणं तत्फलमाह केचिदविहिता अपीति हृषेरुलच् इति हृषीलः शतुपांकेरपिभ
वति पांकुलेपि प्रयोगदर्शनात् किंच फिड् फिड्डु प्रत्ययौ क्वापि न विहितौ अर्थे कृत्यते ऋफिडः ऋफिड्डु इति तयोः कित्वं च कल्प्य
ते तथा अंड इत्यत्र सत्वाभावश्चेत्यादि संज्ञास्विति अनादिसंज्ञास्वेव न सर्वा स्वित्याह हृषेरुलजिति प्रत्ययं दृष्टापांकिः प्रकृतिरूह्य
ते तेन पांकुलेतिसिद्धं अगलावित्यादिभ्य फिड्फिड्डादि प्रत्यया गृह्यंते कार्याद्विद्यादिति ऋफिडऊस्यादौ गुणप्रतिषेधादि कार्या
नुरोधादनुबंध ककारादिकं विद्यात् अनुबंधमित्यत्रोपसर्गस्य घञ्यमनुष्येबहुलमिति दीर्घः एतदुणादिषु पास्त्रं प्रायसि तथा मित्यर्थः भूतेपि दृश्यं
ते नन्वेवं वर्त्तमानग्रहणमेवोणादयो बहुलमित्यत्र नानुवर्त्यतां एतच्चोत्तर सूत्रे चल्यमपलं अविशेषेण कालत्रयेपि प्रत्ययलाभादि
ति चेन्न वाहुः बाहुल्येनेव वर्त्तमाने भवंति भूतभविष्यतोः क्वचिदेवेति विवेकप्रदर्शनायेदमिति गम्यादयश्च इति गमिष्यतीति गमीग्रामं आ राम॰ ५९
गमी ष्यतीत्यागामी गमेरिनिः आङि णिदित्याङ्पूर्वस्यानुणित्वादुपधावृद्धिः भीमो भीष्मइति भियो हेतुभये षुक् णिमप्रत्ययसंयो
गेन वैकल्पिकः षुक् प्रस्कंदत्यस्मादिति स्कंदतिप्रस्कंदनः अपादाने ल्युट् प्रपतत्यस्मादिति प्रपतः पचाद्यच् मुह्यत्यस्मादिति

मंगेः अथ गुरु...डुर्वीत्यादि दंडके गत्यर्थको मगिः पठ्यते कल्याणं मंगलं शुभं मंगलो यदुभेदः मंगला सितदूर्वायां सुमायां चांगसि भूमिजे न पुंस
कं तु कल्याणे सर्वार्थे रक्तलोऽपि चेति मेदिनी भावेव्यक्ति मांगल्ये न न साधु रिति यत्र मंगल्यः स्या आयमाला स्तृस्य विल्व मसूरके स्त्रियां राम्या
मयः ७ व्योमेति मुद्गकयस्या सुचरोचनायाम थो दूर्वा हरीतकी शिवके त्रिभिति मेदिनी इत्युणादि सूत्रे चमः पाद्दः उणादि प्रत्ययाः सन्ति
पादोत्तरपातत्रयं तेषां विवेचनेनात्र ज्ञाने दस्माभिः कृतं १ पाचानुकूलिपयाना मेवोणादीनामुपन्यासः कृतोनत्तु सर्वेषां सो छुपन्यासो
ऽनेक प्रघट्टकतया कृतः किंतु विछेदितिपदुंतत्रापि केत्यमारोमनोरमावादर्थे तालेघ्यकांक्षित्य मादानूदर्शयामः भजो णिविरितिसूत्र
रोणिः छेदसि सृदः वहश्चेति उपन्यस्यपरो प्रेजेषः पदोल इति णिवि स्तेनेबधः यदि ग्रादिस्यवंद्रि प्राचीन्यस्त व्याख्यायां तत्र्यौ त्रेणपेचयाभ्रुणादि
सूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तं तदुभयमपि प्रामादिकं तिःपचीति क्रि पदेर्वाहिः ... स्थयरोनजेतिसूत्रस्य तदप्यनाकरत्वात्याहि गनेरुसिः आन्ति
पूर्वपि यद्दुलतिर्धति नपिम्योनित् एतोसिद्ध वदेः णिचोति सर्वसंमतः पाठः तण्डेसिलस्मेव पूर्वो वपुश्च रस्मस्यादिमंत्रेष आछुदात्त
तायां अस्तु कुलस्यवे स्माप्याये व मेवास्थितं इत्यादयो द्वितीय पादप्रमाराः तृतीय पादेऽपि स्त नि हृषि पुषिगदि मदि हृदिम्यो णेरितचु
तीति प्राचायवितेतत्र हृषिहृदो केपामपिरतिकलाग्रेयेन पठितो हृषपिलुः हृदपितु रिपयोगोऽपि आकरेनदृष्टः स्त नि हृषि पुषिगदि
मुदिमदिम्य इति पंचपादी पाठः पुषिगोधि ये द्विज निनमि भ्य इति दयाणाद्याप्राठेकं पठित मित्यन्यदेतत् यदपि मुद्दिपिट द्विरदो दन्ति
भ्य आप्य इति पठित्वाद राप्यः जराप्य इति प्राचोक्तं तदपि न हृन्नमह णा प अ आकरतानादत्वात् इत्यादय तृतीय पाद प्रमादाः अथ चतु
र्थे यदपि कृगृस्तजा गन्यः किन् कीर्तिः स्तवि रिति प्राचोक्तं तदपि भ्रमकृतं भेव कृतिसे पे गृनिगत्ये स्तन अ आछादने इति प्राचो
ग्रंथविरु एव तासुकिरपिमलाद्य... ... स्तजा गन्यः कि नि तिदि पाठः उणादि वृत्तिक्तं माथ वादीनां च सेमतः गीर्वि
यशः कीर्तिः हं सः सोर्तिः अप्त ... तिलकं ये पपचादितं स्त इत्यसंदीधांत्व एव ... इधातोरीतिरत्वं लभ्यते ननु कृत्वात्तवे
पितस्याद्यकारमेव दृश्यहोतुमुचितमितिदिक् यदपि प्राचोक्तं ग्लाज्याहा त्वतिभ्योनि रिति ... नत्वात् ... स्याः सहान अाकि
रेद्विधी ज्या अचरिभ्यो नि रिति पठित्वा सम्यक्या नेन रंव हि यौ नोतिसते व्याहस्त्वति भ्योनि दि नित्व विनत्वात् तल्लिप्यः सहाननदइत्याद

आरंते भोक्तुमित्यत्र भोक्तुं प्रक्रमते उपक्रमते इति भुंजेरारंभवाच्याः लभन्त इत्यत्राप्यत्र व्याप्तं आस्ते भोक्तुमित्यादौ तु संभवमात्रं पर्या
त.बो. प्तो भोक्तुं इति भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी एवं लोपपाद इति अव्ययकृतो भाव इति भाववाचित्वात्तु
उ.कृ. मुनः प्राप्तिरेव नास्तीति भावः पदरुज पश्यतस्पाविति करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां वा धात्वर्थेन गच्छति येनेति फलितोर्थः स्थिरे
६० सर्त्तीति भ्वादेर्जुहोत्यादेश्च ग्रहणं स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं न तूपपदमिति ध्वनयन्नाह स्थिरे कर्त्तरीति अर्द्धर्चादि
भ्रमलप्राक्कालात्रमात्रं व्याधौ व्यादि स्थिरार्थमिदं वचनं तेन विसारी मत्स्य इत्यत्र विधिः सरतेरित्यर्थः संगच्छन्ते अतीसार इति उप
सर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः सारो बलमिति अत्रापि स्थानुरंलम्भो विलयर्थः सातिवेष्ठयतीत्यर्थो न तु रोधात् बलवानेव हि चेष्टते सिद्धा
60 वस्थापन्न इति पचतीत्यादौ तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ इति भावः आयामे ति नोदात्तेति तत्रे अनायमे इत्युक्तायादिति भावः न
न्वेव सूत्रे ऽनाचि मिकमिवमीनामिति वाच्यं तेनैकाच्छब्दनिषेधो नेत्यादकामे वामइति अपाणिनीयमिति अमेरुदात्तोपदेशत्वाद्धिनिष
द्धे वृद्धलभत्वात् यदि तु वृद्धियुग्भिन्ना आमेरुत्पादाविवृद्धिर्निनि इंडिमावित्यादिना नीलादेरच्च् क्रियते तदान्तपासिध्यति नच णिच्यपितद्धि निषे
धः पांक्तः नोदात्ते त्यनकृती स्यनुक्ल्याणि चि निषेधाभावात् न चैवमपि मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः स्यादिति पांक्त्यम् चित्यनुवृत्त्या वृद्ध
निविभाषाश्रयणेन ह्रस्वाभावसिद्धेः परं णिजेतकल्पना वामर्थ्याभिप्राय इति भावः वस्तुतस्तु निरुक्तप्रेषणं ज्ञातोः प्राकृते तथैव णिजेति
विधरणं तु नदेय इत्यवधेयम् एवं च प्रयोगी विश्रवामीपरान्यमौजो परावस्तान्तायौ यञ्जो वलितस्मरणं यल्मरणं तस्य विश्राम इत्या
दि विप्रयोगः साधव एवेति बोध्यं अवोद इति उदी क्लेदने अवसरवधः धन्निनलोपो निपात्यते एध इति इंधेर्धञ्जि नलोपो गुणश्चापि निपा
त्यते न धातुलोप इति निषेधाद्वेतोगुणस्य निपातनमिति ज्ञेयं श्रोभ्म इति उंदेरो गाः देकेमन्प्रत्ययेन लोपो गुणश्चापि निपात्यते अ
व्येतिरिति प्रघृवेस्याद्धिमप्रघ्वेसस्य च धञ्जि निपात्यत इति बोध्यं प्रापिकमिति सर्वाकाना संताप्य हृणस्य णो लनः कट इत्यत्रकारः कट इत्या राम.
दि नि भावः भावेत्वनभिधानमाश्रित्यपरस्याख्यातं परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यो धातुभ्यः परिमाणपरिछिन्नि आख्यनमाख्या उक्तेः परि ६०
छिन्ने रुत्कोसस्वामित्यर्थः कस्य [illegible] दय [illegible] निवृत्ति वे प्रत्ययार्थस्य प्रत्युच्यते आख्याग्रहणं तु विनिरा सार्थं तेन परिमाणं अ

मर्दः मुद्गः स्तोमश्च सवलत्यस्मादिति खलतीति वैकृयाः शिरा इति प्रागुक्तं नाभ्यामितीति नाभ्यामित्यनुक्तौ नुसान्निदित्तापानस्येव
परामर्षादपादानादन्यत्रेत्यर्थः स्यादिति भावः ॥ ६ तुतो सावितितनौतेः कर्त्तरि क्तः अनुनासिकोपदेशस्यानुनासिकलोपः असोतलोभव
तिर्विस्तलोभवतीत्यर्थे ततोऽपि स्तुन कामिति गमनादिना निष्पन्नं यत्तद्वर्त्मइन्तेः कर्मणि मनिन् अयनं वर्त्म मार्ग इत्यमरः तुमुण्वु
लौ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्यां अत्रेदं बोध्यं तुमुण्वुलोः कृत्वाविशेषेऽपि अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भावे तुमुन्
ण्वुल्तु कर्त्तरि क्रियायामिति सप्तमीनिर्देशस्तु धात्वर्थकरूपापरीस्यादेस्तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्युपपदत्वमिति कृष्णं द्रष्टुमिति कृष्ण
कर्मकं यद्दर्शनं तत्प्रयोजकं यानमित्यर्थः कृष्णं दर्शक इति कृष्णकर्मकं भविष्यद्दर्शनकर्तृकं कर्तृकदर्शनप्रयोजकं च यानमित्य
र्थः क्रियार्थायां किं भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः इह भिक्षार्था जटाः ताश्च द्रव्यं न तु क्रियाभिः किंतु जटा इति प्रयोगस्तु धारयतीत्यध्याहारेण सम
र्थनीयः क्रियार्थोपपदे किं धावतस्ते पतति दण्डः अस्य च धावत इति क्रियानत्वेऽपि दण्डपतनार्थो धावनं तु दण्डपतने हेतुर्भवति न
तु तदर्थमिति दिक् समानकर्तृकेषु अक्रियार्थे नियोक्तुमिच्छतीत्यत्र भोजनविषयिणीति पत्नीयते न तु भोजनार्थे छे[illegible] स्वतः एवेण
प्राप्तिरिति भावः सत्वंख्या समानपदाद् एकत्वावचन इस्याद् एककर्तृकेष्विति एकेति किम् भुञ्जस्य पठनमिच्छति भुञ्जस्येति कर्त्तरि षष्ठी
(पुत्रकर्तृकपठनमित्यर्थः इह सत्वे समानकर्तृकेति पदाभावे भुञ्जस्य पठितुमिच्छतीति प्रयोगः स्यात् देवदत्तं भुञ्जानमिच्छतीति काशिका
अत्र काशिकायामुक्तं इच्छन्करोतीत्यत्र नाभिधानान्नेति अत्र निकमाङः उक्तविषये इच्छन्कर्तुमिति प्रयोगाभावेऽपि इच्छन्कर्तुं गच्छ
तीत्यादौ तुमुण्वुलाविति सत्वे ण्वुल्प्रसक्तिरिति लिङ्गसंचरणे तुमर्थे तुमुनः प्राप्ते वासाभावात् तस्य भावार्थकत्वात् इह च लट्टाकृत्वे
प्रतीतेः किंच इच्छन्कर्तुमिति प्रयोगो नेष्यत इति विवेचनाः कर्तुमिच्छन् इति प्रयोगस्य सकलसंमतत्वात् यदा तु प्रश्नो श्वाहरपा
त्रं पात्रमाहरेत्यादावि वस्त्रेच्छायतत्वात् विस्तरस्तु मनोरमादावनुसंधेयः वक्ष्यतीति वस्त्रकोनोकांतिरिच्छतिवेश धावरपी
कार्यकः पाक एव अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थोपपदार्थे आरंभः भोक्तुं शक्नोति [illegible] ति इच्छति जानाति इत्यत्र हि भुजर्थो विषयत
या संबध्यते नेच्छ लंच गम्यते ग्लायति भोक्तुमित्यत्र भोजनविषयित्वपरा लिङ्गमते भोक्तुं घटत इत्यत्र तु भोक्तुमर्हतीति नियोगपत्ता

यणः इत्यस्माद्वोधात् यत्नोपामि अधिकरणे ल्युटोपवादोयं घञ् छन्दो शास्त्रविषयत्वात् सर्वेण प्राप्ते वचनं केचित्तु प्रस्तारः पङ्क्तिरित्या
न॰बो॰ दिप्रयोगानुरोधेनात्र वाचिनि नानुवर्त्यर्थं ति उदिग्रहः भावादौ घञस्यात् ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च अप् इत्यस्यापवादः पदिन्त्यो अन्तादिभिः की
उ॰ त॰ (उनेशूलं यथा प्राप्तकारणमश्लेषः यत्ववत्तु अन्तस्थाचक्षुः । छिः परिग्रहणमिह अर्थं सत्त्वेदेव कर्तुं शक्यं तथापि हि परेनियोगेनोरणो
६१ नुस्यात् एयो नावश्यं घेरदृदृणः इत्यनुवर्त्तनादितो धात्वयः इत्यन्नत्तु यरावित्यनुवर्त्तमानाद्वे सिद्धतीति ननु एवं सत्तेनु प्रात्ययः पर्यायेऽर्था
कत्वेन व्याख्यातः तथा च तदनुवृत्त्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमिति चेदत्राहुः पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थं तेनात्राभिविधिवि
61 वक्षायां परमपि अभिविधौ भाव इनुणिति इनुणं वाधित्वाऽयमेव घञ् भवतीति आकारयामिति आसीयतेऽस्मिन्निति इफा इत्यकार्यं अधिक
रणे घञ् अग्निस्थलविशेषं चिन्वीत चयनेन निष्पादयेदिति निपातयेः संयेवानो उन्नरेवाधरे वोत्तराधरास्तेषां भावश्चोवराधर्य स
करोतीति स्तनपानार्थं उत्तराधरभावेन सकराः शेरतेत देदं प्रत्युदाहरणं यथानुभिद्युवत् एष अप्युयोगे वावर्तते तेनेदं हापि भवत्येव
घञ् कर्मव्यतिहारे क्रियाया व्यतिहारः परस्परकरणमिति यावत् तत्र वर्त्तमानाद्धातोः स्त्रियां भावे णजिति कर्तृवर्जिते कारके न भवत्यभि
धानादित्याहुः भावादाविति प्राचोक्ते यज्ञदुपेत्यमाकरविरोधात् एवास्मि अनेन णजिति चकारोत्र विशेषणार्थ इति ध्वनितं स्त्रियां किं
व्यतिपाको वर्त्तते रोज्जेति नयाभ्यामिति प्राप्तस्य निषेधे नादिवृद्धिरेव णचस्तद्धितत्वाभावे अञ् तद्धितत्वादितिभावः संग्रहणेग
तिकारककूर्वस्येतिपरिभाषया सोपसर्गधातोणजंतत्वात्ततोऽनिलस्यग्कादिषु वृद्धिरुपसर्गेस्यस्याशयेनोदाहरति आवकोशी
कृशाआक्राने ह्लसे हसने स्यादेतत् स्त्रियां क्तिनिप्रकरण एवार्थं णज्विधेयः एवं चास्त्रियामिति न कर्तव्यमिति लाघवमिति चेन्मैवं स्त्रि
यामित्यधिकारवाधकत्वापवादविधिनिषेधापत्तेः इष्यते तु व्यावक्रुष्टिरिति स्त्रियां क्तिन्निति अपवादविषये क्तिविदिष्यते व्यावचोरी इहणा
सम्प्रयोरिति घुप्राप्तः व्यास्तुली: अत्रे गुरोश्च हलः इत्यकार प्रत्ययः प्राप्तः क्वचिदकारणविध्यते न तु णच् व्यातिहाः व्यतिहासेषा राम॰
व्यवस्थान्यायतो दुर्लभापि बाहुलकात्स्वीकार्या अभिविधौ किं संएवः वासरूपेण घञ् रूपमपि भवति उनर्भाव्यग्रहणात्तेनचक ६१
र्दमिन्नकारकत्वनित्वये भावग्रहणमिति वाच्यं एवं सत्र इव शक्तिस्वाभाव्यादेव नुणोर्यपहजे लुडालुसमाविष्य उध्यते संप्रवणमि

हणेन संख्यानन्तत्वे सर्वेभ्यः। किं अन्यथाऽस्मादपवादन्यायेनाचमेव घञ्‌ बाधेतेन न तत्वयं त्वेदुर्लभिताम इति निवीयते । यतोन्येयतेति
चायः अत्र एवकत्वेन समुदायिनां परिच्छित्तिरर्थात्क्रियते एवं जित्यादिमात्रे घञ्‌ निष्पद्यते योच्यते लुषाद्यपनयनेनलपस्तुहादिः सनि
ष्पाद अदोषवित्यपि मात्रे घञ्‌ सर्वेणोल्लिकरणेन शीर्षालस्य कर्त्रे करणे लताव दुर्लभमिति समासः अत्र घ संख्या तंडलादेरपि
परिच्छित्तिः पर्यच्छित्वलु आर्थिकेनतु शाब्दं त्विष्याद गतिच्छित्वेन तु शाब्दं पञ्चयणनिरभ्योपञ्चोरिति घञ्‌ लभ्यते तथापि सर्वग्रहणव
लादनेनापि भविलुप्त इतीतिभावः अप्रत्ययस्यमुखोदाहरणमाह क्वोकाराविति रुविद्धोपेकर्मणि घञ्‌ त्वर्धादिना विद्धिशोधान्यादि
शापाः कारः इहप्रकृत्यान्तरमेवाध्यवादोनत्वर्थाभ्यः सर्वेभ्य इति पंचमीनिर्देशोनतथ्येनावगमात्‌ तेनायमेतस्या प्रयोघञ्‌स्तेनोप
वादोनभवति एकातिलोच्छित्तिः उत्सर्वकाच्छयते कर्मणिभावेवाक्तिन्‌ ऊर्ध्वक्रतोवायोरुतरइत्यर्थः तदेतत्सचायितुमुक्तं अजयोर
पवाद इति अवकर्तरिकारकइत्यधिकारोहलोरविस्तस्य घञपवादत्वाच्चकर्तरिघञर्थमिदं वचनेणालुकितिचा हलोपदिसतिघञाश्र
याहृद्धिर्नस्यात्‌ णिलोपस्यामिवद्भावेन व्यवधानात्‌ नचणिद्भिन्नेनैव वृद्धिरस्तितिवाच्यम्‌ आगम्ये मिताह्रस्वापत्तेः जनीजृषिति
जृभाशेणौमित्वात्‌ लुकिलुसतितस्यपरनिमित्तत्वाभावेन किंतुगुपधेतिनिषेधेनचस्यानेवत्वाभावात्‌ तादुसिस्पेसिपातीति
भावः एतेनदीर्घतयेस्तदाहः जीर्यतेऽनेनेतिजार इत्यप्येवंलभ्यामेव करणे घञस्तु किमनेनवचनेनेतिकेचिद्विदुक्तिःपराश्रस्त
दोरविस्तस्यापवादविधये उत्सर्गस्यघञोदुर्लभत्वात्‌ [illegible] स्याधिकारादुर्द्वितायन्त्वविधिरनंगोकारादपवादोप्य
धिकरणाधिकरणयोरितित्युद्धानाधादेहदुर्लभइत्यन्यदेवत्‌ उपेत्यतिगुरुसमीपेत्यर्थः अपादानेइतिउरस्तानयवादन्यायेन
इङश्चेत्यस्यापवादत्वात्तिद्वयीलुहन्स्याद्धितितदाधनाययमान्ध घञनुक्रमणेनजयोर्विषयइतिवचनात्तिर्यांघञ्‌ नस्या
दितिस्त्रियांप्रयणं आध्यायेति यात्सवमध्यापयतत्यामिदंपदवयं पंयोगेतदीयेव आकृष्णनव्यपादिकइत्युक्तं करणेकइति र
जवरणे इत्यस्मादित्यर्थः नीशार इति उपसर्गस्यघञोतिदीर्घः ननुमहद्विणभमस्मगामिनांप्राणंइतिकथंप्रयोगः वाच्यवर्त्यस्य
र्थेपरिगणनादितिचेत्सत्यं अतएववार्तिकप्रयोगादेशप्रपिचारणात्तद्विभिति घञेति अदोरविस्तस्य रश्मोनयइतिनोऽन्यः।

नयोश्चारित इतिभावः आगारैकदेशे प्रघणप्रघाणौ अलिंदाद्बहिर्द्वारप्रकोष्ठके इत्यमरः संघोद्घौ मतल्लिका मचर्चिका मकांडमुद्दंतल्लजौ
त॰बो॰ प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ड्विभ्यः अथमिति अत एव पाके नलिर्दन्तमिति विग्रहे नन्नुपके नेति यत्तु पाकोक्तभावाद्वाविति तत्र
उ॰कृ॰ तिभावः क्तेर्मन् तद्धितेष्ण्या ण्यान मिदं नित्यग्रहणादिति तन्नाद्धितियमिति योगो विभज्यते न तस्मात्पर्यायेर्थे विशेषानादरेणैव मध्वि
६२ षयत्वेनिर्णीयते एकयोगत्वे तु विरहन्ता इत्यधिकारान्निर्दिष्टाथेषि यदावां अपसज्येत नतस्य मर्येनित्यग्रहणाद्वि विनापियक्ति रिति
प्रयोगः स्यादितिभावः उष्मिसमिति वचेर्यजादित्वात्किति संप्रसारणं यावे न निरूढे मिथ्यामित्यर्थः यजयाचभावे ऽकर्तरि कारके च
तिवर्तीते अत एव यज्ञे नयज्ञ मयज्ञे लदेवा इत्यत्र इत्यल इति यत्र इतिव्याचक्षते उपस गुधिरित्यादिकित्वादात्तोलोपः अंतर्धिरिति
अंतश्शब्दस्याङ्कि धातिवान्तिकादुपसर्गत्वं उपाधीयते नेनेति एतेनो पसमीपे स्वधर्ममादधातीत्युपाधिः बाहुलकात्कर्तरिकिरिति
माषवाद्विंशे योगादर्थस्य इतिध्वनितं विधाता विश्वसृड्विधिरित्यत्रापि कर्मरिमाभूत्किः किंतु विधविधाने इत्यस्मादिगुपधात्किरिति
तिरूपसिद्धेः स्त्रियांक्तिन् घञोपवाद इति यत्तु मनिक्रियार्थं ग्यं व्याचक्षाण आकुः भाष्ये त्वधिकः कारो विकार इतिप्रत्युदाहृतस्तइति
तद्दर्शनप्रसात् नहितत्र स्त्रीत्वविशिष्टो भावोऽर्थः किंतु उंस्त्वविशिष्ट इतिध्येयं आजपोत्विति तपोरवकाशः चपः लवः किंनोनकाशः
कृतिः हृतिः चिनोतेस्तोतिश्चि स्तुस्त्रियामुभयप्रसंगे परत्वात्किन्नित्यर्थः अयजीति परत्वात्करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटि प्राप्ते वचनं श्रु
तिः श्रोत्रं पजेः किनिवचिस्वपीति संप्रसारणे नपथ्य भस्जेति षत्वे इष्टिरितिरूपं इज्यतेऽनयेति विग्रहः एवं इयते नयाइष्टिः स्त्रयनेः
नयास्तुति लेन नत्वमिति कीर्णिरित्यादौ रदाभ्यामित्यनेन नत्वं लूनिरित्यादौ तुल्वादिभ्य इत्यनेनेति विवेकः ल्वादइति ल्वादेर्निष्ठा
पामित्यत्रेत्यर्थः ज्वरिरिति तिचेति चरकले ऊत्वे वोरुपधाया इति दीर्घः ज्ञिन्नपीति आस्त्रियामितिपर्युदासेन स्त्रियांवासरूपवि
धेरभावादिदमुक्तं अङोपवादइतितर स्तादयवाद न्यायेन स्यादिभ्याआत श्चोपसर्गे इतिपचेष्टुत्वे विङ्घ्राद्भिप्य इतिप्राप्तस्यांकोप
वाद्येवतु एवुलित्यारितिभावः एवुलित्यादेन्तु परत्वाङ्गलएवकात्वं स्यापि मितिभाष्यकारप्रयोगात् प्राप्थिस्तितिरिति यतिसतिमास्था राम॰
मित्यादित्वं संगीतिरिति घुमास्थेत्यादिना ईत्वं उदात्त इतीति मंत्रे वृषेति सूत्रादनुवर्तत इत्यर्थः एवंच कीर्तनं नास्यायुदात्तत्वेप्रा ६२
प्ते ऊतिरूतीत्यादयोदात्ता इतिपर्यवसन्नार्थः इत्वाभाव इति यतिस्यतीतिमास्थस्याभाव इत्यर्थः हृतेरिति नकारस्येत्वं हिनोतेरस्तु

ति सत्त्वाद्गुलकात्तत्त्व्यमर इत्याकर। आणि नु एः आनेने नुलोमानुवेधोविरोधणःणे इतिध्वनितं सांएविणामिति समंतात्र्छद
इत्यर्थः संपाकोभिविधिधो नकः पूर्ववत्स गतिकारकाद्र्ण आणस्त क्तिनत्वादादिवृद्धिः स्वभाव नश्चेद्भाणिउ णोतंनथं सकं आक्रो
षो ग्रहः हद इत्यपि भासेः यमारंभः अवग्रहः पदस्योति च्छेदविशेष इत्यर्थः नियहो निमेषः गोलि भाषा लिप्सायां किं देवदत्तस्यग्रहः
मलण्णोभिनिवेष इत्यर्थः पात्रप्रयादे णोनिभिस्तापानो क्षानपात्रं गृहीत्वेतिमावत् नोद नौ उपपदे कृत्रोभावादेघञस्यात् निवराकत्वो
ति ग्रह वृह इत्यादिना कर्मण्यप् ननु स्त्रीत्व विवक्षकर्मणि परत्वात् क्तिनाभाव्यं अकोतुभ्यां स्त्रीलक्षना इत्युक्तेरत आह किन्विषयेपी
ति एवं च पावेण भावार्थ एव घञन्वेलाः ंकीतिइ एवं व घेयो रप्यादिषु क्तानामप्वादीनां संयमनार्थो रज्जुः रश्मिः लस्याभिधेयायांप
उपपदे ग्रहे र्घञ्वास्यात् भागादौ इत्यदिः कल्लो ग्रहि रूपात्तः सह देवतु वक्ते पाकः तत्याहि उद्ग्रहः समिमुष्टि आक्रोशेव निग्रोः पेलि
प्सायां परेरेघवि अवेवर्षप्र तिवंधे विभाषा भावे वाणिजामित्यादिः परो भुवोवज्ञान इत्य स्यानंतरं आदि रूल्भुवो निस्यस्तु नयातुनकृतामिति
व वशृणोतेः आङ्छादने किंपेव योो भया स्ता इत्यर्थः परिभाव इति अनादरः परिभवः परिभावस्ति ~~[illegible]~~ दरस्क्रिये त्यमरः
परत्वाद्ऋकल्पुरेवाप्तौ तथा च सर्वविधिप्रतिषेधोऽयं फलितः एवं चासन्नपदयायोगन भवतीते इनपवादत्वादिति भावः वर्षमिति हयभो वर्ष
णादितिभाष्यप्रयोगात् लडपि वर्षणं अदोरप अत्र उत्र उ इत्रयोः समाहारे स्तोत्रं चेत्स्व अदो विसर्ग न ककारः किंतर्हि दकारः निरभोः
पूर्वोरित्यपवाद तथा धन्विधानाज्ञाव कादीर्घानादण तारति लवः पवः इति घञ्चोपवादः इतिन्यायः इत्य नाय श्रा नि रन्य पनीति
विवेकः हस्तादाने तुघञ्र्वका त्रिनोतेर्थे कुशलः चणोर संस्थोरितिघञ्निमासे वचनेवधा नेवधः रणोति शब्दं कुर्वन्त्यास्मिन्निति निरणः
संग्रामः व्यधे विशेषेणमत्स्यत इति विघसः वेष देव णि ल्युट् नंपावां वालत्रणं शास इत्यमरः उपजायोमेन्नभेदः शब्दे मिनादनिनद
ध्वनिध्वानरवस्वनाइत्यमरः लिकाणोनिकणः क्वाणः क्वणः कलनामत्यपिवीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणः प्रक्वणदयः इत्यमरः
मदो आनुसर्गे सुप्य पपदे नित्यमापष्याज्ञावादो प्रमदसमदौ हर्षे इति तुनोक्ते प्रसंमदः संप्रमद इति हर्षमाभूदिति यजनेसत्रे यज्ञ
नं यजनः भावे घञ् निनिवधोविति वृद्धिनिषेधः यशब्दत्वादन्त जनेरपतिरत्वं प्रतिषिद्धं इत्य चधो उभौ वोपपानदेतदाह मथम
चहृणमितिकारिकानुरोधेन्द्रुलं यथासंभवितीयं वेत्पनामहः किं तुगर्भग्रहणमित्वे हनष्वधपः श्रंजोदान इतिसूत्रेवधादेशो दाम

स्या नच स्त्री प्रत्यये वा सरूप विधेर्नित्यं अस्य अपवादस्य प्रवृत्तिः स्त्री प्रकरणस्थत्वेपि उत्सर्गस्य एव न तस्य दभावात् घटिवेदिवि दिर्लो योग
ल॰बो॰ उ॰कृ॰ ६३ स्थले नामार्थस्यानुसंधिकिः इयं रिति अनि छात्रे स्य प्रचुरइच्छार्थ स्या त्विषे रिच्छेत्यवरे गाधी नो विकुला त्वतुल्या अत्यर्थार्थं चेद्गोग स्य संज्ञा
क्लिन्ना दी नामपवादः घञ्छद्दिकेति छर्द समये प्रवाहिकेति प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्त्तयतीति अहणो विचर्चिकेति चर्चअध्ययने
प्रत्ययोपसर्गाभ्यां योगमली तिः यामयाम स्य चर्चिके त्यमरः शिरो तिरिति शिरःपीडा अदींहसायां नितु त्रेतिनेट् धात्वर्थ निर्देश इति कि
यानिर्देश इत्यर्थः आपिकाशापिकेति आपनशायन मित्यर्थः इकालि पोधा तो निर्देशो नु करणं व कुला मित्यनुवृत्तेः कचित्तगुरिति ज
63 किडः सन् भुवो बुगिति इडो पचलि रिति उपसर्गा त्स्वनोति सुवति स्यति ध्यायतेः संप्रसारणं चेत्यादि निर्देश दर्शनाच्च अपि सर्व
धातुके परे शवादयः एवं भाव कर्म वाचिन्यपि सार्वधातुके यगिति यक् विभाषाली यते रिति यथा तत्र हि लीङो यकानिर्देशो न तु एव
नेष्टुकं यत्तथा चाविति पाशिल्का रणसामर्थ्यात् एवादयइत्युक्तं न त्रापि वा ति ग्लो यति रित्यादौ पिवादेश प्रसक्त्या अत्वनिरस्या
चरित्वस्य चरितार्थत्वात् वर्णादिति वर्णानुकरणादित्यर्थः नतु वर्णेङु वर्धमाणादिति तथा हि तस्य कार इत्यादावेव स्यान्न
तु ककार इत्यादौ अचहिसंघातस्योच्चारणात् अनुकार्येत्विह वर्णमात्रं अकारस्योच्चारणार्थत्वात् कपोत दिशमुद्दिश्यार्थ
श्वकारत्रवकारोऽन्यनिरृत्यर्थ इत्यादि प्रयोगा इति चेद्भ्राडः क्वचित् संघातादपि उश्चेस्लगंधावयद्दारयति सूत्रनिर्देशात् स
र्वेच कारा प्रत्याख्यायंते इति भाष्य प्रयोगा बहुलवचना च्चेति इहकार प्रत्यय स्य धातो रवि हित्वे पिधात्व धिक कारस्य त्वात्त्व
त संज्ञातेन कवं तुल्यास्तातिपदिक प्रयोजनाभावात् कारस्येत्य त्रा षष्ठ्यर्थे धातुकत्वाभावाद्दिगामोन अस्य च्चाविस्यसौ तुकारभत्य
याभावो वाहुलकादेव एदिफः वासरूप विधिना कारोपि तेन रकारादीनि नामानि शिष्टत्वेतोमय पार्वतीत्यादि प्रयोगः साधुरेव अका
र लोप इति अतङ्क्रित परत्वात् रभत्वादियस्येति लोपस्य प्राप्तिरिति भावः कृदंतत्वास्यादि पदिकत्वमिह पूर्ववद्बोध्यं तसो मत्वर्थ
इत्यत्र वाहुलकाच्छैषिको न शेषका अतुवर्षी यादित्यर्थ तु वाहुलकादेव मतुवर्थ शब्दा व्युत्पन्ने अन्ये तु तेन स्कंदंतं मत्वर्थभव इति वि राम॰
गृह्य गहादिला च्छप्रत्यये तद्भितांतमेवेत्याहुः इणजा धात्वर्थ निर्देशे प्राप्तस्य त्वलोप वा सोयं एवमग्रेपि आजि बिलि वाड ६३

ण इति बोध्यः कीर्त्तिरिति कीर्त्यते एभिः सम्यगिति शुचि भावे क्तिन् निपात्यते उदात्तत्वे च तासु ते कीर्त्तिं वज धातो उदात्त इत्ये वापि कर

णं लत्वरत्वं तु ग्रन्थे गस पार्श्वे इति तथा हि कुचेष्टा वर्त्तते इति भावः योरंतो इत्याभिति एषा आभरणं भृत्याजीविका कुमार भृत्या कुशले राधि

ष्ठित इति रघुः संज्ञायां के मतिः भृतिः आस्तुतिः तथा चाव्यवहृतं मति बुद्धि पूजार्थेभ्यश्च क्त मर्षणि भृत्तो रजः दृष्या सुतीत्यादि ले न

मतोवुद्धीत्यादि सत्त्रे प्रयोगाद् इवमति मित्यादिनां साधुत्वमिति दुर्घटा युक्तिः प्रयुक्ताः क्रियोत्ति व दाभाव कर्मणोः श्यः तदा सार्वधातुके

यक् रिङ् श्याप्लिङ् इति तिरिङादेशः अन्यत्र तु गुणाभावे यि येयरतो रिङादेशो लते रियङ् सनिरूपं तुल्यं इच्छा उभे भी व इति नन्व कर्त्त

रि कारके पीत्यर्थः अतएव करणे ऽर्त्ते इ च्यो ऽन्यथा ऽपि अर्त्ते गुणं यकारनिवृत्ति तिहलादि परो लुना स्ति माष्टि त्वेधातु द्वि

त्वे वाभ्यास संज्ञा स्वीकारात् इह च तु दुभयाभावादिति भावः अटो ऽत्ति यत् तु अरंते य्ङे तादृस्त्यादि स्य कारस्तदा ऽलोपे यस्य हल

इति य लोपे ऽटाटेति रूपं वो ध्यं क्ङित्वे हलादि शेषे सति दीर्घो किल इत्यभ्यासस्य दीर्घ प्रवृत्तेः जागर्त्ते रिति चोपरलः सार्वधातुके यक् जा

यो विचि क्ङिति गुणः गुरोश्च धातो रित्यत्र तु स्यात् इति धातोर्विशेषणं नाङ्कं विधो इत्तो धातु लभ्यतेन चायं गुरुरिति संभवति

अक्वि शे षो हिउरूः अलोऽन्त्यस्य लक्ष्यते तदाह नुरमन इति ननु विपरीत मस्तु गुर्वंता कृत्व तइ ति ताहृत्स्या पिधातो ङ्क्तो न्निस्यादेः

सत्वादिति चेन्मैवं च शाखा मन ध्वनि त्यर्थ यांमत्व चेति निर्देशो विपरीतपरं काया न्यमदन्नेः वि ङ्क्रि दाकथ्यं तर्हि मधुसर निमुख्

च्छगंधलब्धे रिति माघः पे त्तोपल क्षि रि त्यमरश्च क्ति त्वा त् ङि लगे स्येवस्तु चिते सर्वं अन र्थकास्तु प्रति वर्णमनुलब्धे रिति मिश्र पथ्या

गास्तु हुल का दाक्तिन्न पिधो भ्यः वि स्तरस्त्वि हस्मे रमादे बोध्यः मिदेति एकमादयो ऽङ्गाः समुदायाण एकगणे प्रसङ्गे त त न्नये पक्षेति

भाग पिदस्व्छिद इत्यादयस्ते अविशब्देन सङ्गे ने दिशा: गणे विशि ह पाठस्तु लोक प्रसिद्धार्थे विशेषस्य क चित्स्ता त्राणि क कार्यस्य संग्र

हार्थः मिस्त्वन्ये ति मिय त इति मिनिः कुङ्ङ् क्ङि देति द्वैधी करणए वार्थं अनयस्तु क्ङि नि क्ङिः इदं सज्ञो न्ते मन्त्र षुको अस्यापि त्वाङि

सादेः पाठः चिति एजि चकारो तु ज्म सम्बुच्चयार्थः ते न मीलयते लुलोति हृद्द्गः अतएव लुलो यदारोहति इदं नेवा मस्ते तैनेयथ

रुणहत्त्वचोप्पाद इति आसव्यं पेतिव त्सगाण एस्यार्थः आसनेति आस्यते ऽस्यामिति विग्रहः क्रहलो एयं दिति एप त्यन्स्ये त्वा

शब्दं संज्ञायामाह लदसंवड्डमिति [illegible] स्याप्नेव तदंको हलश्चेत्येव सिद्धे उदकप्रतिषेधार्थमिदं उदकोदंचन इति पुंसि संज्ञायामिति
ना.बो. घेप्राप्ते घञ्विहितः उदके तु घञपि प्राप्ते घञेव स्यान्न तुल्यं हि चेन्नैवं प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्याप्रसङ्गः न हीह घे प्रतिषेधाद
उ-त्त. घे विशेषोऽस्ति न च स्वरे तोन्तोदात्तता घञपि थाथादिस्वरे णान्तोदात्तेति जालमानाय जलान्यानीयन्तेऽनेनेति करणे घञ् इति प्रत्यये स्वा
६५ लघादः सिद्धः ले न जालमालोक्यन्ते निपात्यत इति नन्वमिलक्षणे खनेः घे करणे मिति आखनः इत्यादौ च जो हि तिकुत्वस्य प्रसक्त्यभावा
न् इति भावः भगः पदमिति ननु पदमित्यत्र स्य किं प्रयोजनमिति चेदृङ्नाङः करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायामिति यदेघः स्या
त्तदापदमिति न एवं सकामिति न स्यादनेन चेद्भवति तदा विघसिद्धिरिति एले इति आखनादयः सर्वे त्यर्थाः ईषद्दुःसुषु इह
64 सामान्यो नावधियोग्यतावलादिरोषणस्य विषयविभागो लभ्यत इति कृच्छ्रार्थे दुरशेषु कृच्छ्रार्थः इति तदेतद्दर्शयति कृच्छ्रे दुष्करे
इत्यादिना भवतेति नलोकेतिषष्ठी निषेधात् कर्त्तरि तृतीया कुर्वत्यादि किं ईषत्कार्यं स्वल्पकार्यमित्यर्थः खलितिलकारः स्वरा
र्थः चित्करणं तलस्त्वनुमर्थ नि[illegible]दित्यादि किं मिली लि भीना तिमिनोति दीर्घत्वं प्यपि च विभाषा लीयतेरिति घा
ञ्जनिषिध्यते नियमस्यादिरस्य उपसर्गात् खल्घञोः लभे एव स्यनेन नसिद्धे नियमार्थमिदमित्याह उपसर्गादेवेति यदास्य
लीति सुः प्रजायां आलिरति कस्य ऐवेतिलयोः कर्मप्रवचनीयत्वे कर्त्तृकर्मणोः चकारः मे नियोगार्थः यदा कर्त्तृकर्मणोरी
षदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तदैव प्रत्ययो यथा स्यात् न च कर्त्तृकर्मणोः अत्ययार्थत्वमेवास्तु न तूपपदत्वमिति वाच्यं ईषदादीनां
मेवोपपदत्वे तु खलः खित्वसार्वधात्वापत्तेः मुमुर्थं हि लतन्त्रस्य मुम् चानव्ययस्येति विधीयते तस्मात्कर्त्तृकर्मणोरित्युपपदत्वमेव तद
ह कर्त्तरि कर्मणि चेति कर्त्तृकर्मणोरभावे ईषदादिषु चेति कर्त्तृकर्मणी विभक्ती चेदुभयोर्यथासंख्यमा स्वी लतेच काशिका रास.
कृता न्यासकारहरदत्तादिभ्यः प्राचामपि तथैवोक्तं तथा व्याख्यात्मभिप्रायानुमोदितं तत्सर्वं तादर्थ्ये यथासंख्यसूत्रस्याभावादि ६५
त्यथादितिध्वनयन्नाह यथासंख्यं नेष्यत इति नन्तूपपदयोर्मध्ये पूर्वापरभावाव्यवस्थानसिध्यतीति अन्यत्रोरव्यवहितत्वं
कर्त्तृकर्मणोरेवेष्यते नत्वीषदादीनां एवं श्वि[illegible]स्यामिद्धस्येति सिध्यतीति चेदत्राङः वकुलग्रहणानुसरणाद्राद्भवइतिभा

त्नका वजेर्ति भावेन संज्ञायां अधिकरणे एवु लर्थो यमारंभः उद्दालकः फलेष्मानकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा लथामं
जने भंजिका भाव एव लु उद्दालकपुष्पाणां भंजिके त्यन्ये तत्रेत्याख्यानशब्दस्यान्त्यस्वरत्वेन पूर्वनिपाते कृते ष्याख्यानमप्रशब्दं कस्या
ऽप्यैतः प्राप्तं कर्ममनुभवित्य आचष्टे यदि भंशेऽप्याख्याने चेति परिपाटीति पाठे एवं इक्षुभक्षिकादिष्वे इतीणकादिकारादि तिङोषु आक्रो
शे आक्रोशः प्रायः नपुंसके भावे क्तः न तु लयोरेव कृत्यकृत्वलार्थो इति लिंगमत्र साधारणेन भावकर्मणोः कृत्यादि विधानान्ने
व नपुंसके भावे क्तः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति चेदाह भूते इत्यधिकृत्य निष्ठेति सूत्रेण विहितस्य क्तस्य भावे प्रस्तयोरेवेति
सूत्रेण विहितः अनेन तु कालसामान्येन पुंसके भावे क्तो विधीयते एवं च स्वविषयप्राप्त्या कृभजयो बाधक इत्यपि दोषान्तेषां विष
यत्वे सिध्यति किंच इह भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यस्य स्यात् विधानात् सकर्मकेभ्यो भवति यथा दिवन्गतं तिष्ठीनमन्तरा इत्यादिरस्या
दिदर्शनात्तत्प्राप्त्या च तास्यसंसके इति अन्ये वेनयोगे कर्मणि द्वितीया स्यात् नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति निषेधात् एवं च घटं
कृतं त्वमित्यादि प्रयुज्येत अत्र कर्तरि तु कर्तरि तृतीयानापद्यते कारकस्यानिषेधे विशेषणत्वविवक्षया षष्ठ्याउ
पसंख्यानत्वात् कर्मणि द्वितीयाया अभावात् शेषत्वविवक्षाया अयमिति वार्तिकमिदं व्याख्यातं भाकर इति चेत् सत्यं तस्मापप्रस्ता
येणाशेषत्वविवक्षायां घटं कृतमित्यादिवन्न प्रयुज्यत एव कृतं तु द्वितीयापि दृश्यते भांतं देशमनेकं ग्राममविवक्षमिति
दिक् कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखं अयमर्थो कर्मणीति निपात्येनेति तत्प्राप्ताह येन स्पृश्यमानस्य कर्तुरिति ल्युडस्या
दिति नपुंसके भाव इति निवृत्तं अतएवाह पूर्वेणेति ल्युडेवानेन त्वनेनेत्यर्थः नेहेति स्नातकत्वेऽपि स्नापने न एवं कर्ता किं तु ए
इत्यर्थे शरीरस्य ... सुखं ... अत्र करणाधिकरणयोरेव सामान्येन प्रत्यापवादोऽयं अज
योः स्त्री प्रत्यया अपवादस्त्वादायते उक्तं हि अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति इत्येति इत्यानिरुध्यते
येन गोदुह्यते यस्यामिति विग्रहः आखुर्वंतीति एत्यकुर्वंत्यस्मिन्नवहारमित्याकरः उदानिष्ठावं अवे अवे उपपदे तृस्त्रोः
करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घ इत्यस्यापवादः अवहारेत्यादि आधाराधारावपशब्दो तत्रैव प्रकारेणावहार

सर्गाभिप्रायं लट् इति मास्तित्वेत्यर्थः पिपतीति दिक्। समानकर्तृक इत्यादिः अधिकारेपि समानकर्तृत्वं क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह धा
त.बो. त्वर्थयोरिति। निर्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ वा धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वे काले यस्तथा धात्वर्थस्तस्मिन्निद्यमानादित्यर्थः। एवं च निर्धारणे विभ
उ.क्त. क्तिरेव पूर्वकाल इत्यस्य सुतुष्कुन्तोहित्वयोः। तिके तिपालितं स्योस्यादिति सम्भवः। अव्ययकृत इति च नात्भावोपि प्रस्तावविनेन्द्
६५ सिद्धावस्थः किंतु साध्यावस्थः। सच धातुनैवलभ्यः। क्त्वाप्रत्ययार्थभूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं धातुसंबन्धाधिकारात्
संसर्गश्चेह सामानाधिकरण्यमुत्तरकालत्वं च तत्र संसर्गविशेषतात्पर्यग्राहकाः क्त्वाणमुलादयः। अत्र च समानकर्तृकयोरि
ति सप्तम्यंशेन सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धं धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वया तद्व्यापारयोर्वसानादिति दिक्। क्त्वमिति नञ्चमीबा
65 वासरूपेण नां पूर्वमानये स्वले मध्यमे नानीयते तस्येत्यपि बहुक्रियासमभिहारे मध्यमन्नियाबा च का क्त्वाप्रत्ययो न स्यादिति चे
दत्राहुः इहाप्याख्यातवाच्या क्रियाप्रधानतां प्रति क्त्वान्तोपस्थिताः क्रियाः सर्वा एव विशेषणं न तु तासां परस्परसंबन्धः गुणानां च पर
ार्थत्वादिति न्यायात्। अत एवस्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र नियमेन प्रयुज्यत इति स्वरतिसूत्यादिविकल्पप्राप्ते नेत्यर्थमाह
स्वरत्वादेरिति। स्त्विा स्वंदि स्वे दिरगलिपो बलायोः इरइत्संज्ञे तिबाक्तिकादिकारमात्रस्येत्संज्ञा नेत्यनिदितामिति पर्युदासोत्र न
प्रवर्त्तत इति स्वंदियत्वा स्वंत्वेति एकाच इति नेट् मृडमृद मृड सुखने प्रदक्षोदे गुध परिवेष्टने गुधरोषे च कुषानि कर्षे क्लिश हिं
सायां दिवादिः क्लिश विबाधने क्र्यादिः वदवक्तायां वाचि वस निवासे क्विदिति असंयोगात् लिट् कित् इत्यतः किदित्यनुवर्त्तत इत्यभावः
उदित्वेति यजादित्वात्संप्रसारणं उषित्वेति वसतिक्षुधोरितीट् यजादित्वात्संप्रसारणं प्रातृषिपसोतिमः गृहीत्वेति ग्रहज्येति
संप्रसारणं ग्रहोलिटीतीटि इटो दीर्घः नीपधात्स्य अंग्यग्रहणं स्पष्टार्थं यथादिस्कं पिधानोरेव त्वाग्रस्यदिधानात् द्विशेष्यसं
निधानेन तदंतविधिना प्रयौं तादिलाभात् कोपित्वा रेफ त्विति कुपयतिभावे रिफकस्यनयुक्तिं द्रादिंसादानेष इहरलोव्यु राम.
पधादिति विकल्पोपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् वचित्वेति चंचु प्रलंभने लुचित्वेति लुचअपनयने ऋतित्वेति ऋतिः ६५
सोत्रोधातुः घृणार्थः तस्यार्धधातुकविषये ऋतेरीयङिति ईयङ् विकल्पिकत्वात् तदभावे कित्वमनेन विकल्प्यते तृषिमृषि कृ

ष्योदाहरणोच्चैरव्यवस्था सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह कर्तृकर्मणोश्चेति भवतेः कर्तृर्युदाहरति अनाढ्येनाढ्येन स्वयं भवितव्य
तः अनाढ्यः आढ्यः क्रियते इत्यादीति आदिशब्देन दुर्दर्शी इति तदर्थः एवमग्रेऽपि विग्रह ईषत्प्रमन्तेयंमः दुर्धर्षणः किंच कौ
किंच प्रकारो नकिंचीति विशेषणार्थः वक्ता विस्केहि किंतोऽपि ग्रहणं स्यादिति प्राचः तन्न एकानुबंधपरिभाषयैव किंतोर्व्यावर्तने
सिद्धेरिति हरदत्तः यत्तु वदंति तितुत्रेत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः प्रकारः अन्यथा एकानुबंधत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु क्तिनः तितत्रस्थ
सात् तितुत्रेति सूत्रे अनुबंधविशिष्टरूपानुच्चारणेनैकानुबंधपरिभाषाया अप्रवृत्तेः श्रवस्य बाधाभावात् एतेन तितुत्रेति सूत्रे एकानुबं
धकत्वात् तिवेव ग्रहणे नत्वयं किंच न तप्रयोदत्तो तिरूपेन स्यादितिरो काप्यपास्ता भवतीति यद्यपीह परत्वात् ख्युकः किंतो ऽये वा णिनिषे
धो न्याय्यस्तथापि व्रतिनः स्त्रीलिंगे यथा प्रमाणप्रयोक्तृत्वात् फलविशेषाभावाच्चेति तितुत्रेत्युपलक्षणं दीर्घानुनासिकेति अनुनासि
कस्यात् किझलोरिति दीर्घप्राप्त्यनुत्तरोपदेशो स्यादिनानुनासिकलोपस्य सामान्येनेति बोध्यं यो नित्यादि यम उपरमे रमन्ते ताद्यां
वत्त्रयाचते लन्तुविस्तारे अप्रत्यक्षः उक्तार्थमिति तत्वविकल्पार्थमेवास्तु अलंकृत्वा अलंरोदनेनेति रूपसिद्ध्यर्थमिति चे
न्मैवं वासरूपन्यायेनैव तत्सिद्धेः न च क्तल्युटन्मुखलवौ उणवासरूपविधेरनित्यत्वादौ त्युटिवासरूपन्यायो नास्तीति वाच्यं
क्तल्युडादयोपवादभूताः स्वबाध्यंनिरंवायेन श्रलि हि नक्षणेऽपवादः इह तु ल्युडपवादः नेति वैषम्यात् न तु ये घादिप्रकरणा
ष्वितिवचनेनस्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावतरतीति ज्ञापनात् मिति चेत् किंततः ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति नौ प्रानुरोधेन तदप्र
पगमे बाधकाभावात् अलंदत्वेति अपानेनेत्यमिति फलितोऽर्थः उशेरचो व्यतिहारो व्यतिक्रमः भेदुः क्तताच्च समाङ इति नि
देशो नानुबंधकृतमनेजंतमिति परिभाषां ज्ञापयति तेन घुसंज्ञायांदेशो घ्यदादिनिपर्युदासः सिध्यति अथमिष्येति समा
४ सेन स्वयंभिवक्ष्यमाणेन क्तोऽत्यपि तु कृपाभिन्यापाणि दत्तानीत्यर्थः यवतर आभाक्ष तिदन्तिलादेशस्थानो गाममप्राप्य वि
ध्यः गंगाप्राप्ति विरह विशिष्टदेशस्थो विंध्यस्यार्थः अत्र विंध्याय्यरागंगेति गम्यते अतिक्रमे तिवान्त एादेशस्थानामेवा
यमपि प्रयोगः अत्र हि गंगायाः पूर्वो विंध्य इति गम्यते इह नित्यं स्काप्रत्ययस्यभावमात्रार्थत्वेऽपि विषेषणविशेष्यास

नयो॰ ७-ल॰ ६६

66

एत्वं नास्ति न चार्हत्वान् ग्रं अनुनासिके त्यादेरित्स्वरितार्थत्वात् अत्रोच्यते पूर्वस्मादिधौ व्याख्या। निवर्त्तमाने त्वं निष्ठायां सेटीति ति
गत्तं न चात्र स्यान्निवृत्त्याभावात् अस्यादेशो भवत्येव निष्ठायां सेटीत्यस्मान्नित्यत्वमत्राप) वोणिर्नामीतिलप्यसिद्धरणे रयादेशः
स्यादिति गणयतीत्यादो वाकप्ये स्यादिति चेत् मैवं स्यानिष्ठद्वन्द्वाभावित्वसमानाश्रयेलिङ्गिनिर्चेलवानिष्ठत्वादिति हि व्याख्यातं
तेनान्नाणोके वगान्तिद्धस्वादयो हि रणेणारयादेशास्तु लप्यपिपरत्वादिलिव्याप्रपत्वात् विभाषायाः अत्राप विभाषीयं स्यायोनेति ति
यद्यपीडोणि विपरलः कीडजीनांणविस्यात्वे गर्ले हीत्यादिना युक्तिस्यादितिणाडोत्तिलत्वापितस्यानेह्रस्वग्रहणेनाहाणौ कृत्वा
दितिभावः प्राप्येति एतेनाययमयो गिवत्र्वह्रपालकीभ्रमीमवाप्यदिवः रलसुपात्यनेइति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः अत्रायेत्य
स्यानापप्येत्यर्थसंभवात् एतेनतत्रांलभोविलत्यर्थलेलिङ्केरामनुभवं न। पालत्वाः ल्यपः स्यानिर्नाकित्वाद्वचीस्वयीति प्राप्तं सं
प्रसारणं निषेधयितुमाह अल्यपिचेति ज्यश्चसंप्रसारणं नस्यात् एवं व्यश्चेत्यनापिव्याख्येयं कथ्यमितित्यवादेशस्य स्यानि
भूनः क्रापत्ययो दुर्लभः सन्धौ पूर्वकालेस्तुक्तो नचैलदस्तिपूर्वप्रसोस्त्वपिलिपश्चान्मुखं व्यादत्ते पदेवहसनितदेवनेत्रे सं
मीलयतीलयाचक्रामप्रत्ययस्यदुर्लभत्वात्ल्यपः प्रसक्तिरेवनास्तीतिप्रश्नः समाधत्ते व्यादत्ते साक्षादेतेनेश्वरः सर्वविद्याप्रवर्तते
तात्वात्लिपत्नीत्यादः प्रत्याहते श्रीशैलणिशवरं प्राणमञ्जस्नव्यिवधते ह्याहोलसमानकर्त्तकतानिर्वाहार्थस्थितसेत्यादिवप्या
लंभवहार्य्यं प्राभिन्तीणाएणमुलमनुवासरूपन्यायेने क्रापत्ययोभविष्यतीतिचयहणमितित्यर्थमितिचेन्नैवं अङ्गत्यायस्वीकारे
तुलडादिरपीहप्रवर्त्तेतनचेष्टापत्तिः विभाषाग्रेरतिवलत्यमाणाऽनत्रस्य विभाषायहलस्य ... प्रसंगात् अत्रहि क्राणमु
लो विभाषाग्रहणेन लडादिसमावेशार्थं विकल्प्यते यद्यपिवासरूपन्यायेनैवलडादिः सिध्यतितथापिरनुलासहेवक्तापत्यपो
यत्रविविधीयते तत्रवासरूपविधिर्नप्रवर्तत इति ज्ञापनार्थं विभाषाग्रहणं तत्फलंतुअभीष्टोणमुल्वेत्यत्रलडादयप्रवृत्तिः
तलस्त्ववकारेणैवक्रापत्ययोलभ्यतइति नास्तिवलल्यवेयर्थ्यं किंचवासरूपं विनेक्क्वालडाद्योः स्वीकारेतुनययनाकांक्ष
इत्यनक्रापत्ययवत्लडादिरपिनिषिध्येत तथाच यद्यं भुक्त्वेततः पठतीत्युदाहरणं नस्यात् किंचातेतु प्राभीक्ष्णे णमुल्वे राम॰ ६६

त्वपि पाशायां स्पशतितिस्तायां स्पशान्न्यकरणे नोपपद्येतेति येत्यानुवर्तनात् काश्यपग्रहणं पूजार्थं ऋत्वेति जीर्ङदितो वेति विकल्प
प्राप्तोऽयमारंभः न्त्वे चित्वेति नकारोपधेति कित्वाभावान्नलोपो न एवं चेहनोंचेः पूजायामिति नलोपो नेति प्रसादकारोदिति ह्रस्वा
दुः ऋत एकोः ऋत इत्यस्मात् ऋतुकः किरीतीति निषेधे प्राप्ते सूत्रे रुदित्वा क्रित्वेत्याद्येव वनमिदं जरीत्वेति ऋतो वेती रोवा दीर्घः
वृश्वेत्वेति उद्घनत्वा सेडिति कित्वनिषेधात् ग्रहिज्येति संप्रसारणं न यूत्वेति उभावपक्षे छो रित्यल्व नलादश्चविती तिज्ञांतत्वना मिति
सत्त्वेवरूवेप्मि त्यर्थः खात्वा खनित्वेति उदितो वेद जग्धेति जग्धो करीति पाचिकोपधलोपः समासेऽनञ्नञ् भिन्नो नञ्सहणं ऋस्य
यामिति पावलत्व स्वं पूर्वपदे यस्य समास स्योति व्याचष्टे व्ययेति प्रकृत्येति प्रपाठ्य त्वा प्रकृत्यर्थीगत प्रकृ यायोनकः सलुकुगति प्रा
दयइति जांते नन्नितस्समस्ते पर्यदासेति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवात्र ल्यपिति भावः अन्वतु कोभा से गिकत्व विषयक
मुदाहरति कोस्विदिति कोन्वसिवदिति ष्टिवेत्य ध्वः परात्वात् नीति पूर्वं रूप मेकादेशः नत्वांतादिवज्ञेति परादिवत्वे न सात्यदाधो
रिति निषेधाभावादिणः परत्वेन पत्वं प्राप्ते एकादेशो स्वामिद्धत्वेनतिस्रकारेणाव धानादिणः परत्वाभावान्न भवति प्रकृतेल्प
पिकार्यमुदाहरति अधीत्यति विधाय्य तिदपाने दिं नमद्यायेदं छोरिति नापत्वन्यज सवत्वे त्वात्वेन प्रस्पापयति स्पतीति इत्वं
नमकमपकमप्रवक्तीति दीर्घोऽन्त्यात् ष्ठ्यपदेशाद्वकारवकारयोन्ळोरिति पदेनेन उभावयोरुदाहरणं सुप्रत्वप्रदीव्यो
त्याद्येव नत्याविरूपेति हि निषेधप्रयस्य ति ओदर्थप्रयोगइति चेदेवाऽः पीठुवाम इति ह्विवादिगणस्थास्यापि नडोषइति इद्प्रग
य प्रत्यायत्व न्न यायलाग्नेत्यल्पाकोन्यलरणमिति प्रासंस्त्वत्वयायभावो नेभः लघुपूर्वीद्विति लघुः पूर्वो यस्मादृर्णात्
लघुपूर्वीवर्णास्यएस्येत्यर्थः विगणस्येति गन्विदू गो कतन्यालोपस्य पूर्वस्मादि पाइयानिव ह्याचान्वयं पूर्वकवर्णात्परत्वेन
स्तिन चारंभसामर्थ्यो अनुगमयेत्याद्येभित्सुचत्वार्थ्येल्वात् अनोच्यते पूर्वस्मादिपौ स्थानिव त्वत्वत्तापकत्वं त्वचः प
रतिन्निति स्तनएवास्मादिदूपपादितमितिनानोपपद्यते शालिमण्येति ओमेमत्वात्मितां ह्रस्वः प्रवेभिदप्येतिभेदेर्यई
तादेशि ये त्यस्मात्सिच्या लोपे यस्य हल इति यलोपः ननु ह्रस्य यलोपः लोपाशामीभी पन्दे नासिद्धत्वात्लयप् पूर्वं सन्वर्णा

न.बो. ७.रू. ६७ स्त्रैणं नेति हि न त्वा त्वमन्ये वानुवर्तेत इति कन्यादर्शं काश्यं वेदमित्यादिषु एवंपदस्य मुमागमः ख्यादित्वादिति दिक् व्यर्थत्वादिति निःप्र
योजनत्वादित्यर्थः तदेव दर्शयति इत्यं भुक्त इत्यर्थ इति इह शब्दवोधो इष्टिपोषसन्ने विफलितार्थ्य कथनपरत्वाकाश्मिति ए
मुलं तस्य फलत्वमुक्तम् भवति प्रयोजनत्वात् विस्तरस्तु मनोरमातावनुसंधेयः शिरोन्यथेति इहापि रोपस्यात्वं रत्नादिकं भुक्त
इत्यर्थः लाभातकर्तेः प्रयोजनमावश्यकः तद्भावेन भुजि क्रियागतएवप्रकारो गम्यते न तु शिरश्छेत्रव्यापार करणं अततःकरोतेः प्र
योगाई मसीति णमुलंतकारोति रिहन प्रयुज्यत इति भावः यथाकारमिति प्रष्टुमनर्हः सन्याद् पृच्छति तदेदमुत्तरं अचापि वाम
रूपन्यायेन पक्षे स्नापस्त्वयो वोध्यः कन्यादर्शमिति अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेषु अन्वयात्साकल्पं वो
ध्यं सर्वा इति दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः अतिशयप्रतिपादनपरमेतत् ब्राह्मणवेदमिति विद ज्ञाने विद्लृ लाभे विद विचा
रणे इति धातवर्थान्यथाले व्याचष्टे आजानीत्यादि सत्तार्थस्य विदेरनेकार्थत्वान्नेह ग्रहणमिति भावः यावत्तिविंद विदेर्लो
भार्थस्यानुकरणं तस्य हि विंदतीत्यादौ शप्शमोरिमामितिनुमस्ति यावज्जन्मत इति अस्माकल्पमतेन दर्शयति साकल्यं हि कर्म
णोहि शो विदो रितमनेन समीदं च मौ कर्मणोस्येवेति एवं च एषेतिनित्यं तस्य निर्देशो न तु केवलस्य तित्पाशये लोका निर्देशः त
स्याकर्मकत्वादिति भावः चर्मपूरमित्यादि चर्मपूरा पेलाउदरं पूरयित्वा उदरपूरणविशिष्टं भुजिक्रियेत्यर्थः इहपूर्वकाल इति
न संवध्यते संभवादपन्नीते श्च एवमन्यत्रापि यथासंभवं वोध्यं चेलेत्याख्यानादर्थग्रहणमित्याह चेलार्थे धिति चेलक्नोप मित्या
दि यथावर्षलो चेलानिशवृंयत्तेनथावृष्ट इत्यर्थः अन्येतु क्नोपी शब्दे उंदे च उंदी क्लेदने क्लिदग्रार्द्रीभावे इत्येव क्नोपमिति ए
मुलंतस्य प्रकृत्यर्थ पर्यालोच्यय यथावर्षेण नचेत्याद्रीभवंतीतावद्रष्ट इति व्याचख्युः निर्मूलमिति निर्गतं मूलमस्य निर्मूलं सह
मूलेन समूलं निर्मूलं समूलकषणाभिन्नकषणमिति शब्दवोध्यः तेनाते अन्नेदं वोध्यं सामान्यं विशेष्यं विशेषस्तु विशेषणं मा रघ. ६७
त्रो वृत्त इत्यो दैन्यान्त्रो विशेषणं वृत्तस्तु नि शेष्यमिति सर्वजनानुभवात् ततश्चात्र निमूलकषणादिकं विशेषणं केवलस्य
तं तु विशेष्यमिति सोहने पुष्करौंतिसूत्रे एवस्नेहनग्रहणं न तत्तन्ने तिकर्मणि दृशि विदो रिति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते

तिविशेषविहितयोः क्त्वाणमुलयोरेव निषेधात् तसामाभाविहितल्यडादिभिर्वेत्यवोचतिनान्यथानुपपत्तिरेति दिक् । पूर्वविषय इ
तिसमानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्यर्थे पायं पायमिति आभीक्ष्ण्ये वादो घे इतिनामे एवं ताणमुलामितो द्रुत इति द्रष्टव्यकृतेवादी
र्घ इत्यर्थः । एवं च स्थायीति यत्तु माचांएवं तज्जाभर्ञे । श्विणमलोवादकिरति मतमुपन्यस्त तद्यणीयमितिभावः नयदि अ
नाकांत्तइति पचाद्यजरेन न ल्लणासस्तद्यर्थीयति नाकांत्तत्ते चादिति इदेति नन्वेवं तरस्येति न्यायात्समुल्लाभूत् क्त्वातुसमा
नकर्तृकयोरितिसूत्रीलरेणस्यादेवेलि चेत् अत्राहुः पूर्वकालं यत्या तोति तन्नेति व्याख्यानात् क्त्वाप्रत्ययोपेनभवतीति वि
भाषाये यथाप्रयथाद्योवेशाविशेषवचनोपाक्ति प्रभोः येषुंक्ते स्यादिप्रयोगात् तयापीह कालविशेषवाचोवरप्रते प्रयमप्रा
वसाहचर्यात् प्रथमं भुंक्ते स्यादोतु कालएव द्विपतीयते अपरेरति समन्यो तस्यानुकर्णप्रक्रतिवस्तुकरणमित्यसौवे कल्लाक
त्वा द्विभक्तेर्भुङ् नतलः आद्यवाचियमितिवत् अग्रेभोजनमिति अमेवाबाद्येनतिनि यस्माद्यत्तमेवेदं नन्वत्रोपपदसमासः
नन्वग्रेप्रथमपरवीशब्दैः पूर्वकालत्वमुच्यत इतिकथमिह क्त्वाणमुलौ स्यातामिति चेदत्राहुः अन्योभ्योमोद्दम्भः पूर्वमनतीति
तत्कायेदथा भुक्त्वाव्रजतीति द्विवाक्यार्थ सत्ताग्रेभ्रमतिमि भोक्तुवे तया पूर्वमुच्यते चेदापे अन्यो भ्यो मोद्दम्भः पूर्वव्रजतीति
व्रजनापेक्षया पूर्वत्वं मत्त्वाणमुलत्ययोस्त्वेत इत्याथीकेवनास्तीति नित्यमेव विधिरिति अग्रेभुंक्ते भुंक्त इत्येवं लडादिर्नप्रयु
तइतिभावः स्वादुमीत्यर्थे महएंव्याख्यानाल्लाद् स्वादूर्थीति मांलत्वमितिन तु स्वादो इत्येव कृत्वमस्तु मात्वस्मणमुलूस
पुज्जेवानुवर्त्यतां अस्मद्धितिमुमभविष्यति एवं चानिपातनं घ्नापिमं तत्वं स्वभवीतिमद्गणपदमितिचेत् मैवं यंन
स्यगुत्वस्यादन व्ययस्येतिवमनात् ततश्च स्वादुंकारमिति नचोचेति दीर्घः स्यात् संपन्नंकारमित्यादि षु अस्यचाविनीत्वं
स्यात् किंच दीर्घयंदोनोगुणवचनादितिङीषि स्वादीकारमिति स्यात् अतोज स्वादुमीति नित्यं निपात्यते तत्र ध्वानं तत्त्वा नो
त्वदीर्घो नवाडीष निपात्यते नापि द्दमाव पत्यय मानाविषयकं तेन स्वादुं कृत्वे त्यपि सिध्यति स्यादेतत् उक्तदोषपरिहाराय स्वा
दुमीत्येव सत्तमेगीकिमतो णमुलतु तत्वज्यतो हत्तः स्वमुनि कृते पि स्वादुंकारमित्यादिरूपसिद्धिमितिचेत् मैवं तथा सत्युत्तर

त॰बो॰ उ॰ हो॰ ६८ विशदविक्षेपण एव प्रयुज्यते पंचमीनिर्दिष्टेः कर्मीतो निदर्शनात् एवं चलोष्टादिकान्क्षेपः क्षामत्यो भवति तेन उपकल्प्यं दृष्टेनोपकर्षति
न त्विह द्व्यङ्गुलनिःस्थितमाकरे समासत्तौ कथमाह मितिकरो द्व्यङ्गुलोत्कर्षं भवतु वा मा भूत् सान्निकर्षमतिपादनपरमेतत् द्व्यङ्गुलोत्क
र्षमिति द्वयोरंगुल्योः समाहारो द्व्यंगुलं तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेरिति समासान्तः द्व्यंगुले नोत्कर्षपरिच्छेदे त्वयमर्थः स्वल्पः खंडः खंडिका ह्रस्वः
खंडः खंडिकेति मनोरमायामुक्तं यद्यपि ह्रस्वत्वद्योतनपर्याप्तया चेत् लिंगवचनप्रयोगे प्रयुज्यते अल्पे ह्रस्वे इति एकवचनत्वारस्या
त् तथापि ह्रस्वदीर्घ इत्यादिनिर्देशाद्वेतने धापिकाचेद्भवतीत्याहुः द्वितीयपरिभाषायामित्येवेति कथयेत खंतुरान्तयदमे कयर्जे मिति
न सत्र त्वरा गम्यते अत्राहुः अस्यां हि परिभाषायां त्वरा विवक्षिता तेनायमर्थः उदात्तः स्वरितो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमे
वैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न खिलं खिलमिति यदि प्राह मित्यादिरेवं खलु पुत्रा यत्नवरं तेमदा सन्निय स्यात्तिकमपिग
ही त्वाथा वर्तिनाथे पंचमीस्तनद इति भावः असयगोरमिति अभिमुखमेत्यर्थः अयथ्ये अयथे नियथाभिप्रेते न भवतीत्यथयथाभिप्रे
ते अयथाख्याने इत्यर्थः अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेताख्यानं तद्विपरीताख्यानमिति यावत् नन्वप्रियाख्यान इत्येव सूत्रेतो
क्तमिति चेदत्राहुः प्रियस्य नीचैः कथनमपि अप्रियाख्यानमेव न त्वप्रियाख्यानमिति नीचैः कृत्य नीचैः कारं प्रियं कृते इति प्रयो
गो न स्यात् तथा प्रियस्य नीचैः कथनमप्यप्रियाख्यानमपि प्रियाख्यानमेवेति नीचैः कृत्य नीचैःकारं प्रियं कृतम् इति प्रयोगः स्यात्
इत्ययथाभिप्रेताख्यान इत्युक्तमिति तिर्यक्कृत्वेति अन्नतु त्वाद्यतः स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः स्वांगे तस्प्रत्यये यस्मात्तस
प्रत्ययस्तस्मिन्स्वांगे उपपदे इत्येके प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्प्रत्ययान्ते स्वांगे इत्यन्ये तसश्चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः तस्प्रत्य
ये परतो यत्स्वांगं तस्मिन्नुपपद इति तु प्रांचः तन्न यद्यपि स्वांगमात्रं नोपपदं तथापि तस्मिन्निति तन्नन्द्यमिति प्रत्ययसमुदायपर
मिति बोध्यं मुखतः कारं मुखतो भूयेति क्त्वाणमुलोः कृभ्वोः अयथाख्याने यस्त इति इतिभावः मुखतः तसेत्राद्यादित्वात्सप्तम्य
र्थे तसिः प्रत्ययग्रहणं किं मुखेन सेति मुखतः तसु उपसंख्येयं क्षिप्रथा तुत्वादिहा च्वसंतस्येति दीर्घो न मुखतः कृत्वा गत इति काशि राम॰
कादौ स्थितं वस्तुतस्तु प्रत्ययापत्त्यै वेष्टसिद्धेः प्रत्ययग्रहणं सुत्यजं नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे नाधार्थौ विनञ्भ्यामिति विहितौ नानाथञोधा प्र्या ६८

इहतुपूर्वसूत्रात्करणे इत्यनुवर्त्तनीयमिति हस्ते हस्तग्रहणं न कर्तव्यं तदा हस्तार्थे इति संज्ञायां अनधिकरणार्थ आरंभः तथै
वेति निमूलकाषं कषतीत्याद्युदाहरणमित्यर्थः मूलकोपदंशमिति अयमर्थः मूलकेनोपभुंक्ते किं कृत्वा उपदश्य किमुपदश्य अर्था
न्मूलकमिति संबध्यते एतावतैवेति पाठान्वयाभावोपि आर्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः वचनसामर्थ्यादिति यदि द्वितीयातिनणाद्
न्यपेक्षत्वेन प्रत्ययो भवेत्तर्हि कर्मोपपदेतुक्तः इति व्यर्थं स्यात् करणेऽस्यैव स्यात् तत्रैव त्रिषु यतः प्राप्ति करणत्वे मूलकेनेत्यस्य स्वरूपमिति
भावः एतच्च मनोरमाग्रंथानुसारेणोक्तं अन्ये तु चित्र नतु एवमुपदंशः कर्मणीसेन सूत्रमस्तु अथ्याचोपदंश इत्येवास्तु उपमाने क
र्मणीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उपपूर्वकाद्दंशेर्णमुलिति व्याख्यायतां किमनया कुरुष्वेति नचैवं कर्मण्युपपदे नि
त्यसमासः स्यादिति वाच्यं करणेप्युक्तदोषस्य तुल्यत्वात् नच तृतीयाप्रभृतीनि सूत्रे करणे प्रभृतीतीत्युक्तेनास्य दोषः विक
रणे हन्त इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहवारणीयव्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषास्वीकारादिति
वाच्यं तृतीयाप्रभृतीनि सूत्रे कर्मणि प्रभृतीत्युक्तेपि दोषाभावात् कर्मण्यादौ येन नः समुत्कर्षणि दृशि विदोरित्यारभ्य वा विकल्प
इति संदेहस्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषयावारयितुं शक्यत्वात् समाउपदंशः करणे इत्येव सूत्र्यादिति मनोरमा
चिंत्येत्याहुः वस्तुतस्तु कर्मणि प्रभृतीत्यनुवर्त्य स्यादित्युक्ते उपमाने कर्मणि चेत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य उपदंश इत्येव सूत्रमिति
स्वीकारपक्षे कृतादिषु यथाविध्यनुप्रयोगो विकल्पेन स्यात् मंडूकप्लुत्याश्रयणं त्वगतिकगतिः उपदंशः कर्मणीति सूत्र स्वी
कारपक्षेपि मूलकोपदंशमिति समासस्य वैकल्पिकत्वात् समासाभावपक्षे मूलकमुपदंशमिति वाक्यं स्यादेव तनु मूलकेनो
पदंशमिति करणे प्रभृतीति मनोरमोक्तेनु समासाभावपक्षे मूलकेनोपदंशमिति विग्रहस्य करणेऽतृतीयायाः प्रवृत्तेरिति दिक्
कालयतीति कलविक्षेपे चुरादिः क्षेपयतीत्यर्थः दंडताडमिति तन्वा पाने अयमपि चुरादिः एवमुपपूर्वेभ्यः इति सूत्रे पीडादीनां
समाहारद्वंद्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडधैर्यकर्षे इत्युत्तरपदलोपो समास इति भावः इह सोत्रं पंचम्यर्थे पंचम्यर्थे प्रथमेति च ज्ञेयं कर्वेत्ति पञ्चा
निर्देशः कृषविलेखने इत्यस्य गुणस्य हितनस्योच्चारणात् नकरणं तु दादेकं दासः यद्यपि विलेखनएवसो विपक्वतेन व्यापिनेच

त०बो०
उ०कृ०
७०

धि सोऽस्य यमिनि तिदमुनादयः संख्या वाभिधार्थेया श्रुतिधाप्रत्ययोधार्थ्ये कोऽभवती तिनोदाहरति एकधाभ्ये त्यादि एवं द्वैधं त्वद्वै
धं द्वैधंकारं द्वैधं अय द्वैधंभावं इत्याद्युदाहर्तव्यं न नुनाऽनो प्रत्ययो धाव प्रत्ययः सुजादि विधौ तु एकं द्वैध्यमुज्न्यन्तरस्यामित्यातो धा इत्य
नुवर्त्तनेयामावेषत्वाऽस्य णोपि स्यानिवद्भावेन धमुञादिर्धा प्रत्ययो भवतीति किमर्थमस्य प्रत्ययग्रहणमित्याह्निपतिम प्रत्ययग्रहणमिति
यद्यप्युक्तरीत्या धाग्रहणेन धमुञादेर्ग्रहणं संभवतीत्यर्थः ग्रहणमिहस्यार्थेन चापि धमुञेता त्यार्थे इदर्शनमिति उप्रत्ययान्तस्य संग्रहा
र्थमर्थग्रहणं तस्य तं तु द्वैधीकृत्य त्यादि प्रयोगः कृत्वोपिति कृत्वोनित्यर्थभ्यग्रहणं अनव्यानान्विहाच इत्यकारलोपे चाविति पूर्वस्या
णो दीर्घः न्वीरिति निर्दिष्टमुच्चितं सुधा गयागिति सूत्रे प्रतीचो यदि तिवत् एवं तिर्यञ्चय वर्ग इतिसूत्रेपि पिरश्चीत्येव निर्दिष्टमुचित
मिति चेवन्न केचित् शास्त्रे कार्यमप्यौवदेव भवति अर्थस्तु लोकप्रसिद्ध एव गृह्यते अभिव्यक्तपदार्थाये त्वनेनालोक विस्मृता शा
स्त्रार्थलेषु कर्त्तव्य इति न्यायात् अतोनुकरणेनाभविष्यतीत्यस्त्वचीति सप्तमंगे वेति तद्धितं एवं तर्हि द्विपोदीघादित्यादावियङादि
कं न स्यात् प्रतीचो य वित्यपि न सिद्धेदितिव सूत्रसूत्रस्तु प्रसतिवदनुकरणमिस्यस्य वैकल्पिकत्वादत्वच्चो स्यादिनिर्देशेन नन्नो वः वैकल्पि
कत्वं च यत्रदेतेभ्य इति सूत्रे त्यदाद्यत्वस्याकरणाद्रूपयोषाभावदर्शनाच्चानिर्णीय इत्यतइति प्रागेव प्रपंचितं अग्रत इत्यादि अन्वक
छन्दस्यानुकल्यमात्रे विश्रान्तेर्देश विशेषवाचित्वे नियमो नेति ध्वनयितुमिदं उदाहृतं त्वे त्यर्थ इति इहात्वकच्छन्देनानुकूलो न
नुकूलोवेति न स्पष्टयते तस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात् प्रमाणं तरेणात्र विदिहानुकूल्यलाभेपि अन्वक छन्दे स्पततत्सम
र्थितो व्याधाराभावात्समुल्लसितं किं तु रुढैव भवतीति व्यवस्था बोध्या ॥ इति परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीवामनेन्द्रस्वामिचरण
रविंदसेवक ज्ञानेंद्र सरस्वतीकृतायां सिद्धान्तकौमुदी व्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां कृदंतं समाप्तं ॥ सिद्धान्तकौमुदी
व्याख्या कृतेयं तत्त्वबोधिनी प्रासीभूयाज्जगतोर्भवानी विश्वनाथयोः ॥ शुभसंवत्सरे १८७८ मासोत्तममासे शुभे आश्विने स
प्तम्यां [illegible] बुधवासरे शुभे तेत्रे श्रीयमुनातटे स्वगुरुप्रसादात् [illegible] लिपिसमाप्तीकृतं स्वगुरुदेव श्रीयुगलकिशोरकिंकराख्येन श्री पत्र०
मिश्रगिरिधरदासांतःप्रसादस्य श्रीमद्रामनारायणदासस्य ध्ययनार्थं लिपिसमाप्तीकृतं सदर्पणमस्तु शुभं शांतिर्भवेत् ड्राम ७०

69

70